

یافته‌های تاریخی

دوره ۲، شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

QR	صفحه	عنوان
	۱-۱۳	واکاو مؤلفه‌های ژئوپلیتیک مؤثر بر همگرایی ایران و آلمان در دوره پهلوی اول بین سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ میلادی احسان لشگری تفرشی https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56238.1040 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.1.9
	۱۴-۲۷	هژمونی فرهنگی و مقاومت علویان طبرستان: تحلیل مناسبات خصمانه با خلافت عباسی بر اساس نظریه گرامشی محمد حسن بیگی و فاطمه بیات https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56212.1039 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.2.0
	۲۸-۴۳	بررسی تبار اندیشه میرحامد حسین هندی در اصلاح دینی قاسم محسنی مری https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56178.1037 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.3.1
	۴۴-۵۷	چگونگی تغییر بافت و کالبد تجاری و شهری بندر بوشهر در دوره قاجار رقیه جوادی https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56144.1035 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.4.2
	۵۸-۷۲	نقش و واکنش‌های سیاسی امامان زیدیه یمن در بستر تحولات قرن دهم هجری محمد تقی سازندگی https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56028.1029 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.5.3
	۷۳-۸۴	بررسی تاریخی ولایت فقیه در تاریخ فقه سیاسی شیعه محمد حیدری زاد https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56102.1032 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.6.4

Urmia University

Quarterly

Historical Findings

Vol. 2, No. 1, Spring 2025

Title	Page	QR Code
Analysis of the geopolitical components influencing the convergence between Iran and Germany during the first Pahlavi era (1933–1941) Ehsan Lashgari Tafreshi https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56238.1040 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.1.9	1-13	
Cultural hegemony and the resistance of the Alavids of Tabaristan: An analysis of hostile relations with the Abbasid Caliphate based on Gramsci's Theory Mohammad Hasan Beigi & Fatemeh Bayat https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56212.1039 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.2.0	14-27	
A genealogical analysis of the religious reform thought of Mir Hamid Husain Hindi Ghasem Mohseni Meri https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56178.1037 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.3.1	28-43	
How the commercial and urban fabric of the port of Bushehr changed during the Qajar period Roqaye Javadi https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56144.1035 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.4.2	44-57	
The political role and responses of the Zaydi Imams of Yemen amid the transformations of the 10th Century AH Mohammadtaghi Sazandegi https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56028.1029 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.5.3	58-72	
Historical Study of the Authority of the Jurisprudent in the History of Shiite Political Jurisprudence Mohammad Heydarizad https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56102.1032 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.6.4	73-84	

Urmia University

Analysis of the geopolitical components influencing the convergence between Iran and Germany during the first Pahlavi era (1933–1941)

Ehsan Lashgari Tafreshi ¹

1- Department of Geography, Faculty of Humanities, Yazd University, Yazd, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/06/02 Accepted: 2025/07/14 pp: 1- 13 Keywords: Convergence; Geopolitics; First Pahlavi; Germany; Iran.	Expansion of economic and political relations between Reza Shah's government and Germany during the Nazi era (1934–1941) was one of the key issues in the foreign policy of the Pahlavi regime. With the rise of the Nazi Party in Germany, the country's liberation from the adverse consequences of World War I and the weakening of the obligations imposed by the Treaty of Versailles were perceived to be contingent upon emphasizing the expansion of Germany's geopolitical influence in strategically significant regions of the world. In this context, economic and political relations between Iran and Nazi Germany increased progressively during this period. Numerous studies have thus far been conducted on the causes of this convergence; however, these studies have rarely addressed the geopolitical imperatives of this convergence arising from the interplay of geo-economic and geo-cultural factors, as well as the strategic considerations related to the geostrategic positioning of Iran and Nazi Germany about one another. This study seeks to examine the causes of the convergence between Reza Shah's regime and Nazi Germany within the framework of classical geopolitics, relying on historical documentation and the presentation of deductive arguments. The study's findings indicate that one of the reasons for this convergence was rooted in Germany's geo-economic interests in securing access to raw materials for its industries and consumer markets beyond Europe. Iran, in turn, utilized this convergence to escape its geostrategic position as a buffer zone between the British and Soviet empires. Moreover, to reinforce this convergence, emphasis on shared cultural elements between Iran and Germany, particularly their perceived common Aryan heritage, was transformed into a geo-cultural construct and actively promoted by both governments.
	Citation: Lashgari Tareshe, E. (2025). Analysis of the geopolitical components influencing the convergence between Iran and Germany during the first Pahlavi era (1933–1941). <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 1-13. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56238.1040 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.1.9

Extended Abstract

Introduction

Expansion of economic and political relations between Reza Shah's government and Germany during the Nazi era (1934–1941) was one of the key issues in the foreign policy of the first Pahlavi government. With the rise of the Nazi Party in Germany, the country's liberation from the adverse consequences of World War I and the weakening of the obligations imposed by the Treaty of Versailles were perceived to be contingent upon emphasizing the expansion of Germany's geopolitical influence in strategically significant regions of the world. In this context, economic and political relations between Iran and Nazi Germany increased progressively during this period. This occurred even though, in 1921, senior British military officials and diplomats in Tehran played a central role in bringing Reza Shah to power. Nevertheless, the interplay of Iran's geopolitical factors gradually created a context in which Germany emerged as one of Iran's key European allies. Numerous studies have thus far been conducted on the causes of this convergence; however, these studies have rarely addressed the geopolitical imperatives of this convergence arising from the interplay of geo-economic and geo-cultural factors, as well as the strategic considerations related to the geostrategic positioning of Iran and Nazi Germany about one another.

Material & Methods

This study seeks to examine the causes of the convergence between Reza Shah's regime and Nazi Germany within the framework of classical geopolitics, relying on historical documentation and the presentation of deductive arguments. In this regard, the first step has been to elucidate the concept of classical geopolitics. Subsequently, by examining the convergent policies of Reza Shah's government and Nazi Germany, the geo-economic, geo-strategic, and geo-cultural rationales are

analyzed underlying the formation of these policies.

Results and discussion

One of the fundamental underpinnings of geopolitical action by political actors and governments is the pursuit of access to and influence over transnational geographical regions that can facilitate wealth generation and provide pathways to economic development. Within this framework, the Anglo-Iranian Oil Company, under the 1933 agreement, maintained exclusive rights over the exploration, extraction, and exploitation of Iran's oil resources. A strategic convergence between Nazi Germany and Iran, therefore, had the potential to undermine the United Kingdom's energy security significantly. Accordingly, the strategic convergence between Nazi Germany and Iran enhanced Hitler's competitive capacity in balancing and exerting influence over its European rivals, particularly Britain and the Soviet Union. On the other hand, the expansion of German enterprises and their marketing efforts necessitated access to new markets capable of supporting Germany's industrial development, and Iran was among the promising countries for the absorption of German goods and services. With the development of Germany's geopolitical strategy aimed at securing access to raw materials and consumer markets—initiated during the Wilhelmine era and expanded under Nazism—Iran acquired a renewed geopolitical significance. Through alignment with Germany, Iran sought to navigate a path out of its intermediary position between the two imperial powers: Britain and the Soviet Union. Reza Shah Pahlavi believed that the political and economic might of Nazi Germany, which ostensibly opposed colonial arrangements, offered a faint glimmer of hope for liberation from Russian and British interference. In this regard, Reza Shah Pahlavi specifically attributed Germany's development and progress during the Nazi

era, before the outbreak of World War II, to Hitler's authoritarian leadership. Identifying with the Nazi regime, he sought to realize the conditions for Iran's development without the political participation of social forces in governance. Furthermore, the Nazi Party's abolition of the autonomy of states and autonomous regions within Germany, the suppression of press freedom, the emphasis on national self-sufficiency, and the legitimization of the concept of a pure Aryan race as the superior race were interpreted as being aligned with the nationalism articulated by the Pahlavi government. German media and press undertook extensive propaganda emphasizing the shared Aryan racial heritage of the two nations, culminating in the affirmation of racial unity between Iran and Germany by the late 1930s. In this regard, when German Orientalists classified Iranians as a branch of the Aryan race in certain scholarly works, policymakers of the Pahlavi regime received these conclusions enthusiastically and instrumentalized this notion as a fundamental pillar in constructing a narrative of ethnic affinity with Germany.

Conclusion

Findings of this study suggest that one of the primary drivers of the convergence between Reza Shah's Iran and Nazi Germany lay in Germany's geo-economic interests—specifically, its pursuit of access

to raw materials and consumer markets beyond Europe. Germany's unique geographical position, situated among rival great powers in Europe, necessitated the development of a new geopolitical strategy during the Nazi era. Iran, for its part, leveraged this convergence as a means of redefining its geostrategic role and escaping its traditional status as a buffer zone between the British and Soviet empires. Consequently, between 1933 and 1941, Germany emerged as Iran's leading trade partner, surpassing colonial powers such as Britain and Russia. Furthermore, to consolidate this alignment, both governments actively promoted a geo-cultural narrative emphasizing shared cultural and ethnic elements—particularly the notion of a common Aryan heritage—as a means of reinforcing ideological and political affinity.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that he has no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

واکاوی مؤلفه‌های ژئوپلیتیک مؤثر بر همگرایی ایران و آلمان در دوره پهلوی اول بین سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ میلادی

احسان لشگری تفرشی^۱

۱- گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یزد، یزد، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	گسترش روابط اقتصادی- سیاسی حکومت پهلوی اول و آلمان در عصر حاکمیت حزب نازی بین سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ یکی از موضوعات مهم سیاست خارجی پهلوی اول بود. با حاکمیت حزب نازی در آلمان؛ رهایی این کشور از پیامدهای ناگوار جنگ جهانی اول و تضعیف مقررات مربوط به عهدنامه صلح ورسای منوط به اهمیت‌دهی به نفوذ آلمان در مناطق مستعد جهان قلمداد گردید. در این راستا مناسبات اقتصادی و سیاسی ایران و آلمان نازی در این دوره به‌صورت فزاینده افزایش یافت. این در حالی بود که در سال ۱۹۲۱ مقامات برجسته نظامی و دیپلمات‌های بریتانیا در تهران نقش اصلی را در به قدرت رساندن پهلوی اول بر عهده داشتند؛ لیکن به تدریج آلمان به یکی از متحدین اروپایی ایران بدل گردید. تاکنون مطالعات متعددی در باب علل این همگرایی صورت گرفته است؛ لیکن در این مطالعات کمتر به مقتضیات ژئوپلیتیک این همگرایی حاصل از کنش متقابل مؤلفه‌های ژئواکونومیک، ژئوکالچر و مقتضیات مربوط به جایگاه ژئواستراتژیک ایران و آلمان نازی نسبت به یکدیگر پرداخته شده است. در این پژوهش کوشش گردیده از طریق اتکا به مستندات تاریخی و ارائه براهین قیاسی علل همگرایی پهلوی اول با آلمان نازی موردبررسی قرار گیرد. یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که یکی از دلایل این همگرایی حاصل منافع ژئواکونومیک آلمان در جهت دسترسی به مواد اولیه صنایع و بازارهای مصرف در خارج اروپا بود. ضمن اینکه ایران نیز قادر بود تا از طریق این همگرایی راهی جهت خروج از وضعیت ژئواستراتژیک حائل میان دو امپراطوری بریتانیا و شوروی پیدا نماید. ضمن اینکه جهت قوام این همگرایی تأکید بر عناصر مشترک فرهنگی میان ایران و آلمان از جمله اشتراک در نژاد آریایی به امری ژئوکالچر تبدیل گردید و مورد تأکید دو دولت قرار گرفت.
واژگان کلیدی: همگرایی، ژئوپلیتیک، پهلوی اول، آلمان، ایران.	استناد: لشگری تفرشی، احسان. (۱۴۰۴). واکاوی مؤلفه‌های ژئوپلیتیک مؤثر بر همگرایی ایران و آلمان در دوره پهلوی اول بین سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ میلادی. <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i> ، ۲(۱)، ۱-۱۳.
ناشر: دانشگاه ارومیه. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56238.1040 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.1.9 ©نویسندگان CC BY NC	

^۱ نویسنده مسئول: احسان لشگری تفرشی، پست الکترونیکی: lashgari@yazd.ac.ir، تلفن: ۰۹۱۹۶۳۵۱۰۰۸

مقدمه

پس از شکست آلمان در جنگ جهانی اول و در کنگره صلح ورسای فاتحان جنگ جهانی اول؛ آلمان را مقصر اصلی جنگ معرفی و مقرر نمودند که این کشور خسارات و غرامت‌های حاصل از جنگ را به کشورهای متفق بپردازد. کل مبلغ غرامت تعیین شده ۶۶۰۰ میلیون لیره تعیین و مقرر گردید آلمان در زمان مقرر اقساط این غرامت را بپردازد (تبروک، ۱۴۰۱: ۷۳). عدم تناسب میزان غرامت با توان اقتصادی آلمان سبب ظهور تورم فزاینده در این کشور در سال‌های بعد از جنگ جهانی اول گردید. به‌گونه‌ای که در اثر این تورم نارضایتی، بزهکاری و مفساد اجتماعی این کشور را فراگرفت. به‌طور کلی معاهده ورسای موجب جدایی ۱۳ درصد قلمرو سرزمینی آلمان، ۱۰ درصد جمعیت، ۷۵ درصد کارخانه‌های فولاد و ۲۵ درصد معادن زغال‌سنگ این کشور گردید. ضمن اینکه میزان نفرت ارتش آلمان را صد هزار نفر تعیین نمود که بسیار کمتر میزان نفرت ارتش پیش از جنگ جهانی دوم بود (شایرر، ۱۴۰۲: ۵۴).

از سوی دیگر عدم ثبات سیاسی و سقوط پی‌درپی دولت‌های ائتلافی در این کشور افکار عمومی را مستعد حمایت از احزاب اقتدارگرا نمود. ضمن اینکه رکود اقتصادی جهان در میان سال‌های ۱۹۲۹ تا ۱۹۳۳ میلادی نیز نقش مهمی در روی کار آمدن حزب نازی داشت. ضمن اینکه اگرچه آلمان در جنگ جهانی اول شکست‌خورده بود؛ لیکن برخلاف امپراتوری عثمانی به‌طور کامل تجزیه نشده بود و همچنان زمینه سیاسی در این کشور جهت بازسازی وجود داشت. در این راستا حزب نازی با ترویج ایده‌های نظیر رهبری مقتدر، ملت واحد، ایدئولوژی منسجم و نژاد برتر در صدد بود با تشکیل دولت؛ آلمان را از تبعات ناعادلانه معاهده ورسای رهایی دهد (تیلور، ۱۳۶۲: ۱۱۹).

این حزب موفق گردید در سال ۱۹۳۳ م. قدرت را به‌طور کامل در آلمان به رهبری هیتلر به دست گیرد. با توجه به اراده سیاسی هیتلر و حزب نازی جهت رهایی آلمان از محدودیت‌های عهدنامه صلح ورسای و نظر به اینکه همکاری اقتصادی آلمان و قدرت‌های اروپایی پس از جنگ جهانی اول در محدودیت قرار داشت؛ در نتیجه نفوذ به مناطق ژئوپلیتیک بالکان، ترکیه و از جمله ایران و خلیج فارس برای آن‌ها دارای اهمیت گردید. با حاکمیت حزب نازی در آلمان و تحت تأثیر اندیشمندانی همچون «هاوس هوفر» رهایی آلمان از پیامدهای ناگوار جنگ جهانی اول و تضعیف تعهدات مربوط به عهدنامه صلح ورسای منوط به اهمیت‌دهی به نفوذ آلمان در مناطق مهم ژئوپلیتیک قلمداد گردید (نوریخس و احمدی، ۱۴۰۰: ۱۴۹) و از جمله مناسبات اقتصادی و سیاسی ایران و آلمان نازی در این دوره به‌صورت فزاینده افزایش یافت. علی‌رغم اینکه روابط پهلوی اول و آلمان در مقطع زمانی ۱۹۲۵ تا ۱۹۳۳ میلادی و در دوران جمهوری وایمار نیز گسترش یافته بود؛ لیکن فعالیت کمونیست‌های ایرانی حاضر در آلمان و در دوره جمهوری وایمار سبب ممانعت از توسعه روابط ایران و آلمان گردیده بود. با به قدرت رسیدن حزب نازی؛ فعالیت ایرانیان کمونیست در آلمان متوقف و این کشور به‌تدریج به متحد اصلی دولت پهلوی اول بدل گردید. این در حالی بود که در سال ۱۹۲۱ میلادی مقامات برجسته نظامی و دیپلمات‌های بریتانیا در تهران نقش اصلی را در به قدرت رساندن پهلوی اول بر عهده داشتند؛ لیکن برآیند مولفه‌های ژئوپلیتیک ایران چنان زمینه‌ای را فراهم نموده بود که به‌تدریج آلمان به یکی از متحدین اروپایی ایران بدل گردد.

در برخی از مستندات علمی صرفاً این همگرایی را حاصل نیازمندی ژئوپلیتیک آلمان به ایران در جهت دسترسی به مواد خام و توان ایجاد اختلال در تأمین منابع نفتی بریتانیا دانسته‌اند (پیرا، ۱۳۷۹: ۸۷). برخی دیگر نیز این همگرایی را حاصل کوشش پهلوی اول جهت متوازن‌سازی سیاست خارجی ایران و تلاش آن‌ها جهت خروج ایران از تسلط دوجانبه بریتانیا و شوروی از طریق اتکا به نیروی سوم آلمان می‌دانستند (رفیع و عباس زاده، ۱۳۹۷: ۱۳۷). پاره‌ای از روشنفکران و سیاستمداران دوره پهلوی اول نیز با خوانش از جایگاه آلمان نازی به‌مثابه قدرت غیر استعماری؛ ایدئولوژی نازیسم را گفتمانی در جهت مقابله با امپریالیسم بازنمایی می‌نمودند. به‌طوری‌که معتقد بودند ملل جهان سوم با همگرایی و اتکا به این قدرت نوظهور قادر هستند از یوغ استعمار و امپریالیسم خارج شوند (عابدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۶۰). در برخی از مستندات نیز هراس دولت پهلوی اول از گسترش کمونیسم و خصومت فزاینده نازی‌ها نسبت به کمونیست‌های انترناسیونالیست را عامل مؤثر در توسعه مناسبات سیاسی و اقتصادی ایران و آلمان در این دوره قلمداد می‌نمایند (آریان‌فر، ۱۴۰۲: ۱۲۸).

این در حالی است که در این مطالعات کمتر به چگونگی عملکرد توأمان مؤلفه‌های ژئواستراتژیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر در همگرایی ایران و آلمان تمرکز گردیده است. این مؤلفه‌های ژئوپلیتیک در کنش رابطه‌مند با یکدیگر دارای کارکردی پویا بوده و توان تبیین علل همگرایی حکومت پهلوی اول و آلمان نازی بین سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ میلادی را دارا می‌باشند. در این راستا در این پژوهش کوشش گردیده در چارچوب دیدگاه ژئوپلیتیک کلاسیک و با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای و از طریق شیوه تحلیل استنتاجی و ارائه براهین قیاسی علل همگرایی پهلوی اول با دولت آلمان نازی در این مقطع زمانی تحلیل گردد.

چارچوب نظری

مفهوم همگرایی در ژئوپلیتیک کلاسیک

کوشش در جهت افزایش قدرت ملی کشور با اتکا به ابزارهای جغرافیایی در صحنه نظام بین‌الملل می‌تواند در مناسبات میان دولت‌ها در قالب نفوذ، تعامل، همگرایی، واگرایی و حتی تصرف بخشی یا تمام قلمرو سیاسی کشور دیگر متجلی نماید (حافظنیا و کاویانی‌راد، ۱۳۹۳: ۱۹۱). همگرایی وضعیتی در روابط بین‌الملل است که دولت‌ها از حاکمیت و توانایی خویش در تدبیر مستقل سیاست خارجی صرف‌نظر نموده و در تصمیم‌گیری مشترک با سایر کشورها در سیاست خارجی به‌صورت هم‌افزا عمل می‌نمایند و حتی این همگرایی میان دو یا چند کشور گاهی به‌مثابه یک فرایند سیاسی می‌تواند در قالب یک اتحادیه یا سازمان منطقه‌ای بروز یابد (کاظمی، ۱۳۷۰: ۳۶). این در حالی است که بخش مهمی از این اشکال کنش سیاسی میان دولت‌ها حاصل اقتضائات محیطی و انسانی قلمرو سرزمینی آن‌ها در مقاطع مختلف تاریخی می‌باشد (Wu, 2018: 788) و روابط و مناسبات میان آن‌ها زمانی بار ژئوپلیتیک می‌یابد که در آن دولت‌ها از مؤلفه‌های جغرافیایی در جهت رسیدن به اهداف خود استفاده نمایند.

در این راستا مطالعات ژئوپلیتیک کلاسیک در چارچوب دیدگاه رئالیستی همواره معطوف به شناخت عوامل مادی مؤثر بر کنش ژئوپلیتیکی دولت‌ها است که در قالب همگرایی و یا واگرایی، رقابت و یا حتی جنگ میان آن‌ها نمود یابد (Johnstone, 1991: 168-136). در این دیدگاه سرشت بنیادین روابط بین‌الملل در گذر هزاره‌ها دگرگون نشده است و روابط دولت‌ها مؤید کشمکش در جهت کسب ثروت و قدرت می‌باشد. در این دیدگاه ژئوپلیتیک به مطالعه و پیشنهاد راه‌کارهایی می‌پردازد که با توسل به عوامل قدرت‌آفرین و دفع عوامل تهدیدزا تحصیل قدرت از قلمروهای سیاسی برای حکومت‌ها و واحدهای سیاسی امکان‌پذیر گردد. در این چارچوب نظری برچسب «کلاسیک» درصدد متمایزسازی ژئوپلیتیک از دیدگاه سنتی و همچنین انتقادی می‌باشد. چراکه ژئوپلیتیک سنتی غالباً بر جمع‌آوری داده‌ها و تطبیق آن‌ها با نظریات عینی در مقیاس جهانی و میان کشورهای بزرگ تأکید دارد. ژئوپلیتیک انتقادی نیز غالباً بروی ساخت شکنی سیاست‌ها و چگونگی فرایند تصمیم‌گیری سیاستمداران و اثرات گفتمان‌ها در کنش‌های ژئوپلیتیک می‌پردازد. درحالی‌که ژئوپلیتیک کلاسیک علاوه بر به رسمیت شناختن رئالیسم بر مطالعه مؤلفه‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی کشورها در مقطع زمانی خاص و اثر آن در روابط میان کشورها و پیامدهای ژئوپلیتیکی آن در ایجاد موازنه، همکاری، اتحاد، رقابت و حتی جنگ می‌پردازد (کلی، ۱۴۰۲: ۸-۹). به بیان دیگر علی‌رغم اینکه ماهیت هستی‌شناختی ژئوپلیتیک کلاسیک نیز مبتنی بر دسترسی به قدرت بیشتر قرار دارد؛ لیکن کارکرد مجموعه‌ای از مؤلفه‌های اقتصادی، امنیتی و فرهنگی در ارتباط با دیگر کشورها دارای پیامد فضایی بوده و یکتاگونگی سرنوشت ژئوپلیتیکی کشورها را رقم خواهد زد (لشگری تفرشی، ۱۴۰۳: ۹۰). از این رو روابط و کنش‌های ژئوپلیتیک متناسب با الگوی کنش متقابل نیروهای اجتماعی-سیاسی اشکال نوینی به خود می‌گیرد و در نتیجه مطالعه آن‌ها نیازمند پیکربندی این مؤلفه‌ها در زمینه اجتماعی-تاریخی آن‌ها می‌باشد. این پیکربندی به معنای وابستگی متقابل میان عناصر در یک مجموعه منسجم و به‌هم‌پیوسته در جهت دستیابی به اهداف مادی می‌باشد.

از منظر ژئوپلیتیک کلاسیک دولت‌ها برای تصرف فرصت‌ها و دفع تهدیدات در فضاهای جغرافیایی به رقابت پرداخته و سعی می‌نمایند نفوذ خود را در فضای قدرت آفرین توسعه داده و این‌گونه فضاها را به قلمرو اعمال اراده خود بیافزایند و برعکس رقبا را از این فضاها بیرون برانند (حافظنیا، ۱۳۸۵: ۲۵). چرا که افزایش ثروت دولت‌ها نیازمند ارتقای نفوذ آن‌ها در سطح روابط بین‌الملل می‌باشد و این افزایش گسترش نفوذ می‌تواند در قالب همگرایی ظاهر گردد. در این راستا کنش سیاسی یک کشور در شکل همگرایی با کشور و یا کشورهای دیگر متأثر از چگونگی تلاش این دولت در جهت کسب قدرت اقتصادی و سیاسی بیشتر و برقراری موازنه قوا با رقبای خود متأثر از مقتضیات جغرافیایی می‌باشد (قوام، ۱۳۸۴: ۱۱۲).

این در حالی است که در جهت قوام همگرایی میان کشورها عوامل انسانی همچون تأکید بر فرهنگ، ارزش‌ها و یافتن زمینه‌های تاریخی مشترک می‌تواند بار سیاسی به خود گرفته و مورد تأکید قرار گیرد. به بیان دیگر از آنجایی که کوشش دولت‌ها در رقابت بر سر کنترل فضا علاوه بر عوامل محیطی، موقعیت و منابع مادی به عوامل انسانی نیز وابسته می‌باشد و در نتیجه به ژئوپلیتیک ماهیتی تاریخی می‌بخشد. از این رو در چارچوب ژئوپلیتیک کلاسیک کارکرد مؤلفه‌های قلمروگستری^۱ در طول زمان می‌تواند متناسب با چگونگی احراز بار سیاسی عناصر اجتماعی- اقتصادی تحول یابد و از این رو هر کدام از تحلیل ژئوپلیتیکی همگرایی در پاسخ به شرایط تاریخی زمان خود بوده است (Zhiding & Dadao, 2016: 1770)؛ بنابراین روابط ژئوپلیتیک از جمله مبتنی بر همگرایی؛ متناسب با الگوی کنش متقابل دولت‌ها اشکال نوینی به خود می‌گیرد و مطالعه آن‌ها نیازمند پیکربندی این مؤلفه‌ها در زمینه اجتماعی- تاریخی آن‌ها می‌باشد. نتیجه حاصل از مطالعات مؤید کشف نظم حاکم بر کنش‌ها و روابط ژئوپلیتیکی در محدوده زمانی- فضایی مشخص می‌باشد (Filint, 2007: 13). این نگاه ویژه‌نگر نه به معنای تفسیر ذهنی و یا گفتمانی الگوهای قلمروخواهی و قلمروگستری کشورها بلکه درصدد به رسمیت شناختن اقتضائات موزائیک گونه آن می‌باشد. بدین سان از تقلیل مطالعات ژئوپلیتیک به اجزاء صرف ذهنی اجتناب گردیده و تلاش می‌گردد ماهیت درهم تافته، زنده و اجتماعی یک نظام کنش ژئوپلیتیکی شناسایی گردد (بهرامی جاف و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲۷).

نقش آفرینی ژئوپلیتیکی نفت ایران در همگرایی پهلوی اول و آلمان نازی

یکی از زیربناهای کنش ژئوپلیتیکی بازیگران سیاسی و حکومت‌ها تلاش برای دستیابی و نفوذ به مناطق جغرافیایی فرامرزی است که زمینه‌ساز تولید ثروت و دسترسی به فرایند توسعه اقتصادی باشد. از جمله در ایران می‌توانست دسترسی آن‌ها را به منابع نفتی ایران و خلیج فارس تسهیل کند. با کشف نفت در ایران در دوره قاجاریه؛ ذخایر نفتی خوزستان برای بریتانیا به مسئله‌ای حیاتی تبدیل شد و بهره‌برداری دولت‌های متخاصم از این امتیاز می‌توانست موازنه قوا را تغییر بدهد (برناه و خلیلی، ۱۳۹۲: ۵۵)، از جمله برای بریتانیا برنامه کشتی‌سازی آلمان به شدت آزاردهنده بود و به ناگزیر بریتانیا مجبور شد که جهت ارتقاء تکنولوژی دریانوردی و توان عملیاتی کشتی‌ها؛ سوخت آن‌ها را از زغال سنگ به نفت تغییر دهد. این در حالی بود که بریتانیا دارای ذخایر کافی زغال سنگ بود؛ لیکن نفت را می‌بایست از خارج از این کشور وارد می‌نمود. تغییر الگوی سوخت موتورهای بخار از زغال سنگ به نفت منجر به تحول مهم در ژئوپلیتیک انرژی دنیا گردید و سبب ارتقای اهمیت مناطق دارنده نفت در دنیا شد (اتابکی، ۱۳۸۷: ۱۲۲).

این در حالی بود که شرکت نفت ایران و انگلیس بر اساس قرارداد ۱۹۳۳ میلادی اکتشاف، استخراج و بهره‌برداری از منابع نفت ایران را در دست داشت و همگرایی آلمان نازی با ایران می‌توانست امنیت انرژی بریتانیا را به مخاطره اندازد. در همین اثنا در آوریل ۱۹۴۰ میلادی کودتایی در عراق اتفاق افتاده بود که بلافاصله مورد حمایت آلمان قرار گرفت. در این مقطع زمانی ناسیونالیست‌های عرب در عراق درصدد بودند با گرتة برداری از نقش بیسمارک در متحد نمودن اقوام آلمانی زمینه انسجام ملی در عراق را فراهم نمایند (خاکرند و یداللهی، ۱۳۹۸: ۵۴). هیتلر اقدامات جنبش عرب در عراق را در جهت استقلال این کشور و مبارزه با استعمار بریتانیا مورد استقبال قرار داد و این مسئله بریتانیا را نگران نفوذ آلمان به سایر منابع نفتی خاورمیانه نمود. در نظر بریتانیا نفوذ آلمان بر ایران می‌توانست در مسیر صادرات نفت خلیج فارس اختلال ایجاد کند. ضمن اینکه امکان بروز خرابکاری در صنایع و تأسیسات نفت ایران توسط آلمانی‌ها و حتی تهدید منابع فسیلی خاورمیانه قادر بود قدرت اقتصادی و نظامی بریتانیا را تحت مخاطره قرار دهد. از این رو اهمیت دسترسی آلمان نازی به خلیج فارس صرفاً به دلیل دسترسی به منابع فسیلی و معدنی نبود بلکه موجب ارتقای توان رقابت این امپراتوری در کنترل رقبای اروپایی همچون بریتانیا و شوروی می‌گردید. به بیان دیگر حضور مقتدرانه نیروی دریایی بریتانیا در خلیج فارس سبب می‌گردید که آلمان نازی؛ ایران را به مثابه گلوگاه ایجاد خلل در سیاست ژئوپلیتیک بریتانیا در خلیج فارس تصور نماید.

این در حالی بود که اوضاع نامساعد اقتصاد آلمان پس از جنگ جهانی اول می‌توانست زمینه‌ساز خطر گسترش اندیشه‌های کمونیستی در این کشور و سایر کشورهای ورشکسته اروپایی باشد. ضمن اینکه تأمین بخشی از مواد خام مورد نیاز آلمان توسط ایران می‌توانست هندوستان را از تعرض آلمان مصون داشته و زمینه‌ساز ایجاد توانایی اقتصادی برای این کشور جهت پرداخت غرامت‌های جنگ

جهانی اول باشد. از این رو علی‌رغم اینکه همگرایی پهلوی اول و حزب نازی قادر بود که امنیت دسترسی بریتانیا به نفت جنوب ایران را در معرض مخاطره قرار دهد؛ لیکن بریتانیا به این همگرایی فزاینده با دیده اغماض می‌نگریست. به گونه‌ای که تا پیش از شروع جنگ جهانی دوم در صدد قطع همکاری‌های ایران و آلمان بر نیامد و نوعی سیاست بی‌طرفی را اتخاذ نمود. دولتمردان بریتانیا در این مقطع زمانی معتقد بودند حزب نازی به همان اندازه که با ایدئولوژی کمونیسم مخالف بود با ایدئولوژی لیبرال سرمایه‌داری نیز عناد و دشمنی داشت (وینسنت، ۱۳۸۶: ۲۱۷)؛ لیکن جدیت نازیسم در مواجهه با ایدئولوژی کمونیسم موجب می‌گردید که در جهت جلوگیری از گسترش کمونیسم به اروپا و خاورمیانه و به‌ویژه ممانعت از بروز تهدید امنیت شوروی نسبت به نفت ایران مؤثر باشد.

ژئوپلیتیک حمل‌ونقل و پیامد آن بر همگرایی ایران و آلمان نازی در عصر پهلوی اول

یکی از نقاط ضعف ژئوپلیتیک آلمان پس از جنگ جهانی اول با توجه به کاهش محدوده سرزمینی و عدم وجود مستعمرات فقدان دسترسی مناسب به مواد اولیه و بازارهای مصرف بود که این کشور را نسبت به سایر کشورهای رقیب در اروپا در موقعیت ضعیف‌تری قرار می‌داد. به‌طوری‌که دولت‌های متفق علاوه بر بازپس‌گیری مستعمرات آلمان در جهان؛ اراضی وسیعی از این کشور را به فرانسه و لهستان الحاق نمودند. در خاورمیانه نیز بخش بزرگی از سرزمین‌های عثمانی در قالب قیمومیت به بریتانیا و فرانسه واگذار گردیده بود (الهی، ۱۳۶۸: ۵۶). بدین ترتیب دسترسی آلمان از مسیر خشکی جهت حمل‌ونقل و تجارت با ممالک خاورمیانه محدود گردید. از این رو تسلط بر مسیرهای ارتباطی و به کار گرفتن محورهای مواصلاتی جهت تسریع در حمل‌ونقل و تجارت آلمان در دوره حاکمیت حزب نازی از اهمیت بسزایی برخوردار بود و بر این مبنا حمل‌ونقل به یکی از مهم‌ترین موضوعات موردتوجه آلمان نازی در ایران قرار گرفته بود.

از سوی دیگر بازاریابی و افزایش فروش شرکت‌های آلمانی نیازمند دستیابی به بازارهای جدیدی بود که قادر باشد به توسعه صنعتی آلمان یاری رساند و ایران از جمله کشورهای مستعد جهت جذب کالاها و خدمات شرکت‌های آلمانی بود. در این راستا در اواسط دهه ۱۹۳۰ میلادی قراردادی میان ایران و شرکت‌های آلمان منعقد گردید و بر اساس آن ایران قادر شد بخشی از طراحی خطوط ریلی، لوکوموتیو و واگن‌های موردنیاز خود را از کارخانه‌های آلمانی وارد نماید و محصلان ایرانی را برای فراگیری امور فنی راه‌آهن به آلمان اعزام نماید (رفیع و عباس‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۳۹). به‌طور کلی از سال ۱۸۹۸ میلادی که ویلهلم دوم امپراتور آلمان به عثمانی سفر کرد، موضوع ساخت راه‌آهن از آلمان به بغداد و خلیج فارس جهت غلبه بر تنگنای دسترسی آلمان در مقایسه با سایر رقبای اروپایی مطرح بود و آلمان همواره در صدد استفاده از مسیرهای مختلف جهت تنوع‌بخشی دسترسی خود به بازارهای هدف بود. با به قدرت رسیدن حزب نازی علاوه بر طرح آلمان جهت گسترش خطوط ریلی، توسعه تجارت دریایی و کشتیرانی با ایران نیز موردنظر قرار گرفت و پیش از جنگ جهانی دوم چندین مسیر حمل‌ونقل دریایی از جمله مسیر هامبورگ - خرمشهر میان ایران و آلمان فعال گردیده بود (پیرا، ۱۳۷۹: ۲۰۱-۲۰۰). بین سال‌های ۱۹۲۵ تا سال ۱۹۳۲ میلادی همه خطوط هوایی ایران در اختیار شرکت یونکرس^۱ قرار داشت و پس از آن نیز تا سال ۱۹۳۵ امور هوایی به شرکت لوفت هانزا واگذار گردید و همچنین خط هوایی تهران - برلین راه‌اندازی گردید (نورائی و ملک، ۱۳۹۴: ۱۰۰). از سوی دیگر حزب نازی در صدد بود علاوه بر تأمین دسترسی افزون‌تر به مواد اولیه از طریق همگرایی با ایران به مستعمرات بریتانیا و مرزهای اتحاد جماهیر شوروی دسترسی بیشتری داشته باشند. به‌طوری‌که از طریق ایران می‌توانست با کنترل بریتانیا بر نفت ایران و جاه‌طلبی‌های ارضی شوروی مقابله نماید. این صفت‌بندی ژئوپلیتیک قادر بود با تضعیف قدرت رقبای آلمان در خاورمیانه سلطه جهانی آن‌ها را تضعیف نماید.

همگرایی پهلوی اول با آلمان در جهت خروج ایران از موقعیت ژئواستراتژیک حائل میان بریتانیا و شوروی

در نیمه دوم قرن نوزدهم موقعیت ایران بین هند بریتانیا و روسیه آن را به یک حائل استراتژیک تبدیل کرده است که به‌مثابه ابزاری در رقابت‌های ژئواستراتژیک بریتانیا و روسیه مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفت. سیاست روسیه در جهت دستیابی به آب‌های گرم و دریاهای آزاد و همچنین استراتژی بریتانیا در جهت حفاظت از هندوستان سبب بروز تعارض منافع و رقابت‌های ژئوپلیتیکی این دو

قدرت استعماری در ایران گردیده بود. با شکل‌گیری سیاست ژئوپلیتیکی آلمان جهت دسترسی به مواد اولیه و بازارهای مصرف که از دوره ویلهلم دوم آغاز و در عصر نازیسم گسترش یافته بود؛ ایران قابلیت نوین ژئوپلیتیکی یافته بود تا با همگرایی با آلمان راهی جهت خروج از وضعیت حائل میان دو امپراتوری بریتانیا و شوروی را پیدا نماید.

تصور پهلوی اول بر آن بود که اقتدار سیاسی-اقتصادی آلمان نازی که در ظاهر مخالف مناسبات استعماری بود، کورسوی امیدی را برای رهایی از دخالت‌های روسیه و بریتانیا فراهم می‌آورد. پهلوی اول از منظر شخصی نیز نسبت به شوروی و بریتانیا خوش‌بین نبود و با پیگیری روند توسعه‌طلبی آلمان نازی؛ ادعای آنان در مبارزه مشترک علیه امپریالیسم و کمونیسم را فرصتی جهت رهایی از مداخلات سیاسی بریتانیا و شوروی تصور و آلمان نازی را فاقد دیدگاه استعماری محسوب می‌نمود. از سوی دیگر آلمان بر خلاف بریتانیا و شوروی هیچ‌گونه مجاورت جغرافیایی با ایران نداشت و از این جهت گسترش تجارت با آلمان نمی‌توانست پیامدهای منفی ژئواستراتژیک برای ایران به همراه داشته باشد.

بر این مبنا استقلال‌طلبی تدریجی ایران از بریتانیا در قالب تصمیماتی همچون الغای کاپیتولاسیون، برکناری مستشاران بریتانیایی و انحلال پلیس جنوب و همچنین لغو یک‌جانبه قرارداد انحصاری بهره‌برداری از نفت ایران به‌وسیله کمپانی دارسی بریتانیا و تلاش برای کسب سهم افزون‌تر از عواید نفت، موجب تضعیف منافع اقتصادی بریتانیا در ایران گردید (غنی، ۱۳۸۰: ۲۳۹). از سوی دیگر در چند ساله منتهی به جنگ جهانی دوم، مجموعه‌ای از سیاست‌ها و اقدامات پهلوی اول از جمله تعقیب اعضای جنبش کمونیستی و منع فعالیت‌های سیاسی آنان و همچنین درخواست ایران مبنی بر اعطای امتیاز نفت دریای خزر به این کشور و متعاقباً اخراج ایرانیان مقیم شوروی در سال ۱۹۳۹ میلادی روابط ایران و شوروی را نیز تیره نمود (طاهراحمدی، ۱۳۸۴: ۴۸). به‌ویژه قانون «منع فعالیت‌های کمونیستی» که در سال ۱۳۱۰ به تصویب مجلس ایران رسیده بود؛ سوء تفاهات پهلوی اول و شوروی را افزایش داده بود (Sicker, 1998: 48). ضمن اینکه علی‌رغم تعدیل سیاست‌های استعماری رژیم تزاری روسیه در ایران بعد از انقلاب کمونیستی و در طی قرارداد ۱۹۲۱ میلادی لیکن روابط اقتصادی ایران و شوروی به دلیل انقلاب کمونیستی روسیه کاهش یافته بود. در این مقطع زمانی ایالات متحده آمریکا به جهت قانون مصوب کنگره در سال ۱۹۳۶ میلادی سیاست عدم‌مداخله را در پیش گرفته بود (فوتن، ۱۳۹۶: ۹۵) و فرانسه نیز به دلیل مشکلات ناشی از سرزمین‌های تحت قیمومیت این کشور در خاورمیانه متشکل از سوریه و لبنان تمایل چندانی به همگرایی با ایران نداشت. در نتیجه آلمان تنها گزینه ایران جهت خروج از وضعیت حائل بود.

جدول ۱- میزان افزایش تجارت خارجی ایران و آلمان در سال‌های ۱۳۱۱-۱۳۲۰

سال	۱۳۱۱	۱۳۱۲	۱۳۱۳	۱۳۱۴	۱۳۱۵	۱۳۱۶	۱۳۱۷	۱۳۱۸	۱۳۱۹	۱۳۲۰
واردات از آلمان	۸٪	۱۰٪	۹٪	۱۵٪	۲۲٪	۲۷٪	۳۸٪	۲۶٪	۴۳٪	۲۴٪
صادرات به آلمان	۸٪	۱۴٪	۹٪	۱۳٪	۲۰٪	۳۰٪	۴۴٪	۴۹٪	۴۸٪	۲۱٪

(منبع: پیرا، ۱۳۷۹: ۲۶۷)

رشد فزاینده مبادلات تجاری ایران و آلمان علاوه بر آنکه حاصل اراده سیاسی ایران جهت خروج از وضعیت حائل بود؛ لیکن کاهش سرمایه‌گذاری بریتانیا در ایران پس از جنگ جهانی اول به‌ویژه در صنایع غیرنفتی نیز این فرایند را تسریع نمود. این مسئله موجب حضور پررنگ شرکت‌های آلمانی در صنایع ایران و کمک آلمان به تأسیس بانک ملی و هنرستان صنعتی در ایران شد. میزان تجارت بریتانیا با ایران در سال ۱۹۳۰ میلادی پنج برابر تجارت آلمان با ایران بود؛ لیکن در سال ۱۹۴۰ میلادی حجم تجارت ایران و آلمان به حدود ۴۵ درصد کل تجارت خارجی ایران و صادرات آلمان به ایران به پنج برابر ابتدای دوره پهلوی اول بالغ گردیده بود (ازغندی، ۱۳۸۷: ۷۸). دولت آلمان در مقابل کالاهای صادراتی ایران از قبیل پنبه، چرم، برنج، جو، قالی، خشکبار، طلا و نقره؛ ماشین‌آلات صنعتی و خدمات فنی به ایران صادر می‌کرد و به دنبال آن تعداد مستشاران اقتصادی و فنی آلمان در ایران افزایش یافت. این کشور ضمن مشارکت در ساخت کارخانه‌های نساجی، سیمان، شیشه و کاغذ قادر گردید امتیاز اکتشاف و بهره‌برداری از معادن را نیز به دست آورد (کاژانوف، ۱۳۹۴: ۱۲۷). در اواخر دهه ۱۹۳۰ میلادی از میان ۹ کارخانه در دست احداث پارچه‌بافی در جنوب ایران، ۶ کارخانه توسط آلمان طراحی و در دست اجرا بود و این کشور به‌تنهایی ۵۵ درصد ماشین‌آلات موردنیاز صنایع نساجی

ایران را تأمین می‌نمود. حتی بخشی از توسعه صنایع نظامی و ایجاد کارخانه‌های ساخت سلاح سبک به شرکت‌های آلمانی واگذار شد و از سال ۱۹۳۳ میلادی تجارت تسلیحاتی ایران و آلمان افزایش یافت. از جمله هارتمن^۱ مستشار نظامی آلمان برنامه استخراج معادن جهت دسترسی به مواد اولیه صنایع مادر در بخش نظامی را طراحی کرد (امینی، ۱۳۸۸: ۲۷۷). پهلوی اول به تسلیحات آلمانی جهت تجهیز ارتش ایران و به‌ویژه به استفاده از آن‌ها جهت سرکوب شورش‌های عشایری نیاز داشت. در نقطه مقابل دولت‌های بریتانیا و شوروی در فروش تسلیحات نظامی به ایران بسیار محتاط بودند و این مسئله موجب همگرایی افزون‌تر میان ایران و آلمان گردید. همچنین دولت ایتالیا نیز که متحد آلمان به شمار می‌رفت با توصیه آلمان چندین کشتی نظامی به ایران فروخت و نقش مهمی در تقویت نیروی دریایی ارتش ایران داشت (مهدوی، ۱۳۸۹: ۳۹۸).

از سوی دیگر در سال ۱۹۲۸ میلادی بعد از استعفای میلسپو^۲ مستشار اقتصادی آمریکا در ایران، اداره بانک ملی و امور اقتصادی به لیندن بلات^۳ اقتصاددانان آلمانی واگذار گردید و امتیاز نشر اسکناس از بانک شاهنشاهی که در حقیقت یک مؤسسه تحت نظارت بریتانیا بود، به بانک ملی و تحت نظارت آلمان منتقل گردید (لنچافسکی، ۱۳۸۱: ۱۷۵). آلمان بین سال‌های ۱۹۳۸ تا ۱۹۴۱ میلادی انحصار فروش محصولات صنعتی، نظامی، دارویی و الکترونیکی را در اختیار داشت و در مقابل دولت ایران نیز حدود ۶۰ درصد پنبه موردنیاز آلمان را تأمین می‌کرد (پالمر، ۱۳۸۹: ۱۳۵۲) و آلمان در قبال خرید اقلام کشاورزی، ماشین‌آلات و خدمات فنی در اختیار ایران می‌نهاد. روابط تجاری دو کشور به‌گونه‌ای توسعه‌یافته بود که در وزارت دارایی ایران یک اداره مختلط ایرانی و آلمانی جهت هماهنگی بازرگانی دو کشور تشکیل یافته بود و در سال ۱۹۳۹ میلادی مدیران آلمانی نقش مهمی در اداره شبکه تلفن، تلگراف و نیروگاه‌های تولید برق ایران را دارا بودند (باست، ۱۴۰۰: ۲۱۳).

به‌ویژه انعقاد موافقت‌نامه بازرگانی تهاتری بین ایران و آلمان که در سال ۱۹۳۵ میلادی به دلیل وجود رکود جهانی شکل گرفت؛ سبب کاهش تأثیر کمبود ارز در مبادلات تجاری دو طرف گردید و برای آلمان نیز دسترسی به مواد اولیه موردنیاز صنایع این کشور از ایران را تسریع نمود و به هم‌تکمیلی افزون‌تر اقتصاد ایران و آلمان ثبات بخشید. آلمان تخصص فنی، پروژه‌های زیربنایی و مشارکت‌های تجاری را ارائه کرد که ایران را قادر می‌ساخت تا اقتصاد خود را متنوع کند و متقابلاً دسترسی به موقعیت ژئوپلیتیک و مواد خام ایران از اهداف سیاسی و اقتصادی نازی‌ها در همگرایی ژئوپلیتیک با ایران بود. ضمن اینکه این الگوی تبادل تجاری میان آلمان و ایران مشتمل بر مشارکت در مالکیت منابع و مواد خام موجود در ایران نبود. درحالی‌که شوروی در قرار داد شیلات یا بریتانیا در موضوع نفت در مالکیت منابع ایران سهم داشته و شکلی از مناسبات بازرگانی عصر استعمار را تداعی می‌نمودند. از این رو این الگوی مبادله تجاری نیز توانست به تمایز آفرینی پهلوی اول از آلمان نازی در مقایسه با بریتانیا و شوروی یاری رساند.

همگرایی ژئوپلیتیکی پهلوی اول و آلمانی نازی حاصل از تجانس انگاری ناسیونالیسم آریایی

پیش از تکوین دولت مطلقه در ایران عصر پهلوی اول ساخت قدرت در دوره قاجاریه بر پایه تکثیر و پراکندگی منابع قدرت قرار داشت و به‌رغم آنکه شیوه اعمال قدرت، استبدادی و خودکامه به نظر می‌رسید، لیکن ساخت قدرت نامتمرکز و ملوک‌الطوایفی بود. حکومت پهلوی اول در جهت وحدت‌آفرینی و تحقق یگانگی میان هویت‌های ایلی، طایفه‌ای، منطقه‌ای و ساخت هویت ملی؛ مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها از جمله اتکا به خوانش فراگیر از تاریخ ایران باستان، ترویج زبان فارسی به‌مثابه زبان معیار و به‌ویژه تأکید بر رهبری کاریزماتیک شاه را به‌عنوان مهم‌ترین محورهای همبستگی ایرانیان مورد تأکید قرار داد (فوران، ۱۳۸۳: ۳۶۸). در این راستا به‌طور خاص پهلوی اول علت توسعه و پیشرفت آلمان در دوره حزب نازی تا پیش از آغاز جنگ جهانی دوم را در شخصیت اقتدارگرای هیتلر جستجو و کوشش می‌نمود ضمن هم ذات‌پنداری با حکومت آلمان نازی زمینه‌های توسعه ایران بدون مشارکت سیاسی نیروهای اجتماعی در قدرت سیاسی را محقق نماید (Abdi, 2001: 55).

بر این مبنا فاعلیت و سوژگی رهبری مقتدر در آلمان نازی توسط حکومت پهلوی اول و در جهت همگرایی دو کشور با یکدیگر مورد تأکید قرار گرفت (اسلامی، ۱۳۹۴: ۱۶۶). همچنین پایان دادن حزب نازی به خودمختاری ایالات و مناطق خودمختار این

کشور، نفی آزادی مطبوعات، تأکید بر خودگرایی ملی و مشروعیت بخشی به ایده نژاد خالص آریایی به عنوان نژاد برتر، همسو با ناسیونالیسم صورت بندی شده توسط حکومت پهلوی اول تفسیر گردید. از منظر دولت پهلوی اول به ویژه بازسازی سریع آلمان در عصر هیتلر و تقویت قدرت نظامی این کشور حاصل ایدئولوژی نازیسم تحت رهبری هیتلر تفسیر می گردید که توانسته بود ضمن ایجاد انسجام اجتماعی و تمرکز قوای ملی آرزوی دیرینه آلمانی زبان های اروپا را در جهت زیستن در یک کشور واحد عینیت بخشد. بر پایه این تجانس انگاری سیاسی- تمدنی؛ سیاستمداران و روشنفکران عصر پهلوی اول نیز معتقد بودند تمرکزگرایی، اعتقاد به پادشاه مقتدر، تأکید بر پان ایرانیسم و فرهنگ ایران باستان می تواند یک قلمرو سیاسی متحد از اقوام ایرانی را محقق نماید. همچنین با توجه به پیشینه منفی بریتانیا و روسیه در ایران، ایجاد ادراک مثبت نسبت به آلمان در اذهان برخی از ملی گرایان، روشنفکران و رهبران سیاسی کار چندان دشواری نبود (ملائی توانی، ۱۳۷۸: ۵۸). در میان عامه مردم نیز ارتقاء جایگاه آلمان در تجارت خارجی با ایران و ترویج ایده ضد امپریالیستی آلمان و فقدان سابقه استعماری این کشور در ایران سبب افزایش حمایت از این کشور و در نقطه مقابل موجب فرونی نارضایتی نسبت به سیاست های بریتانیا و شوروی در ایران گردیده بود. به طوری که به ایدئولوژی آلمان نازی به مثابه اندیشه جدیدی جهت گسست از نامالایمات قدرت های کلاسیک استعماری نگریسته می شد. به طور کلی دولت پهلوی اول متأثر از شکست های متعدد از روسیه و بریتانیا و همچنین به دلیل آشنایی با دستاوردهای باستان شناسی و شرق شناسی اروپائیان؛ رجوع به آموزه های ایران باستان را یگانه راه غلبه بر انحطاط سیاسی در ایران می دانست (بشیری، ۱۳۸۰: ۳۷).

این در حالی بود که با به قدرت رسیدن حزب نازی تأکید بر عناصر مشترک فرهنگی میان ایران و آلمان در دستور کار حزب نازی نیز قرار گرفت و مخالفت دولت پهلوی اول با استعمار بریتانیا و شوروی با رستاخیز ملت آلمان در چارچوب تفکر ناسیونال سوسیالیست مشابه قلمداد گردید. طوری که در سال ۱۹۳۷ میلادی رهبر شاخه جوانان حزب نازی در «جشن رهایی ایران از استعمار» شرکت و سیاست های ایران را مورد ستایش قرار داد (مهدوی، ۱۳۸۹: ۱۴). بدین ترتیب نهادهای فرهنگی آلمان درصدد برآمدن رسالت فرهنگی آلمان را با ناسیونالیسم شکل یافته در عصر پهلوی اول پیوند زده و در جهت همگرایی دو کشور از آن استفاده نمایند. در این مقطع زمانی آلمان نازی از جمله دولت هایی بود که پهلوی اول را تشویق کرد که در مکاتبات بین المللی به جای الفاظ «پرس» یا «پرشییا» از نام ایران استفاده کند (استوارت، ۱۴۰۱: ۱۵). تأسیس کرسی زبان فارسی در برخی از دانشگاه های آلمان و ایجاد مؤسسات ایران شناسی و شرق شناسی از دیگر اقدامات آلمان در راستای تقویت این تجانس فرهنگی بود. لغو قانون امتیاز انحصاری فرانسه در اکتشاف آثار باستانی سبب زمینه سازی جهت ورود باستان شناسان آلمان به ایران گردید و اقدامات مهمی در اکتشاف آثار باستانی صورت گرفت. از جمله در حفاری های صورت گرفته در تخت جمشید بخش مهمی از کاخ آپادانا از زیرزمین خارج شد و کتیبه خشایار شاه ترجمه گردید. رسانه ها و مطبوعات آلمانی نیز تبلیغات وسیعی در باب اشتراک نژاد آریایی دو ملت آغاز نموده و در اواخر دهه ۱۹۳۰ میلادی وحدت نژادی ایران و آلمان را تأیید نمود. در این راستا هنگامی که شرق شناسان آلمانی در پاره ای از متون خود ایرانیان را یکی از شعبات نژاد آریایی به شمار می آوردند سیاستمداران دولت پهلوی اول از نتایج حاصل از این مطالعات با آغوش باز استقبال نمودند و از این موضوع به مثابه یکی از ارکان تجانس پنداری خود با آلمان ها و تمایز بخشی با اعراب و ترکان بهره جستند (Asgharzadeh, 2007: 1). ضمن اینکه آن ها معتقد بودند لازمه دستیابی به تجدد و توسعه در جامعه «کثیرالاقوام ایرانی» کنار گذاردن تفکر دموکراتیک مندرج در روح انقلاب مشروطه و بازگشت به رهبران کاریزماتیک می باشد که با نوع تفکر حزب نازی هماهنگ بود.

نتیجه گیری

شرایط نابسامان اقتصاد آلمان پس از جنگ جهانی اول و انتزاع بخشی از سرزمین این کشور موجب گسترش نارضایتی در میان مردم این کشور شده بود و افکار عمومی این کشور را مستعد حمایت از احزاب اقتدارگرا نمود. به بیان دیگر احساسات ملی مخدوش شده مردم آلمان پس از جنگ جهانی اول و وعده رهبران حزب نازی مبنی بر احیای عظمت از دست رفته آلمان و هم زمانی این وعده ها با شرایط اقتصادی ابتدای دهه ۱۹۳۰ میلادی زمینه موفقیت آن ها را فراهم نمود. با حاکمیت حزب نازی در آلمان احیای قدرت جهانی این کشور و تضعیف مقررات مربوط به عهدنامه صلح ورسای مشروط به حضور آلمان در مناطق مستعد جهان دانسته

شد. در این راستا مجموعه‌ای از مؤلفه‌های ژئواستراتژیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر سبب زمینه‌سازی همگرایی پهلوی اول و آلمان نازی گردید. به بیان دیگر شرایط خاص جغرافیایی آلمان و قرار گرفتن این کشور در میان قدرت‌های بزرگ اروپایی که غالباً با این کشور در رقابت قرار داشتند سبب شکل‌گیری سیاست ژئوپلیتیکی نوین آلمان در عصر نازیسم گردید. از جمله این حزب جهت دسترسی به مواد اولیه و بازارهای جدید مصرف درصدد همگرایی با ایران بود. چرا که بخش مهمی از مواد خام و معدنی مورد نیاز آلمان جهت توسعه صنعتی در ایران وجود داشت و استراتژی تأمین نیاز آلمان به مواد اولیه می‌توانست امکان اتکال ایران به نیروی سوم را فراهم نماید. متقابلاً ایران نیز قادر بود در جهت تأمین نیازهای فنی و بازرگانی خود امکان یافتن شریک تجاری از میان قدرت‌های بزرگ بدون وابستگی به قدرت‌های استعماری بریتانیا و روسیه را محقق نماید و راهی جهت خروج از وضعیت حائل میان دو امپراتوری بریتانیا و شوروی را پیدا نماید. از سوی دیگر قابلیت ایجاد تهدید امنیت انرژی بریتانیا و همچنین مجاورت ایران با هندوستان و همسایگی ایران با قلمرو سرزمینی شوروی از جمله دیگر دلایل آلمان نازی در همگرایی با ایران بود. از این رو بین سال‌های ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ میلادی تجارت آلمان با ایران از دیگر قدرت‌های استعماری نظیر بریتانیا و روسیه پیشی گرفت.

در این راستا تأکید بر عناصر مشترک فرهنگی میان ایران و آلمان مورد تأکید دو دولت قرار گرفت؛ به طوری که حزب نازی در آلمان مخالفت دولت پهلوی اول با استعمار بریتانیا و شوروی را با رستاخیز ملت آلمان در چارچوب تفکر ناسیونال سوسیالیست مشابه قلمداد نمود. پهلوی اول نیز به مثابه حکومتی نظامی و در عین پان‌ایرانیسم درصدد بود با هم‌ذات‌پنداری با آلمان نازی به همگرایی با این کشور مشخصه‌ای فرهنگی ببخشد. به بیان دیگر کوشش دولت پهلوی اول در فهم تاریخی ایران باستان به مثابه نقطه عزیمتی برای شکل‌دهی به آگاهی تاریخی ایرانیان در قالب ملت واحد؛ با رستاخیز حزب سوسیال ناسیونال نازی برای وحدت و نجات ملت آلمان تطابق داده شد.

مشرط سیاسی و بافت حکومت پهلوی اول بیش از آنکه مشابهتی با نظام لیبرالیستی بریتانیا و کمونیسم شوروی داشته باشد با نظام فاشیستی حزب نازی تناسب داشت. از جمله کارکرد ارتش آلمان به مثابه ستون فقرات حزب نازی و همچنین جایگاه هیتلر به مثابه رهبر مقتدر این حزب با کارکرد ارتش ایران در برقراری حاکمیت ملی و اقتدار پهلوی اول متجانس بود. از این رو هم‌ذات‌پنداری فرهنگی ایران و آلمان در این مقطع زمانی حاصل تجانس الگوی حکمرانی حزب نازی و پهلوی اول بود که در امتداد همگرایی ژئواستراتژیک و ژئوپلیتیک به کار گرفته شد.

منابع

- اتابکی، تورج. (۱۳۸۷). ایران و جنگ جهانی اول؛ میدان نبرد قدرت‌های بزرگ. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- استوارت، ریچارد. (۱۴۰۱). در آخرین روزهای رضاشاه؛ تهاجم روس و انگلیس به ایران در شهریور ۱۳۲۰. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و کاوه بیات، تهران: فرهنگ نشر نو.
- اسلامی، روح اله. (۱۳۹۴). ارزیابی الگوهای سیاست خارجی بین دو انقلاب. جلد اول، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات وزارت امور خارجه.
- امینی، علیرضا. (۱۳۸۸). تاریخ تحولات و روابط خارجی ایران از قاجاریه تا سقوط رضا شاه، تهران: خط سوم.
- آریان‌فر، حمیدرضا. (۱۴۰۲). راهبرد تجاری آلمان در خلیج فارس طی دوره پهلوی اول. فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۲۴(۹۶)، ۱۱۵-۱۳۸. https://www.hfrjournal.ir/article_195698_9681ff64b732a25569ffa49a2f474730.pdf
- باست، البور. (۱۴۰۰). آلمانی‌ها در ایران؛ نگاهی به تحولات ایران در جنگ جهانی اول بر اساس منابع دیپلماتیک فرانسه. ترجمه: حسین بنی‌احمد، تهران: شیرازه.
- برناه، فرزانه؛ و محسن خلیلی. (۱۳۹۲). برابرسنجی دلایل نقض بی‌طرفی ایران در جنگ جهانی اول و دوم. فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، ۲۳(۱۹)، ۷۰-۳۵. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.774>
- بشیری، حسین. (۱۳۸۰). موانع توسعه سیاسی در ایران. تهران: گام نو.
- بهرامی‌جاف، ساجد؛ جانپور، محسن؛ سلطانی، ناصر؛ و محمدپور، علی. (۱۴۰۲). تبیین نظری مؤلفه‌های مؤثر در مناسبات ژئوپلیتیک و ارائه الگوی پیشنهادی. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵۵(۳)، ۲۲۵-۲۴۱. [10.22059/jhgr.2022.345557.1008508](https://doi.org/10.22059/jhgr.2022.345557.1008508)
- پالمر، رابرت. (۱۳۸۹). تاریخ جهان نو. ترجمه: ابوالقاسم طاهری، تهران: امیرکبیر.
- پایان، سهیلا. (۱۴۰۲). نقش نیروی سوم در تاریخ معاصر سیاست خارجی ایران. فصلنامه تحولات سیاسی اجتماعی معاصر ایران، ۲(۳)، ۷۰-۹۱. [10.30510/pscci.2022.288822.1023](https://doi.org/10.30510/pscci.2022.288822.1023)
- پیرا، فاطمه. (۱۳۷۹). روابط اقتصادی ایران و آلمان بین دو جنگ جهانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

- تبروک، روبرت. (۱۴۰۱). تاریخ آلمان. ترجمه محمد ظروفی، تهران: دانشگاه تهران.
- تیلور، آلن. (۱۳۶۲). ریشه‌های جنگ جهانی دوم. ترجمه محمدعلی طالقانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حافظ نیا، محمدرضا؛ و کاویانی راد، مراد. (۱۳۹۳). فلسفه جغرافیای سیاسی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- حافظنیا، محمدرضا. (۱۳۸۵). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد: پاپلی.
- خاکرند، شکراله؛ و یداللهی، سیاوش. (۱۳۹۸). بررسی نقش نظام آموزشی و ناسیونالیست‌های عرب در گسترش ایدئولوژی ناسیونالیسم در عراق (۱۹۲۱-۱۹۴۰). فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، ۱۱(۱۴)، ۵۳-۷۰. [10.22108/jhr.2020.119251.1821](https://doi.org/10.22108/jhr.2020.119251.1821)
- رفیع، حسین؛ و مجید عباس‌زاده. (۱۳۹۷). بررسی روابط ایران و آلمان از آغاز دوره پهلوی اول تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۳۰۴ تا ۱۳۲۴). فصلنامه مطالعات تاریخی، ۶(۶۳)، ۱۲۹-۱۵۲. <https://mtq.ir/temp/459a4dbd911e89e815868a43286deace.pdf>
- شایر، ویلیام. (۱۴۰۲). ظهور و سقوط رایش سوم. ترجمه کاوه دهگان، تهران: اختران.
- طاهر احمدی، محمود. (۱۳۸۴). روابط ایران و شوروی در دوره رضاشاه. تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات وزارت امور خارجه.
- عابدی، محمد؛ نادری، روح اله؛ و شفیعی سیف‌آبادی، محسن. (۱۳۹۰). تحلیل سازه‌نگارانه از رفتار دولت‌های بزرگ با ایران در دوره رضا شاه. فصلنامه دانش سیاسی، ۷(۱)، ۱۴۵-۱۷۶. [10.30497/pk.2011.89](https://doi.org/10.30497/pk.2011.89)
- غنی، سیروس. (۱۳۸۰). ایران و برآمدن رضا خان؛ برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها. ترجمه: حسن کامشاد، تهران: نیلوفر.
- فوران، جان. (۱۳۸۳). مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران. ترجمه: احمد تدین، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- فونتین، آندره. (۱۳۹۶). تاریخ جنگ سرد. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: فرهنگ نشر نو.
- قوام، عبدالعلی. (۱۳۸۴). روابط بین‌الملل؛ نظریه‌ها و رویکردها. تهران: سمت.
- کاژانوف، نیکلای. (۱۳۹۴). زمینه‌ها و عوامل حمله متفقین به ایران در سال ۱۹۴۱. فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۱۶(۶۴)، ۱۱۹-۱۴۷. https://www.hfrjournal.ir/article_67391.html
- کاظمی، علی اصغر. (۱۳۷۰). نظریه همگرایی در روابط بین‌الملل؛ تجربه جهان سوم. تهران: قومس.
- کیلی، فیل. (۱۴۰۲). ژئوپلیتیک کلاسیک؛ یک الگوی تحلیلی جدید، ترجمه محمود نورانی و مهدی حیدریان، تهران: انتشارات صنایع نرم.
- لشگری تفرشی، احسان. (۱۴۰۳). مؤلفه‌های مؤثر بر نقض بی‌طرفی و اشغال ایران توسط قوای متفقین در جنگ جهانی دوم از منظر ژئوپلیتیک کلاسیک، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۲۵(۱۰۰)، ۸۷-۱۰۶. https://www.hfrjournal.ir/article_223042.html
- لنچافسکی، ژرژ. (۱۳۸۱). تاریخ خاورمیانه، ترجمه: هادی جزایری، تهران: اقبال.
- ملائی‌توانی، علیرضا. (۱۳۷۸). ایران و دولت ملی در جنگ جهانی اول. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- مهدوی، عبدالرضا هوشنگ. (۱۳۸۹). سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی. چاپ ششم، تهران: پیکان.
- نورائی، مرتضی؛ و ملکی، محسن. (۱۳۹۴). پیامدهای منفی گسترش روابط صنعتی ایران و آلمان در آستانه جنگ جهانی دوم. فصلنامه پژوهشنامه تاریخ، ۱۰(۳۹)، ۹۵-۱۱۰. https://journals.iau.ir/article_524644.html
- نوربخش، سیدنادر؛ و احمدی، فرج اله. (۱۴۰۰). ژئوپلیتیک و توسعه طلبی آلمان نازی: تأثیر اندیشه‌های کارل هاوس هوفر بر هیتلر. فصلنامه ژئوپلیتیک، ۱۷(۳)، ۱۴۲-۱۶۹. [20.1001.1.17354331.1400.17.63.6.1](https://doi.org/10.1001.1.17354331.1400.17.63.6.1)
- وینسنت، اندرو. (۱۳۸۶). ایدئولوژی‌های مدرن سیاسی، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس.
- الهی، همایون. (۱۳۶۸). خلیج فارس و مسائل آن. تهران: قومس.

References:

- Abdi, K. (2001). Politics and the Development of Archaeology in Iran. American Journal of Archaeology, 1(105), 51- 57. https://www.academia.edu/18507824/Abdi_2001
- Asgharzadeh, A. (2007). Iran and the challenges of diversity, Islamic fundamentalism, arianist racism, and democratic struggles. New York: Palgrave Macmillan Press.
- Filint, C. (2011). Introduction to Geopolitics. London: Routledge.
- Johnston, R. (1991). Geography and Geographer: Anglo-American Human Geography. Fourth Edition, London: Edward Arnold.
- Sicker, M. (1998). The Bear and the Lion: Soviet Imperialism and Iran. New York: Prage Publisher.
- Wu, Z. (2018). Classical geopolitics; Realism, theory of balancing power. Journal strategic studies, 46(6), 786 - 823. <https://doi.org/10.1080/01402390.2017.1379398>
- Zhiding, L. U., & Dadao, H. U. (2016). Re-interpretation of the classical geopolitical theories in a critical geopolitical perspective. Journal of Geographical Sciences, 26(12), 1769-1784. [10.1007/s11442-016-1357-1](https://doi.org/10.1007/s11442-016-1357-1)

Urmia University

Cultural hegemony and the resistance of the Alavids of Tabaristan: An analysis of hostile relations with the Abbasid Caliphate based on Gramsci's Theory

Mohammad Hasan Beigi ¹ and Fatemeh Bayat ²

1- Department of History, Faculty of Humanities, Arak University, Arak, Iran

2- Department of History, Faculty of Humanities, Arak University, Arak, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/05/19 Accepted: 2025/07/18 pp: 14- 27 Keywords: Abbasid Caliphate; Alavids of Tabaristan; Ideological Resistance; Gramsci's Theory; Cultural Hegemony.	The hostile relations between the Alavids of Tabaristan and the Abbasid Caliphate represent one of the most significant cases of political-religious confrontation in Islamic history. Beyond military conflicts, this confrontation reflected a deeper struggle over cultural and ideological legitimacy. In this context, Antonio Gramsci's theory of hegemony, which emphasizes the role of cultural dominance in stabilizing political order, provides an effective framework for analyzing this historical conflict. The central question of this study is: How did the Alavids of Tabaristan resist Abbasid hegemony, and to what extent were they able to construct an alternative hegemony based on Shi'i discourse?. The findings indicate that the Alavids, by utilizing the teachings of Zaydi Shi'ism and Mu'tazili rationalism, reforming religious practices, promoting anti-caliphate symbols, redistributing economic resources, and attracting disaffected groups, sought to challenge the Abbasid domination. While the geographic conditions and structural weaknesses of the Caliphate facilitated the limited expansion of this counter-hegemony, the Alavids' confined social base in Tabaristan and their failure to form lasting alliances prevented its broader spread. Nevertheless, their efforts left a lasting impact on the formation of Shi'i identity in northern Iran.
	Citation: Hasan Beigi, M. & Bayat, F. (2025). Cultural hegemony and the resistance of the Alavids of Tabaristan: An analysis of hostile relations with the Abbasid Caliphate based on Gramsci's Theory. <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 14-27. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56212.1039 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.2.0

Extended Abstract

This study, drawing on Antonio Gramsci's theory of cultural hegemony, examines the historical confrontation between the Alids of Tabaristan—the first independent Zaydi government in northern Iran during the 9th century CE (3rd century AH)—and the Abbasid Caliphate. Its primary aim is to analyze the mechanisms through which the Alids resisted Abbasid domination and their efforts to establish an alternative hegemony grounded in Shi'i discourse. The findings reveal that this confrontation was not merely a military conflict, but rather a multilayered struggle encompassing cultural, social, religious, and political dimensions. The Alids sought to delegitimize the Abbasid caliphate at discursive, economic, and symbolic levels by combining two of Gramsci's strategic approaches: "war of position" (the gradual erosion of cultural hegemony) and "war of manoeuvre" (direct military confrontation). Under the leadership of Hasan ibn Zayd (from 250 AH), the Alids capitalized on the rugged geography of Tabaristan and Daylam, as well as ethnic and social grievances against the Abbasid regime, to establish an independent government. By rejecting the legitimacy of the Abbasids—depicting them as heirs to the Umayyads and usurpers of the Ahl al-Bayt's rights—the Alids endeavored to forge a historic coalition between discontented masses and oppositional elites. Their aim was to infiltrate the Abbasid civil society and build a Shi'i alternative identity rooted in justice and religious legitimacy.

In the military realm, early encounters took the form of a war of manoeuvre, such as the defeat of al-Musta'in's forces in Hamadan (250 AH). Over time, however, due to their familiarity with mountainous terrain, the Alids shifted toward a war of position. Structural weaknesses in the Abbasid state—such as political instability in Samarra and internal Turkic revolts—triggered a hegemonic crisis that benefited the Alids. Nevertheless, defeats in regions

like Rayy (256 AH) highlighted that the Alids' cultural hegemony was geographically limited and lacked the capacity for broad expansion.

Politically, the Alids dispatched religious missionaries (du'āt) to cities such as Rayy, Kufa, and the Hijaz (Mecca and Medina) in an attempt to institutionalize Shi'i discourse. A significant example of this was the temporary occupation of Medina by Muhammad ibn Ahmad in 256 AH, during which the Friday sermon (khutbah) was delivered in the name of Hasan ibn Zayd. In response, the Abbasids sought to preserve their authority by mobilizing Sunni-aligned local rulers such as the Saffarids and Samanids, and offering them economic privileges. A letter from the Abbasid caliph al-Mu'tamid to 'Amr ibn Layth al-Saffari, in which Tabaristan is described as a "land of unbelief (kufr)," reflects the Abbasid regime's use of ideological legitimation to justify the suppression of the Alids.

In the cultural-religious domain, the Alids attempted to construct an independent Shi'i identity through the redefinition of symbols. Their initiatives included: modifying ritual practices (e.g., reciting "bismillah" aloud, adding ḥayya 'alā khayr al-'amal to the call to prayer), adopting white banners in contrast to the Abbasids' black, and using slogans such as "al-Riḍā min Āl Muḥammad" ("the Chosen One from the Family of Muhammad"). Titles like "Dā'ī ilā al-Ḥaqq" (He who summons to the Truth), employed by Alid leaders, reinforced their claim to religious legitimacy.

Additionally, the Alids engaged in cultural institution-building. Their actions included the reconstruction of the shrine of Imam Husayn after its destruction by al-Mutawakkil, the allocation of state funds for the maintenance of the graves of the Imams, and the promotion of Shi'i tendencies in regions like Rayy during the rule of Aḥmad ibn Ḥasan Mardānī. Their intellectual alignment with the Mu'tazilites

and emphasis on rational religious thought also attracted segments of the disillusioned elite.

In the socio-economic sphere, the Alids implemented a land redistribution policy—confiscating estates of pro-Abbasid elites and transferring them to *sādāt* (descendants of the Prophet) and *dehqāns* (local landed gentry). This weakened the Abbasids' economic hegemony and elevated the Alids' social position. However, this policy provoked resistance from traditional elites. The use of white flags was not solely military; it also symbolized an effort to revive pre-Islamic Iranian cultural identity and bolster internal cohesion.

Despite achieving temporary successes, the Alids failed to establish a comprehensive alternative hegemony. Their geographical confinement to Tabaristan and Daylam, inability to penetrate major Sunni urban centers like Baghdad, and fragile alliances with transient forces such as Rāfi'ibn Harthama or the Mu'tazilites hindered the consolidation of their rule. Moreover, the reconquest of the Alid territories by the Samanids and the empowerment of local rivals filled the hegemonic vacuum left by the weakening of the Abbasids.

Nonetheless, this historical experience strongly affirms Gramsci's theory: cultural hegemony is a prerequisite for durable political domination. The Abbasids' failure

to generate consent and consensus among local communities—such as the people of Rayy—and their reliance on coercion, ultimately undermined their authority. Conversely, although the Alids enjoyed religious legitimacy and popular support, their inability to fully conquer the Abbasid civil society prevented the establishment of widespread rule.

Among the long-term consequences of this confrontation, one can highlight:

The entrenchment of Shi'ism in northern Iran;

The transformation of symbols like the white flag into heritage markers of resistance;

The modeling of future Shi'i movements, such as the Buyid dynasty.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

هژمونی فرهنگی و مقاومت علویان طبرستان: تحلیل مناسبات خصمانه با خلافت عباسی بر اساس نظریه گرامشی

محمد حسن بیگی^۱ و فاطمه بیات^۲

۱- گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه اراک، اراک، ایران

۲- گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه اراک، اراک، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مناسبات خصمانه میان علویان طبرستان و خلافت عباسی، یکی از نمونه‌های مهم تقابلهای سیاسی - مذهبی در تاریخ اسلام است که فراتر از نبردهای نظامی، بازتابی از نزاع بر سر مشروعیت فرهنگی و ایدئولوژیک به شمار می‌آید. در این زمینه، نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی که بر نقش سلطه فرهنگی در تثبیت نظم سیاسی تأکید دارد، می‌تواند چارچوب مناسبی برای تحلیل این تقابل تاریخی فراهم آورد. پرسش اصلی این پژوهش آن است که علویان طبرستان چگونه و با چه راهبردهایی در برابر هژمونی عباسیان ایستادگی کردند و تا چه اندازه توانستند هژمونی جایگزینی مبتنی بر گفتمان شیعی ایجاد کنند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که علویان با بهره‌گیری از آموزه‌های تشیع زیدی و عقل‌گرایی معتزلی، اصلاح آیین‌های مذهبی، ترویج نمادهای مخالف خلافت، باز توزیع منابع اقتصادی و جذب نیروهای ناراضی، کوشیدند سلطه عباسیان را به چالش بکشند. درحالی‌که شرایط جغرافیایی و ضعف ساختاری خلافت امکان گسترش این هژمونی را تا حدی فراهم کرد، اما محدود بودن پایگاه اجتماعی علویان به طبرستان و ناکامی در ایجاد اتحادهای پایدار، مانع از گسترش آن به سطحی فراگیر شد. با این حال، تلاش آنان تأثیر ماندگاری بر شکل‌گیری هویت شیعی در شمال ایران بر جای گذاشت.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۹	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۷	
صص: ۱۴-۲۷	
واژگان کلیدی: خلافت عباسی، علویان طبرستان، مقاومت ایدئولوژیک، نظریه گرامشی، هژمونی فرهنگی.	

استناد: حسن بیگی، محمد؛ و بیات، فاطمه. (۱۴۰۴). هژمونی فرهنگی و مقاومت علویان طبرستان: تحلیل مناسبات خصمانه با خلافت عباسی بر اساس نظریه گرامشی. *نشریه یافته‌های تاریخی*، ۲(۱)، ۱۴-۲۷.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56212.1039>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.2.0>

مقدمه

در نیمه دوم قرن سوم هجری، نواحی شمالی ایران شاهد پیدایش نوعی حکومت مستقل شیعی بود که نه در قالب سنتی خلافت و امارت، بلکه در هیئت گفتمانی مخالف با نظام سیاسی و مذهبی مسلط خلافت عباسی شکل گرفت. علویان طبرستان، برخاسته از شاخه زیدی تشیع، با استفاده از زمینه‌های اجتماعی و جغرافیایی خاص این منطقه، قدرتی مستقل بنیان نهادند که حضور آن نه تنها چالشی برای اقتدار نظامی عباسیان بود، بلکه هویتی متمایز با آنچه خلافت در صدد تحمیل آن بود نیز بازنمایی می‌کرد.

طبرستان و دیلم در این دوره نه صرفاً پناهگاه مخالفان سیاسی، بلکه به مرور به عرصه‌ای برای آزمایش یک بدیل فرهنگی - مذهبی تبدیل شدند. در شرایطی که خلافت عباسی، مشروعیت خود را با ابزارهای سنتی مانند نهادهای دینی وابسته، نمادهای قدرت، و ائتلاف با نخبگان محلی بازتولید می‌کرد، دولت علویان مسیر متفاوتی برگزید: تأکید بر نسب خانوادگی به اهل بیت، پیوند با گفتمان عقل‌گرای معتزلی، بازسازی شعائر مذهبی شیعی و حتی بازتعریف مناسبات اجتماعی میان طبقات.

تحلیل این پدیده، تنها در چهارچوب تاریخ‌نگاری رویدادمحور قابل فهم نیست، زیرا عملکرد علویان از سطح نزاع‌های سیاسی و نظامی فراتر می‌رود و به حوزه‌هایی همچون بازسازی نمادهای فرهنگی، تغییر نظام توزیع منابع، و تلاشی در جهت دگرگون ساختن هویت اجتماعی منتهی می‌شود. از همین رو، استفاده از رویکردهایی که ماهیت گفتمانی و فرهنگی قدرت را برجسته می‌سازند، ضروری به نظر می‌رسد.

در این میان، نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی با تأکید بر پیوند میان سلطه و رضایت، و نیز اهمیت نهادها، نمادها و روشنفکران ارگانیک در تولید و بازتولید نظم اجتماعی، ابزار مفهومی مناسبی برای تحلیل اقدامات علویان در این دوره فراهم می‌آورد. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از این چارچوب، می‌کوشد به شیوه‌ای تحلیلی، فراتر از گزارش رخدادها، سازوکارهای مقاومت علویان در برابر نظم عباسی را بررسی و ظرفیت‌های آنان برای ایجاد نظمی جایگزین را ارزیابی کند.

پیشینه پژوهش

پژوهش درباره علویان طبرستان و نسبت آن‌ها با خلافت عباسی، طی سال‌های اخیر با رویکردهای متنوعی موردتوجه قرار گرفته است. در برخی پژوهش‌ها تلاش شده تا عوامل مشروعیت‌ساز حکومت علویان یا دلایل اجتماعی و فکری گرایش مردم به این جنبش واکاوی شود، که در ادامه به برخی از این موارد اشاره می‌شود:

در مقاله‌ای با عنوان «عوامل اقتدار و مشروعیت حکومت علویان طبرستان»، نوشته سیدابوالفضل رضوی و سعیده آذر با نگاهی توصیفی-تحلیلی، به بررسی مؤلفه‌هایی چون انتساب به اهل بیت، عدالت‌طلبی، حمایت مردمی و نفی سیادت خلافت عباسی پرداخته‌اند. آن‌ها نشان داده‌اند که حکومت علویان برخلاف دولت‌های هم‌زمان خود، مشروعیت خویش را نه از خلیفه بلکه از منابع مذهبی و مردمی اخذ کرده است. گرچه این پژوهش بر پایه‌های مشروعیت تمرکز دارد، اما به ابعاد گفتمانی و فرهنگی قدرت و نسبت آن با سلطه‌ی عباسیان ورود مستقیمی ندارد (رضوی و آذر، ۱۳۹۵).

از سوی دیگر، فاطمه بهروزی و همکاران در مقاله‌ای تحت عنوان «تبیین جامعه‌شناختی دلایل پیوستن طبقات اجتماعی به جنبش علویان طبرستان با تأکید بر نظریه محرومیت نسبی رابرت گر» با رویکردی جامعه‌شناختی، از نظریه محرومیت نسبی رابرت گر برای تبیین پیوستن طبقات اجتماعی به جنبش علویان استفاده کرده‌اند. تمرکز آنان بر تحلیل روان‌شناختی و اجتماعی خیزش‌های اعتراضی در طبرستان است، با تأکید بر احساس نابرابری، خشونت ساختاری و ناکامی انتظارات اجتماعی. این رویکرد، اگرچه زمینه‌های ناراضیتی عمومی را به‌خوبی توضیح می‌دهد، اما به جنبه‌های فرهنگی و نمادین مقاومت علویان و تلاش آن‌ها برای شکل دادن به یک هژمونی بدیل در سطح جامعه‌ی مدنی نپرداخته است (بهروزی و همکاران، ۱۴۰۱).

در مقاله‌ی دیگری با عنوان «دستاوردهای سیاسی، فرهنگی و اجتماعی علویان طبرستان»، نوشته فرشید نوروژی و همکاران با تمرکز بر پیامدهای حکومت علویان، به نقش این دولت در ترویج آموزه‌های شیعی، ساخت نهادهای دینی، حضور دین در سیاست و رهایی مردم از سلطه‌ی خاندان‌های ستمگر محلی پرداخته‌شده است. نویسندگان این پژوهش نشان داده‌اند که حکومت علویان نه فقط یک حرکت نظامی، بلکه تلاشی برای استقرار نظمی دینی-اجتماعی بر پایه آموزه‌های زیدی و ضدخلافتی بوده است. هرچند

مقاله به برخی لایه‌های فرهنگی و اجتماعی مقاومت اشاره دارد، اما فاقد چارچوب نظری منسجمی برای تحلیل ساختار مقاومت علویان در برابر خلافت عباسی است (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۸).

کتاب‌های «فرقه‌های اسلامی» نوشته ویلفرد مادلونگ و «تاریخ اندیشه سیاسی اسلام» نوشته پاتریشیا کرونه علویان طبرستان را به‌عنوان یکی از نخستین حکومت‌های زیدی در جهان اسلام بررسی کرده و تأکید می‌کنند که تعامل آن‌ها با خلافت عباسی ترکیبی از تقابل و سازش بود. آن‌ها با نگاهی کلان به تحولات خلافت عباسی، به نقش علویان در تضعیف مرکزیت عباسیان اشاره می‌کند، اما تحلیل ایشان در ابعاد محلی این مناسبات محدود است.

از این‌رو باید گفت علی‌رغم وجود پژوهش‌هایی در زمینه مشروعیت، زمینه‌های اجتماعی و پیامدهای حکومت علویان طبرستان، جای خالی تحلیلی نظری بر پایه‌ی مفاهیمی مانند «هژمونی فرهنگی»، «مقاومت نمادین» و «ساخت‌یابی قدرت» در این عرصه مشاهده می‌شود. پژوهش حاضر با تکیه بر نظریه‌ی هژمونی آنتونیو گرامشی، درصدد آن است تا نسبت میان مقاومت علویان و سلطه‌ی عباسیان را در سطوح نمادین، اجتماعی، دینی و فرهنگی واکاوی کند.

چارچوب نظری

پژوهش حاضر در تحلیل مناسبات خصمانه میان علویان طبرستان و خلافت عباسی، بر نظریه هژمونی فرهنگی آنتونیو گرامشی استوار است. گرامشی، اندیشمند مارکسیست ایتالیایی، در اثر بنیادین خود یادداشت‌های زندان که در دوره حبسش در دوران فاشیسم موسولینی نگاشته شد، مفهوم «هژمونی» را به‌عنوان ابزاری برای تبیین سلطه پایدار سیاسی و اجتماعی بسط داد. به باور او، سلطه طبقات حاکم صرفاً با توسل به زور و اجبار نظامی امکان‌پذیر نیست، بلکه استمرار آن در گرو کسب رضایت اجتماعی از طریق نفوذ در عرصه‌های فرهنگی، اعتقادی و نمادین است (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۲).

در نظریه گرامشی، جامعه مدنی حوزه اصلی رقابت برای هژمونی تلقی می‌شود؛ جایی که ایدئولوژی، نهادهای فرهنگی، رسانه‌ها، دین و آموزش نقش کلیدی در شکل‌دهی به افکار عمومی و حفظ یا تخریب نظم سیاسی ایفا می‌کنند. گرامشی معتقد است مقاومت در برابر نظم مسلط نیز تنها زمانی مؤثر واقع می‌شود که بتواند هژمونی بدیلی ایجاد کند؛ هژمونی‌ای که نه از طریق زور، بلکه با بازتعریف ارزش‌ها، مفاهیم و ساختارهای اجتماعی و فرهنگی شکل می‌گیرد (گرامشی، ۱۴۰۳: ۵۵-۶۰).

دو مفهوم مهم دیگر در نظریه گرامشی، یعنی «جنگ موضعی»^۱ و «اتحاد تاریخی»^۲ برای درک فرآیندهای مقاومت سیاسی بسیار راهگشا هستند. «جنگ موضعی» به‌معنای تلاش تدریجی و غیرمستقیم برای فرسایش سلطه فرهنگی طبقه حاکم در عرصه‌های نرم و نمادین جامعه است، برخلاف «جنگ مانوری» که مبتنی بر تقابل مستقیم و آشکار نظامی است (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۳۵-۲۳۸). همچنین، «اتحاد تاریخی» اشاره به همبستگی پایدار میان روشنفکران، نخبگان معترض و توده‌های مردم دارد که برای استقرار هژمونی جایگزین ضروری است (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۸۱).

با تکیه بر این چارچوب مفهومی، این پژوهش می‌کوشد نشان دهد که علویان طبرستان، به‌عنوان یک جنبش دینی-سیاسی شیعه‌مذهب، در مواجهه با هژمونی عباسی، نه صرفاً به مقابله نظامی پرداختند، بلکه با بهره‌گیری از عناصر فرهنگی، نمادین و اجتماعی، در پی ایجاد نظمی بدیل و کسب مشروعیت از مسیرهای غیررسمی و مردمی بودند. بر این اساس، رویکرد گرامشی به ما امکان می‌دهد تا مقاومت علویان را به‌مثابه تلاشی برای برهم‌زدن نظم نمادین خلافت عباسی و ساختن گفتمان و ساختاری تازه درک کنیم.

مناسبات واگرایانه

رابطه میان دولت علویان طبرستان و خلافت عباسی را باید در زمره مناسبات واگرایانه و خصمانه‌ای دانست که ریشه در اختلافات بنیادین سیاسی، اعتقادی و ایدئولوژیک داشت. علویان که مشروعیت خلافت عباسی را نمی‌پذیرفتند، خلافت عباسی را نه تنها برخاسته از یک اقدام علیه آرمان‌های اهل بیت (ع) می‌دانستند، بلکه آن را استمرار همان ساختار سلطنت‌محور و قریش‌محور خلافت

^۱ - positional warfare

^۲ - historical bloc

اموی تلقی می‌کردند؛ به‌گونه‌ای که نسبت عباسیان به امویان را، مشابه نسبت خود با امویان، غاصبانه و غیرشرعی قلمداد می‌کردند (مجد، ۱۳۸۶: ۷۲).

علویان طبرستان با تکیه بر پیوندهای فکری و فرهنگی خود با عناصر ناراضی جامعه ایرانی، به‌ویژه مردم نواحی شمالی ایران که پیشینه‌ای از ایستادگی در برابر سلطه خلافت داشتند، تلاش کردند تا یک پایگاه اجتماعی مقاوم در برابر نفوذ خلافت عباسی ایجاد کنند. این رویکرد، نه‌فقط بر پایه تمایزات مذهبی (شیعی در برابر سنی عباسی)، بلکه همچنین بر بستر نارضایتی‌های قومی، اجتماعی و فرهنگی از خلافت متمرکز بود؛ خلافتی که در بسیاری از مناطق ایران، به‌ویژه طبرستان، همواره با مقاومت محلی و مخالفت عقیدتی مواجه بود.

مناسبات و اگرایانه نظامی

مناسبات نظامی بین دولت علویان طبرستان و خلافت عباسی، در چارچوب نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی، نه‌تنها به‌عنوان نبردهای فیزیکی، بلکه به‌مثابه بخشی از جنگ بر سر هژمونی فرهنگی-ایدئولوژیک قابل تحلیل است. گرامشی استدلال می‌کند که سلطه سیاسی تنها از طریق ابزارهای قهری (نظیر نیروی نظامی) تداوم نمی‌یابد، بلکه نیازمند هژمونی فرهنگی است؛ یعنی پذیرش ارزش‌ها، نمادها و نهادهای حاکم از سوی جامعه (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۲). در این راستا، مناسبات نظامی علویان و عباسیان را می‌توان در سه محور اصلی بررسی کرد: جنگ مانوری (درگیری مستقیم نظامی)، جنگ موضعی (مقاومت در عرصه‌های فرهنگی و جغرافیایی)، و بحران هژمونیک (ضعف ساختاری خلافت عباسی).

الف) آغاز درگیری‌ها و جنگ مانوری (۲۵۰-۲۵۲ هـ)

مناسبات و اگرایانه نظامی از زمان تأسیس دولت علویان در سال ۲۵۰ هجری آغاز شد. خلیفه عباسی، مستعین (۲۴۸-۲۵۲ هـ)، بلافاصله پس از آگاهی از قیام علویان شاید با هدف ممانعت از پیشروی بیشتر آن‌ها، سپاهی به فرماندهی اسماعیل بن فرشته به مقابله با حسن بن زید، رهبر علویان، فرستاد (مستوفی قزوینی، ۱۳۸۰: ۳/۲۰۰). این اقدام، نمونه‌ای از جنگ مانوری بود که گرامشی آن را «نبرد برای تصرف مستقیم قدرت» می‌داند (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۳۵). با این حال، شکست سپاه عباسی در همدان و درخواست کمک‌های بیشتر از مرکز خلافت، نشان‌دهنده ضعف اولیه عباسیان در سرکوب سریع بود. مستعین یا امکانات لازم را نداشت یا تمایلی به ارسال نیروی بیشتر نداشت، چرا که هدف اصلی عباسیان نه نابودی کامل علویان، بلکه جلوگیری از پیشروی آن‌ها به مرکز و غرب ایران بود (ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۱۱/۶). این موضع، نشانگر ترس عباسیان از شکل‌گیری هژمونی جایگزین در مناطق پیرامونی بود که مشروعیت خلافت را تهدید می‌کرد.

ب) جنگ موضعی و مقاومت جغرافیایی- فرهنگی (۲۵۲-۲۵۵ هـ)

پس از مرگ مستعین، معتز بن متوکل (۲۵۲-۲۵۵ هـ) موسی بن بغا را مأمور مقابله با حسن بن زید کرد. موسی در قزوین، نماینده حسن بن زید (کوکبی) را شکست داد و او را به طبرستان فراری داد (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۵۶)؛ اما علویان با استفاده از موقعیت جغرافیایی طبرستان (مناطق کوهستانی و صعب‌العبور)، به جنگ موضعی روی آوردند. حسن بن زید با پناه‌گیری در دیلم و سازمان‌دهی مجدد نیروها، نشان داد که علیرغم شکست‌های مقطعی، توانایی حفظ پایگاه اجتماعی خود را دارد. حتی تخریب خانه او در آمل توسط مفلح (ذهبی، ۱۴۰۷: ۱۴/۱۹) نتوانست مشروعیت او را در میان هوادارانش زایل کند.

ضعف ساختاری خلافت عباسی (بی‌ثباتی در سامرا و شورش ترکان) به علویان فرصت داد تا از بحران هژمونیک عباسیان بهره‌برداری کنند. زمانی که مفلح قصد نابودی نهایی علویان را داشت، نامه قبیحه (مادر معتز) به موسی بن بغا، مبنی بر بازگشت به عراق، موجب عقب‌نشینی او شد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۶۶/۱۸-۶۷). این رویداد، نمونه بارزی از تأثیر بحران‌های داخلی خلافت بر تقویت مقاومت علویان بود.

ج) تثبیت هژمونی جایگزین و چالش‌های پیشرو (۲۵۶-۲۷۹ هـ)

با بازگشت موسی بن بغا به عراق، علویان توانستند مناطق ازدست‌رفته (مانند قزوین و کرج) را بازپس گیرند (قمی، ۱۳۸۵: ۲۳۱). در دوران خلافت مهدی (۲۵۵-۲۵۶ هـ)، بی‌ثباتی سیاسی عباسیان به حدی رسید که حتی فرستادن نمایندگان بنی هاشم برای مذاکره با موسی بن بغا نیز بی‌نتیجه ماند و نمایندگان به قتل رسیدند (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۴۶۲/۲). این ضعف، نشان‌دهنده فروپاشی

اتحاد تاریخی (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۸۱) بین خلیفه و نیروهای وفادار بود. سپاهیان عباسی، بیشتر به دنبال غنائم بودند تا دفاع از هژمونی خلافت (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۶۸/۱۸).

در دوره معتمد (۲۵۶-۲۷۹ هـ)، عباسیان با انتقال پایتخت به بغداد و استفاده از تجربیات موسی بن بغا، تلاش کردند هژمونی خود را احیا کنند. لشکرکشی به ری و شکست محمد بن زید (برادر حسن) توسط اذکوتکین (ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۵۰/۱۱)، نمونه دیگری از جنگ مانوری بود که موقتاً توازن قدرت را به نفع عباسیان تغییر داد؛ اما علویان، با تکیه بر پایگاه اجتماعی خود در طبرستان و دیلم، به مقاومت ادامه دادند.

د) پایان درگیری‌های مستقیم و تداوم تقابل هژمونیک (۲۷۹-۳۲۰ هـ)

آخرین رویارویی نظامی بزرگ، نبرد محمد بن زید با رافع بن هرثمه بود. رافع، پس از عزل از حکومت خراسان توسط معتضد (۲۷۹-۲۸۹ هـ)، به علویان پیوست و خطبه را به نام آنان خواند (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۵۲)؛ اما تغییر موضع او و شکست نهایی‌اش، نشان‌دهنده ناپایداری اتحادهای سیاسی در جنگ موضعی بود. پس‌ازاین دوره، قدرت‌گیری دولت‌های مستقل ایرانی (صفاریان و سامانیان) و ضعف روزافزون خلافت، موجب کاهش درگیری‌های مستقیم شد. علویان، اگرچه در نبردهای میدانی شکست خوردند، اما با حفظ هژمونی فرهنگی در طبرستان، میراث مبارزه ضدعباسی را زنده نگه داشتند و روی کار آمدن دولت‌هایی مانند آل بویه نتیجه این حفظ هژمونی فرهنگی بود. به‌طور کلی مناسبات نظامی بین علویان و خلافت عباسی از چند جنبه قابل بررسی است. این مناسبات نه تنها شامل نبردهای فیزیکی بود، بلکه به‌عنوان یک نبرد برای هژمونی فرهنگی نیز قابل تحلیل است. مهم‌ترین ویژگی‌های این مناسبات به شرح زیر است:

جنگ مانوری و محدودیت‌های جغرافیایی: علویان در مناطق خاصی مانند طبرستان و دیلم به دلیل جغرافیای خاص، توانستند جنگ‌های موضعی را به‌خوبی اداره کنند. با این حال، شکست‌های مکرر در مناطق دورتر مانند ری و قزوین نشان داد که هژمونی فرهنگی علویان در این مناطق محدود بود (واردی، ۱۳۷۵: ۱۹۲).

بحران هژمونیک خلافت: وابستگی عباسیان به ترکان و امیران محلی، بی‌ثباتی سیاسی و طمع سپاهیان به غنائم، باعث تضعیف هژمونی عباسیان شد. این بحران فرصتی را برای علویان فراهم کرد تا هژمونی جایگزین خود را تقویت کنند (اشپولر، ۱۳۷۳: ۱۱۹). ایدئولوژی به‌مثابه سلاح: تفاوت ایدئولوژیک شیعه زیدی با سنی‌گرایی عباسی، به علویان مشروعیتی مذهبی داد که عباسیان را غاصبان حق اهل بیت می‌دانست. این گفتمان در جلب حمایت مردمی در طبرستان و توجیه جنگ‌ها نقش کلیدی داشت (مجد، ۱۳۸۶: ۷۲).

از این رو می‌توان گفت مناسبات نظامی علویان و عباسیان فراتر از نبردهای فیزیکی، نبردی برای هژمونی فرهنگی بود. علویان با ترکیب جنگ موضعی و انتقاد ایدئولوژیک، هژمونی عباسیان را به چالش کشیدند. با این حال، محدودیت‌های جغرافیایی، وابستگی به اتحادهای ناپایدار و قدرت‌گیری دولت‌های محلی سنی از تبدیل این هژمونی به یک آلترناتیو فراگیر جلوگیری کرد. ضعف ساختاری خلافت عباسی و بحران هژمونیک آن نشان داد که سلطه سیاسی بدون پایه‌های فرهنگی محکم شکننده است.

مناسبات و اگرایانه سیاسی

مناسبات سیاسی میان علویان طبرستان و خلافت عباسی، نیز یکی از اصلی‌ترین شکل مناسبات میان این دو دولت است. در اینجا نیز حفظ هژمونی خود و راندن سلطه رقیب اصلی‌ترین هدف طرفین می‌باشد. این مناسبات سیاسی، اگرچه فاقد شکل دیپلماتیک مدرن بود، اما در سه محور اصلی قابل تحلیل است: اعزام داعیان برای نفوذ ایدئولوژیک، پناهندگی سیاسی به مخالفان خلافت و تحریک امیران محلی توسط عباسیان.

الف) اعزام داعیان و نفوذ ایدئولوژیک

علویان با الهام از سنت شیعیان در ارسال داعیان به مناطق مختلف، کوشیدند پایگاه‌های سیاسی و مذهبی خود را در قلمرو عباسیان گسترش دهند. این روش، مطابق با مفهوم گرامشی از روشنفکران است که نقش کلیدی در شکل‌دهی هژمونی جایگزین ایفا می‌کنند (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۲۱). برای نمونه، محمد بن محمد از سادات حسینی و عبدالله بن اسماعیل جعفری در ری فعالیت می‌کردند و مقدمات قیام حسن بن زید را فراهم می‌ساختند. اگرچه این دو توسط عبدالله بن طاهر زندانی و کشته شدند، اما احمد

بن عیسی حسینی ادامه‌دهنده راه آن‌ها شد (اصفهانی، ۱۳۳۹: ۴۰۲/۲-۴۰۳). این تلاش‌ها نشان می‌دهد که علویان نه تنها در پی قدرت نظامی، بلکه درصدد نفوذ به «جامعه مدنی» عباسیان از طریق تبلیغ اندیشه‌های شیعی بودند. نفوذ علویان حتی به حرمین شریفین نیز کشیده شد. در سال ۲۵۶ هجری، محمد بن احمد (پسرعموی حسن بن زید) پس از درگیری خونین با داود بن موسی جعفری، حاکم مدینه شد و خطبه را به نام حسن بن زید خواند (اصفهانی، ۱۳۳۹: ۱۱۵/۳). این رویداد، در شرایطی رخ داد که تسلط ترکان بر دربار عباسی و بی‌ثباتی در عراق، مانع از تمرکز خلافت بر مناطق دورافتاده شده بود. در کوفه، شهری با اکثریت شیعی، فعالیت داعیان علوی به‌ویژه در دوران خلافت معتز (۲۵۲-۲۵۵ هـ) آشکار بود. بازداشت گروهی از طالبیان در این شهر، از جمله محمد بن علی طالبی و برادرزاده‌اش که نامه‌های حسن بن زید را همراه داشتند، نشان‌دهنده ترس عباسیان از نفوذ ایدئولوژیک علویان بود. معتز دستور انتقال آنان به سامرا را داد، اما این اقدام نتوانست مانع گسترش فعالیت‌های علویان شود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۴۱/۱۸).

ب) تحریک امیران محلی: استراتژی عباسیان برای حفظ هژمونی

عباسیان در مواجهه با محدودیت‌های نظامی، به تحریک امیران محلی سنی علیه علویان روی آوردند. برای نمونه، خلیفه معتز (۲۵۲-۲۵۵ هـ) پس از شکست سلیمان بن طاهر (والی طبرستان) از حسن بن زید، نه تنها او را تنبیه نکرد، بلکه با اعطای حکومت بغداد و سواد، از وی تقدیر نمود. این اقدام با هجویات ابن رومی همراه شد که در شعری طنزآمیز نوشت: «مردم پادشاه فرار او را حکومت بغداد دادند، گویی فتح بزرگی کرده است!» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۷۹/۱۸-۸۰). این سیاست، علیرغم تمسخر افراد صاحب‌فکر، نشان‌دهنده تلاش عباسیان برای زنده نگه‌داشتن حس مقاومت در میان حاکمان سنی بود.

در دوره معتمد (۲۵۶-۲۷۹ هـ)، عباسیان با واگذاری امتیازات گسترده به صفاریان (از جمله حکومت طبرستان)، سعی کردند عمرو بن لیث را علیه علویان تحریک کنند. معتمد در نامه‌ای به عمرو نوشت: «این همه اسلام و کفر را به تو دادم» (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۳۴) که ظاهراً منظور او از کفر سرزمین علویان بود و اشاره به طبرستان به‌عنوان «کفر»، تلاشی برای مشروعیت بخشی به جنگ علیه علویان بود.

معتضد (۲۷۹-۲۸۹ هـ) نیز با ارسال خلعت‌های فاخر و منشور حکومت به سامانیان، از آنان خواست طبرستان را از محمد بن زید بگیرند (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۱۶۷۷/۳). این اقدامات، اگرچه در کوتاه‌مدت مؤثر بود، اما در بلندمدت به قدرت‌گیری دولت‌های محلی سنی (مانند سامانیان) انجامید که خود تهدیدی برای خلافت محسوب می‌شدند.

مناسبت‌های سیاسی علویان و عباسیان در عرصه‌های مختلف، بازتابی از تنش بین هژمونی مسلط و هژمونی جایگزین بود. علویان با اعزام داعیان و ارائه پناهندگی، می‌کوشیدند گفتمان شیعی را به‌عنوان آلترناتیوی برای سنی‌گرایی عباسی تثبیت کنند. این تلاش‌ها، مطابق با نظریه گرامشی، نشان‌دهنده «جنگ موضعی» برای نفوذ به جامعه مدنی بود. از سوی دیگر، عباسیان با تحریک امیران محلی، سعی کردند هژمونی خود را از طریق «نیروهای واسطه» حفظ کنند؛ اما این استراتژی، با توجه به قدرت‌گیری روزافزون همان امیران، به بحران هژمونیک دامن زد و تمرکز بیش‌ازحد آنان بر نیروهای قهری (مانند ترکان) و غفلت از مشروعیت بخشی ایدئولوژیک درنهایت به تضعیف هژمونی خود عباسیان انجامید.

مناسبات واگرایانه فرهنگی - مذهبی

مناسبات فرهنگی - مذهبی علویان طبرستان و خلافت عباسی نیز در چارچوب نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی، فراتر از اختلافات کلامی، بازتابی از نبرد بر سر هژمونی ایدئولوژیک است. علویان، به‌عنوان نخستین دولت مستقل شیعه زیدی در ایران، با تکیه بر گفتمان مذهبی خود، هژمونی عباسیان را در دو سطح نمادین و نهادی به چالش کشیدند. این تقابل، نه تنها در تفاوت‌های آیینی، بلکه در بازتعریف مفاهیم مشروعیت، هویت و قدرت ریشه داشت که در زیر به مصادیق آن پرداخته خواهد شد.

الف) بنیادهای هژمونی شیعی: از آیین تا نماد

علویان با ادعای غصب حق اهل بیت توسط عباسیان، هسته اصلی هژمونی جایگزین خود را بر پایه مشروعیت دینی بنا نهادند. آنان عباسیان را غاصبان جایگاه امامت می‌دانستند و این ادعا را با استناد به آموزه‌های شیعه زیدی توجیه می‌کردند (مجد، ۱۳۸۶: ۷۲). این گفتمان، مطابق با مفهوم گرامشی از نقد ایدئولوژیک، مشروعیت خلافت سنی را هدف قرار می‌داد. بیعت با امیران علوی

نیز متفاوت از سنت‌های رایج بود. حسن بن زید، بنیان‌گذار این حکومت، در فرمان‌های خود به مردم دستور داد تا در نماز «بسم الله الرحمن الرحيم» را بلند بخوانند، قنوت را در نماز صبح اقامه کنند و عبارت «حَيَّ عَلَى خَيْرِ الْعَمَلِ» را به اذان اضافه نمایند (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۰۸/۲؛ آملی، ۱۳۴۸: ۸۷). این تغییرات که آشکارا با فقه سنی مغایرت داشت، نه تنها تقابلی آیینی، بلکه تلاشی برای ایجاد هویت مذهبی مستقل بود.

قرائت خطبه به نام خلیفه عباسی که نماد وابستگی سیاسی و مذهبی بود، توسط علویان به طور کامل کنار گذاشته شد. ابن خلدون تأکید می‌کند که امتناع علویان از ذکر نام خلیفه در خطبه، نشان‌دهنده طرد کامل سلطه عباسیان بود (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۲۶/۲). این اقدام، در تقابل با دولت امویان اندلس قرار داشت که علیرغم دشمنی با عباسیان، خطبه را به نام آنان می‌خواندند. علویان با این کار، مرزبندی ایدئولوژیک خود را آشکار ساختند.

ب) نهادسازی فرهنگی: از آموزش تا معماری

حاکمان علوی با حمایت از نهادهای شیعی، کوشیدند هژمونی فرهنگی خود را تثبیت کنند. محمد بن زید، دومین امیر علوی، سالانه سی هزار درهم سرخ برای بازسازی قبور ائمه شیعه در نجف، کربلا و بغداد اختصاص می‌داد. او حتی پس از تخریب حرم امام حسین (ع) توسط متوکل عباسی، اولین کسی بود که دستور بازسازی آن را صادر کرد (آملی، ۱۳۴۸: ۱۰۰). این اقدامات، علاوه بر جنبه‌های مذهبی کارکردی نمادین نیز داشتند؛ بازسازی حرم‌ها به مثابه احیای هویت شیعی در برابر سنی‌گرایی عباسی بود. تأثیر این سیاست‌ها در تغییر بافت مذهبی مناطق تحت نفوذ علویان آشکار بود. یاقوت حموی گزارش می‌دهد که پس از تسلط احمد بن حسن ماردانی (از فرماندهان علوی) بر ری، گرایش مردم این شهر به تشیع افزایش یافت، درحالی‌که پیش از آن اکثریت سنی بودند. حتی کتاب‌هایی در ستایش اهل بیت در این دوره نگاشته شد (حموی بغدادی، ۱۳۸۳: ۶۰۳/۲). این تحولات، مطابق با نظریه گرامشی، نشان‌دهنده نفوذ هژمونی جایگزین از طریق روشنفکران ارگانیک (مانند عالمان و نویسندگان شیعه) بود که نقش محوری در تغییر باورهای جامعه ایفا می‌کردند (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۲۱).

ج) تعصب مذهبی و بازتعریف عدالت

تعصب علویان به تشیع در عرصه قضاوت نیز نمایان بود. روایتی از محمد بن زید نقل شده است که هنگام رسیدگی به اختلاف دو فرد به نام‌های «علی» و «معاویه»، بدون بررسی شواهد، حق را به علی داد. وقتی معاویه اعتراض کرد که نامش به دلیل فشار سنی‌ها انتخاب شده، محمد بن زید دستور بررسی مجدد داد، اما در نهایت تأکید کرد: «حق همیشه با علی است» (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۱۶۷۸/۳). این روایت، اگرچه اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد، نشان‌دهنده تلاش علویان برای تحمیل گفتمان شیعی زیدی به عنوان حقیقت مسلط بود.

در نمونه دیگری، محمد بن زید فردی از بنی عبدالشمس (خاندان معاویه) را شایسته قصاص در برابر امام حسین (ع) ندانست و گفت: «او در برابر کوچک‌ترین فرد از اهل بیت نیز قابل قصاص نیست» (آملی، ۱۳۴۸: ۱۰۰). این نگرش که حتی دشمنان تشیع را فاقد ارزش اخلاقی می‌دانست، بازتابی از تلاش برای ایجاد سلسله‌مراتب هویتی جدید بود که اهل بیت (علیهم السلام) را در رأس آن قرار می‌داد.

د) پیوند با معتزله: هژمونی عقل‌گرایی

علویان با پیوند زدن تشیع زیدی به اندیشه‌های معتزلی، کوشیدند هژمونی خود را بر پایه عقل‌گرایی استوار کنند. حسن بن زید در فرمان‌های خود مردم را از عقاید جبری و تشبیه (مشبیه) برحذر می‌داشت و بر اصول عدل و توحید معتزلی تأکید می‌کرد (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۰۹/۲). حتی نقل شده است که او با مشاهده نوشته‌ای بر دیوار آمل با محتوای «قرآن مخلوق نیست» که مخالف عقیده معتزلیان بود، چنان برآشفته شد که مردم از ترس او نوشته را پاک کردند (آملی، ۱۳۴۸: ۸۷). این پیوند، علویان را به متحدانی طبیعی برای معتزله تبدیل کرد که پس از سقوط سیاسی، به دنبال پایگاهی جدید بودند.

ه) نمادها و شعارها: جنگ رنگ‌ها و القاب

علویان با انتخاب نمادهای مغایر با عباسیان، هویت خود را به صورت عینی بازتعریف کردند. رنگ سفید، که در تقابل با سیاه عباسی و یادآور قیام‌های ضدعباسی (مانند مقتع) بود، به نماد اصلی آنان تبدیل شد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۷۴۲/۲). شعار «الرُّضَا مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ»

نیز آشکارا عباسیان را غاصبان جایگاه اهل بیت معرفی می‌کرد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۵۵۸/۲). این نمادها، مطابق با نظریه گرامشی، ابزاری برای جنگ موضعی در جامعه مدنی و جلب وفاداری توده‌ها بودند (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۳۸). انتخاب القابی مانند «داعی الی الحق» و «ناصرالحق» نیز نشان‌دهنده ادعای انحصاری علویان در نمایندگی اسلام راستین بود. این القاب، برخلاف عنوان‌های رایج در دستگاه خلافت (مانند «معزالدوله» برای آل بویه)، بر مشروعیت دینی - سیاسی تأکید داشتند (مجد، ۱۳۸۶: ۱۳۰-۱۳۱). حتی زبردستان علویان، مانند لیث بن نعمان، با القابی چون «المؤید لدین الله» مورد خطاب قرار می‌گرفتند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۶۷/۱۹). این سیاست، تلاشی برای ایجاد سلسله‌مراتب معنوی جدید بود که خلافت عباسی را از دایره مشروعیت خارج می‌کرد.

(و) زکات به مثابه ابزار هژمونیک

جمع‌آوری زکات توسط علویان، علیرغم ممنوعیت شرعی آن برای سادات، چالشی آشکار علیه هژمونی اقتصادی عباسیان بود. ابن خلدون اشاره می‌کند که علویان با این اقدام، عملاً خود را در جایگاه حاکمان شرعی قرار دادند (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۶۰۵/۳-۶۰۶). این کار، علاوه بر تأمین مالی، نمادی از استقلال سیاسی و مذهبی بود. مجلسی نیز تأکید می‌کند که دریافت زکات توسط سادات، تنها در صورتی جایز است که آنان حاکمیت دینی جامعه را بر عهده داشته باشند (مجلسی، ۱۴۱۴: ۵۴۲/۴). علویان با نادیده گرفتن این حکم، عملاً مشروعیت خلافت عباسی را انکار کردند.

مناسبات فرهنگی - مذهبی علویان و عباسیان، در چارچوب نظریه گرامشی، نشان‌دهنده تقلایی پیچیده برای ایجاد هژمونی جایگزین در برابر سلطه مسلط بود. علویان با ترکیبی از نمادها (رنگ سفید، شعارهای آل محمد)، نهادها (بازسازی حرم‌ها، مدارس شیعی) و گفتمان‌های عقل‌گرا (پیوند با معتزله)، کوشیدند مشروعیت عباسیان را در عرصه‌های مختلف خدشه‌دار کنند. با این حال، محدودیت‌های جغرافیایی (تمرکز در طبرستان)، عدم نفوذ در مراکز سنی نشین (مانند بغداد) و وابستگی به اتحادیه‌های شکننده (مانند معتزله)، مانع از تبدیل این هژمونی به آلترناتیوی فراگیر شد. از سوی دیگر، عباسیان با تحمیل گفتمان سنی و سرکوب نمادهای شیعی (مانند تخریب کربلا)، می‌کوشیدند هژمونی خود را حفظ کنند؛ اما شکست آنان در جلب رضایت جوامع محلی (مانند ری) نشان داد که سلطه سیاسی بدون پشتوانه فرهنگی محکوم به فروپاشی است. به گفته گرامشی، «هژمونی هرگز کامل نیست» (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۶۵).

مناسبات و اگرایانه اجتماعی

مناسبات اجتماعی میان علویان طبرستان و خلافت عباسی، در چارچوب نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی، بازتابی از نبرد بر سر بازتعریف ساختارهای قدرت و مشروعیت در جامعه مدنی است. علویان، با اتخاذ سیاست‌های اجتماعی مغایر با عباسیان، کوشیدند هژمونی بدیلی ایجاد کنند که نه تنها بر پایه مذهب شیعه، بلکه بر عدالت اقتصادی و نمادهای هویت‌بخش استوار بود. این تقابل اجتماعی در سه محور اصلی قابل تحلیل است: باز توزیع زمین‌ها، ایجاد نمادهای ضدعباسی، و بازتعریف وفاداری‌های طبقاتی.

(الف) باز توزیع زمین‌ها: جنگ بر سر منابع

پیش از ظهور علویان، خلافت عباسی و حکومت‌های تابعه سیاست مدارا با فتودال‌های ایرانی را در پیش گرفته بودند. این سیاست، مبتنی بر ضرورت همراهی اربابان محلی برای اداره سرزمین پهناور ایران بود. فتوحات اسلامی اگرچه ساختار سیاسی را تغییر داد، اما نظام اقتصادی - اجتماعی پیشین را دست‌نخورده باقی گذاشت. دهقانان همچنان زیر سلطه اربابان سابق خود بودند و خلافت ترجیح می‌داد با حفظ وضع موجود، وفاداری فتودال‌ها را جلب کند. این رویکرد، مطابق با مفهوم گرامشی از هژمونی سنتی بود که در آن طبقه حاکم با نخبگان محلی ائتلاف می‌کند تا سلطه خود را تثبیت نماید (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۹۹).

اما علویان با شکستن این الگو، زمین‌های فتودال‌ها را مصادره و میان سادات و عامه مردم توزیع کردند. این اقدام که در منابع تاریخی مانند تاریخ رویان اولیاءالله آملی (آملی، ۱۳۴۸: ۱۰۳-۱۰۴) به تفصیل شرح داده شده، تنها یک تغییر اقتصادی نبود، بلکه ضربه به پایه‌های هژمونی عباسیان محسوب می‌شد. مصادره زمین‌ها، وفاداری فتودال‌ها به خلافت را بی‌اعتبار کرد و پایگاه اجتماعی جدیدی برای علویان ایجاد نمود. گرامشی این فرآیند را «جنگ موضعی» می‌نامد؛ تلاشی برای تضعیف نهادهای مسلط از طریق جلب حمایت توده‌ها (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۳۵).

سیاست باز توزیع زمین‌ها در دوره فترت ۱۳ ساله حکومت علویان (پس از شکست محمد بن زید) به‌طور موقت متوقف شد. اسماعیل سامانی، با بازگرداندن زمین‌ها به فئودال‌ها، کوشید وفاداری آنان را به خلافت عباسی احیا کند؛ اما با بازگشت ناصر کبیر (حسن بن قاسم) به قدرت، علویان دوباره زمین‌ها را از دهقانان گرفتند و سیاست پیشین را ادامه دادند. بارتولد (بارتولد، ۱۳۵۲: ۴۶۵/۱) تأکید می‌کند که این اقدامات، اگرچه موردانتقاد برخی مورخان قرار گرفت، اما محبوبیت علویان را در میان توده‌های فقیر افزایش داد. این محبوبیت، نشان‌دهنده موفقیت نسبی علویان در ایجاد اتحاد تاریخی با طبقات فرودست علیه نخبگان سنتی بود؛ اتحادی که شرط ضروری برای هژمونی جایگزین بود (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۸۱).

ب) نمادهای سفید: هویت‌سازی ضدعباسی

علویان با انتخاب رنگ سفید به جای سیاه عباسی، و برافراشتن علم‌های سفید، نمادهای هویتی جدیدی خلق کردند که همسو با گفتمان مذهبی و سیاسی آنان بود. این نمادها، در چارچوب نظریه گرامشی، ابزاری برای جنگ معنوی در جامعه مدنی محسوب می‌شدند. گرامشی معتقد است سلطه تنها از طریق زور حفظ نمی‌شود، بلکه نیازمند نفوذ به فرهنگ روزمره و تبدیل ارزش‌های حاکم به «امر عادی» است (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۶۵). رنگ سیاه عباسیان، که نماد خلافت و وحدت اسلامی بود، در تقابل با سفید علویان قرار گرفت؛ رنگی که پیشتر توسط شورشیان ایرانی مانند مقنع نیز استفاده‌شده بود و یادآور مقاومت ضدعرب بود (مجد، ۱۳۸۶: ۷۰).

این نمادها چند کارکرد داشتند:

۱. تشخیص هویتی: ظاهراً از این طریق سپاهیان و هواداران علوی با پوشیدن لباس سفید، خود را از نیروهای عباسی متمایز می‌کردند.
۲. احیای فرهنگ پیش از اسلام: رنگ سفید در ایران باستان نماد پاکی و عدالت بود و علویان با استفاده از آن، گفتمان خود را با میراث ایرانی پیوند زدند.
۳. تقویت وحدت داخلی: استفاده از نمادهای مشترک، وفاداری به علویان را در مناطق تحت سلطه‌شان نهادینه می‌کرد. این استراتژی، علیرغم محدودیت‌های جغرافیایی علویان (تمرکز در طبرستان و دیلم)، نشان می‌دهد آنان از نقش نمادها در ایجاد هژمونی همسو با خود آگاه بودند. به گفته گرامشی، نمادها «بژه‌های فرهنگی» هستند که معنای سلطه را بازتولید یا تخریب می‌کنند (گرامشی، ۱۴۰۳: ۲۲۱).

ج) بازتعریف وفاداری‌های طبقاتی: از فئودال‌ها به توده‌ها

سیاست علویان در قبال فئودال‌ها و دهقانان، تنها یک تغییر اقتصادی نبود، بلکه تلاشی برای بازتعریف وفاداری‌های اجتماعی بود. پیش از علویان، دهقانان پیوندی ناگسستنی با اربابان خود داشتند و خلافت عباسی این رابطه را به‌عنوان بخشی از نظم طبیعی می‌پذیرفت؛ اما علویان با مصادره زمین‌ها و توزیع آن میان مردم، عملاً وفاداری دهقانان را از اربابان به دولت مرکزی منتقل کردند. این اقدام می‌تواند نشان از درک علویان مبتنی بر نقش توده‌ها در هژمونی باشد. همان‌طور که گرامشی تأکید می‌کند هژمونی بدون جلب رضایت طبقات فرودست، شکننده است (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۷۸).

بااین‌حال، این سیاست با مقاومت فئودال‌ها و حتی برخی دهقانان روبه‌رو شد؛ زیرا هنگامی که اسماعیل سامانی زمین‌ها را به فئودال‌ها بازگرداند، بخشی از دهقانان به دلیل وابستگی به‌نظام پیشین، از این اقدام استقبال کردند (آملی، ۱۳۴۸: ۱۰۳-۱۰۴). این تناقض، نشان‌دهنده دشواری ایجاد هژمونی جایگزین در جامعه‌ای با ساختارهای سنتی عمیق بود. علویان در دوره دوم حکومت خود (به رهبری ناصر کبیر)، مجبور شدند سیاست مصادره زمین‌ها را تعدیل کنند، اما همچنان بر توزیع منابع به نفع عموم مردم تأکید داشتند.

نتیجه‌گیری

مناسبات خصمانه علویان طبرستان با خلافت عباسی، در چارچوب نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی، فراتر از یک نبرد نظامی یا سیاسی، جنگی همه‌جانبه برای هژمونی فرهنگی، اجتماعی و ایدئولوژیک بود. علویان با تکیه بر گفتمان شیعه زیدی و اتکا به نمادها، نهادها و سیاست‌های بدیل، کوشیدند مشروعیت عباسیان را در ابعاد مختلف زیر سؤال ببرند و هژمونی جایگزینی مبتنی بر

عدالت اقتصادی، هویت مذهبی و وفاداری توده‌ها را ایجاد کنند. با این حال، علیرغم موفقیت‌های مقطعی، این جنبش نتوانست به یک آلترناتیو پایدار تبدیل شود. اصلی‌ترین دلایل این ناکامی را می‌توان این‌گونه برشمرد:

۱. محدودیت‌های جغرافیایی: تمرکز علویان در طبرستان و دیلم، اگرچه امنیت نظامی فراهم می‌کرد، اما نفوذ آنان را به مناطق مرکزی و سنی‌نشین ایران محدود ساخت. هژمونی فرهنگی تنها در صورتی می‌توانست پایدار باشد که به قلب قلمرو عباسیان نفوذ کند، اما علویان هرگز نتوانستند بر شهرهایی مانند بغداد یا ری تسلط بلندمدت پیدا کنند.

۲. اتحادهای شکننده: وابستگی علویان به اتحاد با گروه‌های موقت (مانند معتزله یا پناهندگان سیاسی) و تغییر موضع متحدانی مانند رافع بن هرثمه، نشان داد که هژمونی جایگزین نیازمند پایگاه اجتماعی منسجم‌تر و وفاداری پایدارتر است.

۳. مقاومت نخبگان سنتی: فتودال‌ها و حاکمان محلی سنی که منافع خود را در خطر می‌دیدند، همواره به‌عنوان بازوی اجرایی خلافت عمل کردند. بازگرداندن زمین‌ها توسط اسماعیل سامانی نشان داد که طبقات نخبه می‌توانند در تضعیف هژمونی بدیل نقش تعیین‌کننده داشته باشند.

۴. ضعف ساختاری خلافت: هرچند بی‌ثباتی عباسیان فرصتی برای علویان ایجاد کرد، اما قدرت‌گیری دولت‌های محلی سنی (مانند سامانیان و صفاریان) عملاً خلأ هژمونیک را پر کرد و مانع از گسترش نفوذ علویان شد.

با این وجود، تلاش‌های علویان به کلی بی‌ثمر نبود. آنان پایه‌های هویت شیعی در شمال ایران را استحکام بخشیدند، چنان‌که گفته شد گرایش به تشیع در ری حتی پس از سقوط علویان تداوم یافت. نمادهایی مانند رنگ سفید و شعار «الرضا من آل محمد»، هرچند نتوانستند خلافت را سرنگون کنند، به بخشی از میراث مبارزات ضدسلطه در تاریخ ایران تبدیل شدند. افزون بر این، سیاست بازتوزیع زمین‌ها نشان داد که عدالت اقتصادی می‌تواند پایگاه اجتماعی حکومت‌ها را تقویت کند، ایده‌ای که در جنبش‌های بعدی ایران بازتاب یافت.

این تقابل تاریخی، به‌خوبی نظریه هژمونی گرامشی را تأیید می‌کند که سلطه سیاسی بدون هژمونی فرهنگی شکننده است. از این رو علویان با وجود برخورداری از پشتوانه مذهبی و محبوبیت مردمی، نتوانستند «جامعه مدنی» عباسیان را به‌طور کامل تسخیر کنند و از سوی دیگر، عباسیان نیز با اتکای صرف به زور و غفلت از مشروعیت‌سازی، نهایتاً جایگاه خود را به رقبای محلی واگذار کردند. این موضوع نشان می‌دهد که هژمونی موفق نیازمند ترکیبی از اجبار و رضایت، نهادسازی و بازتعریف ارزش‌ها است.

مناسبات علویان و عباسیان، اگرچه در نهایت به سود دولت‌های محلی سنی پایان یافت، اما به‌عنوان نخستین تلاش برای ایجاد حکومتی شیعی مستقل در ایران، نقطه عطفی در تاریخ تشیع محسوب می‌شود. این تقابل گرچه نتوانست به‌طور کامل سلطه عباسیان را ساقط نماید اما توانست دولتی مستقل و بدون وابستگی به خلافت عباسی را تشکیل دهد که بعداً این الگویی برای سایر دولت‌های محلی ایران شد.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۷۱). الکامل فی التاریخ. ج ۱۸ و ۱۹. بیروت: دارصادر.
- ابن اسفندیار، بهاءالدین. (۱۳۲۰). تاریخ طبرستان. تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۳). العبر. ج ۲ و ۳. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۳). العبر. ج ۲. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن کثیر، اسماعیل. (۱۴۰۸). البدایه و النهایه. ج ۱۱. بیروت: دارالفکر.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۷۳). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی. ترجمه جواد فلاطوری. تهران: علمی و فرهنگی.
- اصفهان‌آبادی، ابوالفرج. (۱۳۳۹). مقاتل الطالبیین. ج ۲ و ۳. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- آملی، اولیاءالله. (۱۳۴۸). تاریخ رویان. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بارتولد، واسیلی. (۱۳۵۲). تاریخ ایران: تحقیقاتی درباره اسلام و تمدن ایرانی. ج ۱. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بلاذری، احمد. (۱۳۳۷). فتوح البلدان. تهران: نشر نقره.
- تتوی، قاضی احمد و قزوینی، آصف خان. (۱۳۸۲). تاریخ الفی. ج ۳. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حموی بغدادی، یاقوت. (۱۳۸۳). معجم البلدان. ج ۲. تهران: انتشارات اساطیر.
- خواندمیر، غیاث الدین. (۱۳۸۰). حبیب السیر. ج ۲. تهران: انتشارات خوارزمی.

- ذهبی، شمس‌الدین. (۱۴۰۷). تاریخ الاسلام. ج ۱۹. بیروت: دارالکتاب العربی.
- رضوی، سید ابوالفضل، آذر، سعیده. (۱۳۹۵). عوامل اقتدار و مشروعیت حکومت علویان طبرستان. پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۶(۲۳)، ۲۷ - ۴۷.
[20.1001.1.22519726.1395.1.23.2.4](https://doi.org/10.1001.1.22519726.1395.1.23.2.4)
- بهروزی، مهرناز؛ روحی پرکوهی، فاطمه؛ و سپهری، محمد. (۱۴۰۱). تبیین جامعه‌شناختی دلایل پیوستن طبقات اجتماعی به جنبش علویان طبرستان با تأکید بر نظریه محرومیت نسبی رابرت گر. ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۵(۱۱)، ۱۳۰۶-۱۲۹۴.
https://jou.spsiran.ir/article_157155.html
- قمی، حسن بن محمد. (۱۳۸۵). تاریخ قم. تهران: انتشارات توس.
- گرامشی، آنتونیو، (۱۴۰۳) یادداشت‌های زندان. ترجمه ائمار موسی نیا. تهران: نشر نی.
- مجد، محمد. (۱۳۸۶). تاریخ علویان طبرستان. تهران: امیرکبیر.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۱۴). بحارالانوار. ج ۴. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- مستوفی قزوینی، حمدالله. (۱۳۸۰). تاریخ گزیده. ج ۳. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۸۲). مروج الذهب. ج ۲. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مولف مجهول. (۱۳۶۶). تاریخ سیستان، تهران: نشر معین.
- نوروزی، فرشید، عابدی، عباس، فرامرزنسب، رضا، احمدی، مسلم. (۱۳۹۸). دستاوردهای سیاسی، فرهنگی و اجتماعی علویان طبرستان، تاریخ نو، ۱۲(۲۷)، ۸۶-۶۷.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1543942>
- واردی، حسین. (۱۳۷۵). تاریخ اجتماعی ایران. ج ۲. تهران: نشر نی.

References:

- Crone, P. (2004). Medieval Islamic Political Thought. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Madelung, W. (1985). Religious Trends in Early Islamic Iran. Albany, SUNY Press.

Urmia University

Journal of Historical Findings

Volume 2, Number 1, Spring 2025

Online ISSN: 3060-6411

<https://jhf.urmia.ac.ir/>

A genealogical analysis of the religious reform thought of Mir Hamid Husain Hindi

Ghasem Mohseni Meri ¹

1- Postdoctoral scholar, Theology, Quran and Hadith Sciences, Payam Noor University, Visiting Professor, Islamic Azad University, Islamshahr, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/05/07 Accepted: 2025/07/14 pp: 28- 43 Keywords: Islam; Genealogy; Shi'a; Indian Subcontinent; Mir Hamid Husain.	Thought emerges from heterogeneous cultural, social, and political elements within human society. This intellectual activity does not remain confined to the mind but manifests in behavior and concrete action. Theological and jurisprudential ideas are products of this very kind of synthesis, as they not only involve theoretical and mental processes but, through norm-setting rulings oriented toward reality, provide the grounds for social practice. Accordingly, the genealogical formation of the religious thought of Mir Hamid Husain Hindi was rooted in the temporal and spatial conditions of his lived experience. His intellectual concern was a reaction to the movement of religious reform and the call for a return to ancestral tradition among Sunni scholars of the Indian subcontinent-what was commonly termed "purification from superstitions." In response, Mir Hamid Husain, while preserving the doctrinal heritage of his Shi'a co-religionists, made extensive efforts-both intellectually and practically-to dismantle the arguments posed by critics, particularly in the domain of Imamate. Adopting a Shi'a approach, he not only addressed objections from non-Shi'a circles but also aimed to promote his distinct religious beliefs across the region. Simultaneously, he sought to structure a framework of resistance against external forces such as British colonial dominance, as well as internal elements like sectarian diversity and inter-religious plurality. This study, using a descriptive-analytical method, seeks to explicate the genealogical and epistemological dimensions of Mir Hamid Husain's thought and examine his role in responding to the project of reforming and reconstructing Islamic thought among Indian Muslims.
	Citation: Mohseni Meri, G. (2025). A genealogical analysis of the religious reform thought of Mir Hamid Husain Hindi. <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 28-43. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56178.1037 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.3.1

Extended Abstract

Introduction

Understanding historical thought is not limited to the traditional, totalizing perspective but can also be approached through a non-linear framework based on genealogical methodology and discursive components. Systems of thought do not emerge in a vacuum; in this regard, historical phenomena, like signs, can be traced in connection with other contextual signs. Historical narratives contain signifying elements that have developed in connection with contextual signs. The formation of narrative (theological) knowledge is shaped by the contextual conditions and exigencies of the period in which it emerged, as well as by the diverse political, social, and cultural currents of the time. The generative factors of such phenomena can be traced in metalinguistic components within the historical mode of existence, including religious fanaticism, psychological elements such as attachment to individual and social ideals, affiliation with social institutions like religion and particular religious sects, and geographical determinants. The political and social transformations in the 13th and 14th centuries AH in the Indian subcontinent reflect the concerns, problems, and existential issues of human beings in that Islamic era, which can be understood through the philosophical framework of existentialism. In this perspective, the human being, as the knowing subject, occupies the central position in understanding and thought, and by drawing on the elements of individuality, choice, freedom, and responsibility, which constitute the core of personal existence, a distinct intellectual current was formed. Accordingly, religious and sectarian groups, drawing on their lived experience and selecting specific traditional teachings and inherited doctrines, placed trust and confidence in them, emphasized the superiority and transcendence of their own religion, and sought to depict rival creeds as superstitious and lacking sacred value. In the midst of political transformations and the

growing influence of British colonial power, some individuals, influenced by that context, adopted the value system and intellectual framework of Western knowledge, began to criticize their own tradition, and subsequently undertook a reexamination of their religious creed. At the outset, mere adherence to and acceptance of a particular religion or sect gradually weakened the followers' sense of fairness and neutrality toward the beliefs of others, rendering those beliefs as alien and illegitimate. They invested their theoretical and practical commitment in portraying those alternative doctrines as baseless. The assumption of exclusive truth for oneself and one's institutional or tribal affiliates, along with the denial of legitimacy to others, created a foundation for both intellectual and practical forms of violence. On this basis, acts of violence against the Shi'a tradition have historically taken two forms over time: ideological confrontation and physical action carried out by other Islamic sects. In the course of intellectual conflict, numerous works were continuously written attacking Shi'ism, and in response, Shi'a scholars authored refutations to defend the foundations of their faith. The violent atmosphere of the eleventh century AH was intensified under the rule of the Ottoman Sultan Murad IV (1032–1049 AH), particularly following the Ottoman occupation of Iraq during the Safavid era. This escalation was fueled by a fatwa of takfir against the Shi'a and the legitimization of their killing and bloodshed, issued by the Hanafi jurist Nuh Afandi (d. 1070 AH), who supported the Ottoman monarch. Within this context, the work *Abaqat al-Anwar* by Mir Hamid Husain Hindi (1246–1306 AH) stands out as a prominent refutation written in Persian against *Tuhfa Ithna Ashariyya* (*Nasihāt al-Mu'minin wa Fadihat al-Shayatin*), authored by Shah Abdul Aziz Dehlavi (1159–1239 AH), known as "Siraj al-Hind," one of the prominent Salafi scholars of India. This exchange reflects the

sectarian and polemical environment of that period. Furthermore, it should be added that theoretically, studies on the thought and scholarly work of Mir Hamid Hussain have been conducted from multiple perspectives. However, most studies from an epistemological standpoint are based on the Shiite belief that praises the knowledge of the author of the book "Abqaat" while criticizing the author of "Tuhfat al-Ithna Ashariyyah", who, due to a misinterpretation of Shiite teachings, turned towards them. The writing in the form of a book entitled "Mir Hamid Hussain" by Mohammad Reza Hakimi (1362 SH) dealt with the life, scientific lifestyle, and works of Mir Hamid Hussain. The text "Re-reading the Scientific Life of Allameh Sayyed Mir Hamid Hussain, Al-Durar al-Saniyyah fi al-Makatib wal-Mansha'at al-'Arabiyyah" by Sayyed Javad Mousavi (1389 SH) addressed the scientific and practical life aspects of Mir Hamid Hussain. The article Methodology of Book Criticism by Allameh Mir Hamid Hussain Hindi in Abqaat al-Anwar and the Bibliography of Abqaat al-Anwar by Ya'qubi (1394 SH) discusses the method used in the book Abqaat al-Anwar. It explains that the book, in proving and identifying fabricated narrations as a rebuttal to the claims of Shah Abd al-Aziz and other opponents, employs a detailed examination of the isnad (chain of transmission) and dalalah (implications) of hadith.

Material & Methods

The present study, using a genealogical approach and discursive components, seeks to examine the epistemological foundations of Mir Hamid Husain and his role in responding to the ideas of reforming and reconstructing Islamic thought among Indian Muslims.

Results and discussion

The religious thought of Mir Hamid Husain Hindi was shaped by his lived temporal and

spatial context and emerged as a response to the Sunni reformist movement in the Indian subcontinent, which emphasized a return to ancestral tradition and the so-called elimination of superstitions. While preserving the doctrinal heritage of his Shi'a community, he actively engaged in intellectual and practical efforts to counter challenges to the doctrine of Imamate.

Conclusion

Human thought reflects specific lived contexts. The genealogical structure of Mir Hamid Husain's thought developed in reaction to the intellectual activism of Salafism and similar currents with historical roots. His mental engagement was shaped by both synchronic and diachronic elements in the Indian subcontinent—ranging from the historical spread of Islam, religious diversity, and Islamic governance to the modern threats of colonial domination and religious reform movements. These factors influenced his abstract and theological responses. Like other forms of thought, religious ideas are historically and socially conditioned. Thus, Mir Hamid Husain's theological and hadith-based thought emerged and evolved in response to the intellectual challenges of his time. This intellectual influence was not a passive reaction, but rather an active response to the actions of those who cast doubt on and denied the continuity of Shia thought.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

بررسی تبار اندیشه میرحامد حسین هندی در اصلاح دینی

قاسم محسنی مری^۱

۱- دانش‌آموخته پسادکتری، الهیات، علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور، استاد مدعو دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	اندیشه‌ها برآمده از عناصر ناهمسان فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در جامعه انسانی است. این کنش ذهنی تنها در ذهن باقی نماند و سویه رفتاری و عینی یافت. اندیشه‌های کلامی و فقهی برآمده از چنین سنخ بازگفته است؛ زیرا افزون بر کنش‌های نظری و ذهنی به واسطه احکام تعیینی ناظر به واقع، زمینه کنش‌های اجتماعی را فراهم کرد. بر این اساس تبار اندیشگی دینی میرحامد حسین هندی برآمده از عناصر زیسته زمانی و مکانی وی بوده و دغدغه فکری وی واکنشی به اندیشه اصلاح دینی و بازگشت به سنت پیشینی در میان دانشوران اهل سنت شبه قاره هند و به اصطلاح خرافه‌زدایی بود که وی افزون بر نگهداشت داشته‌های باوری همکیشان شیعی، تلاش گسترده‌ای در حوزه اندیشه و رفتار برای گره گشایی بندهای شبهه افکنان در حوزه امامت انجام داد. وی با رهیافت شیعی ضمن پاسخگویی به شبهه مخالفان شیعی در پی گستراندن باور دینی ویژه خود در این سرزمین و نیز سامان بخشی عنصر مقاومت در برابر مؤلفه‌های بیرونی همانند سلطه انگلیسی‌ها و عنصر درونی از جهت بودگی تنوع باوری مذاهب اسلامی و غیر آن بود. نوشتار حاضر با شیوه توصیفی و تحلیلی در پی تبیین تباراندیشه‌ای و معرفتی میرحامد حسین و نقش وی در پاسخ به اندیشه بهسازی و بازسازی تفکر دینی مسلمانان هند است.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳	
صص: ۲۸-۴۳	
واژگان کلیدی: اسلام، تبارشناسی، شیعه، شبه قاره هند، میرحامد حسین.	
استناد: محسنی مری، قاسم. (۱۴۰۴). بررسی تبار اندیشه میرحامد حسین هندی در اصلاح دینی. نشریه یافته‌های تاریخی، ۲(۱)، ۲۸-۴۳.	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56178.1037	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.3.1	

مقدمه

شناخت اندیشه تاریخی تنها به گونه تاریخ سنتی با نگره تمامیت‌گرا^۱ نیست بلکه با صورت‌بندی غیرخطی مبتنی بر رهیافت تبارشناسانه و مؤلفه‌های گفت‌مانی است. نظام اندیشه در خلأ ایجاد نمی‌شود، در این جهت پدیده‌های تاریخی همانند نشانه‌ها، در پیوند با سایر نشانه‌های بافتی قابل پی‌جویی است. روایت‌های تاریخی دارای عناصر نشانه‌ای هستند که در پیوند با نشانه‌های بافتی، تکون یافته‌اند. تعیین‌یابی معرفت‌های روایی (کلامی) مبتنی بر شرایط و اقتضائات بافتی عصر صدور و جریان‌های ناهمسان سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است. عوامل ایجاد پدیده‌هایی را در مؤلفه‌های فرازبانی در شیوه زیست تاریخی با بن‌مایه‌های تعصب مذهبی، عناصر روان‌شناختی همانند دل‌بستگی به مطلوب‌های فردی- اجتماعی، وابستگی به نهادهای اجتماعی بسان نهاد دین و مذهب ویژه و عوامل جغرافیای پی‌جویی کرد. دگرگونی‌های سیاسی و اجتماعی در قرون سیزده و چهارده (ه. ق) در شبه قاره هند بازنمایی از نوع دغدغه‌ها، مشکلات، مسائل انسان آن عصر اسلامی است که می‌توان با مؤلفه فلسفی وجودگرایی آدریافت. در این نگرش، انسان به‌عنوان فاعل شناسا در هسته مرکزی فهم و اندیشه جای داشته و با بهره‌مندی از مؤلفه‌های تفرد، انتخاب، آزادی و مسئولیت که بنیان وجود شخص را می‌سازد جریان آندیشه‌ای ویژه را ایجاد کرد. از این جهت گروه‌های دینی و مذهبی با بهره‌مندی از تجربه زیسته و گزینش آموزه‌ها و داشته‌های سنتی ویژه به آن اعتماد و اطمینان کردند و بر متعال بودن دین خودی تأکید نمودند و تلاش کردند کیش‌های رقیب را خرافی و غیرقدسی جلوه دهند. در این میان با تحولات سیاسی و نفوذ انگلیس، کسانی متأثر از آن در چارچوب ارزشی و قالب علم و دانش غرب قرار گرفته و به انتقاد از سنت خود پرداخته و در ادامه کیش خود را مورد بازبینی قرار دادند. در آغاز با بودگی و پذیرش اصل دین یا مذهب ویژه، نگره عادلانه و بی‌طرفانه پیروان را نسبت به داشته‌های باوری دیگران کمرنگ و غیرخودی ساخته و التزام نظری و رفتاری خود در بی‌بنیاد جلوه دادن آن هزینه کردند. حقیقت‌پنداری خود و وابستگان نهادی یا قبیلگی خویشتن و باطل انگاری دیگران بستر خشونت‌ورزی اندیشه‌ای و رفتاری را ایجاد کرد. بر این اساس خشونت‌ورزی نسبت به مذهب شیعه در توالی زمانی به دو صورت نزاع اندیشه‌ای^۲ و رفتاری توسط دیگر مذاهب اسلامی وجود داشت.^۳ در نزاع فکری پیوسته آثاری در حمله به شیعه نگارش شد و شیعیان در برابر آن، ردیه نوشته و از کیان باوری خویش دفاع کردند. فضای خشونت‌بار قرن یازدهم از سوی حاکمیت عثمانی، (سلطان مراد چهارم ۱۰۳۲ - ۱۰۴۹ هـ) با تصرف عراق در زمانه حکومت صفویان با فتوای تکفیر شیعیان و مباح شمردن کشتار و ریختن خون‌های حرام از سوی نوح افندی حنفی (م ۱۰۷۰ هـ) که در همراهی با شاه عثمانی بود، تشدید شد. در این میان نوشتار عباقت‌الانوار از «میرحامدحسین هندی» (۱۲۴۶-۱۳۰۶ قمری) به‌عنوان یکی از ردیه‌های برنوشته به زبان فارسی التحفه الاثنی عشریه (نصیحه المؤمنین و فضیحه الشیاطین)^۴ از شاه عبدالعزیز دهلوی (۱۲۳۹-۱۱۵۹)، معروف به «سراج‌الهند»، از علمای سلفی هند، بازنمایی از فضای

^۱ Totalitarian / در این شیوه کوشیده می‌شود رویدادهای تاریخی را در چهارچوب کلیت به هم‌بسته و منسجم جای دهد و با ترسیم خط واحدی از نقطه‌ای فرضی در ابتدای تاریخ تا پایان بسان مهره‌های تسبیح کنار هم بچیند (کجویان، ۱۳۸۲: ۳۸).

^۲ Existentialism

^۳ جریان به خطوطی اشاره دارد که در طی آن حرکتی شکل می‌گیرد (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۲۴).

^۴ چنانچه در نیمه نخست قرن سوم نوشتار «عثمانیه» جاحظ (عمرو بن بحر بن محبوب) که ضروریات و بدهیات باوری شیعه بسان فضایل امام علی (ع) را انکار کرد (مسعودی، ۱۴۰۴: ۳/ ۲۳۷)

^۵ در نمونه‌ای رویداد سال ۴۴۳ هـ، در کتاب الکامل (ابن الاثیر، ۱۳۸۵ ق: ۹/ ۵۷۵-۵۷۷) و دیگر نوشته‌ها بسان المنتظم «ابن جوزی»، عیون التواریخ «ابن شاکر»، مرآة الزمان «سبط ابن جوزی»، تاریخ الاسلام «ذهبی»، البدایة والنهاية «ابن کثیر» قابل دریافت است.

^۶ چنین فتوایی باحدیث: «من أعانَ علی قتل مؤمنٍ بِسَطرٍ کلمَةٍ، لَقِيَ اللَّهَ مَکتُوبٌ بَینَ عَینَیْهِ: آیِسُ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ» (متقی هندی، ۱۴۰۱، ۳۱/ ۱۵) یا همانند آن که با ألفاظ و منابع گوناگون از طریق أبوه‌ریرة و ابن عمر و ابن عباس آمده مغایرت دارد.

^۷ نوشتار در قالب ردیه بر کتاب تحفه دارای فراوانی است. در این میان نوشته سیف‌الله المسلول علی مخرّبی دین الرسول از «شیخ جمال‌الدین أبوالأحمد میرزا محمد بن عبدالنبی بن عبدالصانع نیشابوری هندی اکبرآبادی اخباری» م ۱۲۳۲ هـ (در هفت جلد، نه‌ه الاثنی عشریه فی الردّ علی التحفه الاثنی عشریه از «میرزا محمد بن عنایت أحمدخان کشمیری دهلوی» (د. ۱۲۳۵ هـ) که بر هر یک از ابواب دوازده‌گانه تحفه، مجلّدی مستقل ردیه نوشت. در ادامه نوشته تجهیز الجیش لکسر صنمی قریش فی الردّ علی التحفه الاثنی عشریه از «حسن بن أمان الله دهلوی عظیم آبادی» (م. حدود ۱۲۶۰ هـ) قابل اشاره است.

آن دوره است. در ادامه باید افزود از لحاظ نظری مطالعات در حوزه اندیشه و اثر علمی میرحامدحسین از دیدگاه‌های متعددی انجام گرفت؛ اما بیشتر مطالعات از جهت معرفت‌شناسی، بر مبنای باور شیعی که به ستایش دانش نویسنده کتاب عبقات با نقد بر نویسنده تحفه اثنی عشریه که با سوء برداشت به آموزه‌های شیعه روی‌آوری داشت، استوار است. نوشتار به گونه کتاب با عنوان «میرحامد حسین» از محمدرضا حاکیمی (۱۳۶۲ ش) به زندگی و شیوه زیسته علمی و آثارش پرداخت. نوشته «بازخوانی حیات علمی علامه سیدمیرحامدحسین کتاب الدرر السنیة فی المکاتیب و المنشآت العربیة» از سیدجواد موسوی (۱۳۸۹ ش) که به جنبه‌های زیست علمی و عملی میرحامد حسین پرداخت. مقاله «روش‌شناسی نقد کتاب توسط علامه میرحامد حسین هندی در عبقات الانوار و منبع‌شناسی عبقات الانوار» از یعقوبی (۱۳۹۴ ش) به شیوه کتاب عبقات الانوار که به گونه بررسی تفصیلی سندی و دلالتی روایات است در اثبات و بازشناخت روایات جعلی از آن در ردیه‌ای بر ادعاهای شاه عبدالعزیز و سایر مخالفین بهره‌مند اشاره دارد. با توجه به فراوانی نوشتار در این گستره، پژوهشی با سویه تبارشناسانه و این‌که اندیشه میرحامدحسین واکنشی به کنش ذهنی و رفتاری برآمده در شبه‌قاره هند در بازسازی و بهسازی دین اسلام با رویکرد سلفی بود، انجام نشد.

بنابراین گفته‌ها پرسش اصلی این پژوهش چنین صورت‌بندی می‌گردد: تبار اندیشگی و معرفتی میرحامد حسین چیست؟

سؤال فرعی: الف- نقش عناصر فردی و اجتماعی در تکون اندیشه میرحامد حسین چیست؟

ب- نقش میرحامد حسین در تأثیرگذاری بنیان‌های معرفتی در منطقه شبه قاره هند چگونه بود؟

ج- شیوه روی‌آوری وی با عناصر مخالف اندیشه وی چگونه بود؟

پژوهش حاضر با روی‌آوری متنی، شیوه تبارشناختی و مؤلفه‌های گفتمانی در پی پاسخ به پرسش‌ها است. بنیان‌های معرفتی میرحامدحسین سویه کلامی با ایدئولوگ ویژه (شیعی) بوده که با بهره‌مندی از دانش‌های حدیثی و زبان‌شناختی به دنبال پاسخ به گونه‌های روایتی مخالف اندیشه خود است.

مفهوم شناسی

برای دریافت تبار اندیشه میرحامدحسین و مؤلفه‌های در پیوند با آن در آغاز مفاهیم تبار، گفتمان و عناصر همبسته به آن بررسی شد.

مفهوم تبارشناسی

تبارشناسی^۱ از ترکیب واژگانی یونانی Genea / «نسل و تبار» و logos / «دانش و معرفت» از جمله سنت‌های نظری - روشی است که پدیده‌ها را در دگرگونش تاریخی بررسی نموده و با شناسایی صورت‌بندی‌های تاریخی پدیده‌ها، جایگاه انتقادی مناسبی برای فهم شرایط کنونی آن‌ها پدید می‌آورد. تبارشناسی، به مثابه نظریه و روش، ریشه در سنت نظری فردریش ویلهلم نیچه^۲ (۱۸۸۷ م) در نوشته «تبارشناسی اخلاق» دارد که به کاوش و شناسایی سیر تاریخی این مفهوم می‌پردازد (نیچه، : ۱۶-۱۷؛ سایمونز، ۱۳۹۰: ۴۶-۴۷) تا جایگاه آن در طرح بزرگ سیر خویشاوندی و نسب خانواده‌ها تعیین نماید. درواقع این روش منشأ و دگرگونی تاریخی هر سوژه تاریخمند همانند دین، ایده و مفاهیم به کار رفت (اکرمی و دیگران، ۱۳۹۱: ۷). این روش نوین در برابر روش‌شناسی سنتی تاریخ قرار دارد که رویدادها را بر اساس هویتی ثابت و قاعده معینی با توالی خطی بررسی می‌نمود را نفی کرد و در پی مؤلفه‌های ناپایداری رویدادها، شکاف‌ها، گسست‌ها و جدایی‌هایی در حوزه‌های گوناگون معرفتی است (اسپینگر، ۱۳۸۸: ۹۲-۹۴؛ صالحی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۱۸) تبارشناسی در پی آشکارسازی خاستگاه و بنیادیک اندیشه و انگاره است که از یک مقطع زمانی آغاز شده و در گذر زمان دچار دگرگونی شده به تدریج همه پذیر گشته و گروه‌های بسیاری به آن گرایش پیدا کرده و کوشیده‌اند تا آن را بیشتر تفسیر و تبیین نمایند؛ بنابراین رویکرد تبارشناسی مجموعه‌ای از رهیافت‌های فراترکیبی تاریخی است که از ورای به هم پیوستگی‌ها و گسستگی‌هایی که در دازنای (طول) تاریخ در ارتباط با مفاهیم روش‌شناسی مطرح شده‌اند تا ریشه این مفاهیم را دریافت و در ادامه گفتمان نوینی را در قلمرو تعریف‌شده مطرح گردد. بر این اساس تبارشناسی پویایی در روایت‌های تاریخی برای بازنمایی ناگفته‌هاست. متعلق شناخت این شیوه گزارش‌های منابع و متون پیشینی می‌باشد که با رهیافت انتقادی متنی به آن نگریسته می‌شود. در این جهت نحوه کنشگری صاحبان متون در ارتباط با متن را در پیوند با مؤلفه‌های باورها، منافع، اهداف، علایق،

^۱Genealogy

^۲Friedrich Wilhelm Nietzsche

نگرش‌ها، مسائل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی به‌عنوان عناصر فرازبانی در نظر گرفت تا نادیده‌ها و ناگشوده‌های تکونی متون آشکار گردد. برای تبیین اندیشه‌های اسلامی در شبه قاره هند بر پایه مبانی نظری نسبت دانش بر قدرت و تقدم و قدرت اراده بر دانش صورت‌بندی شد. بر این اساس وقتی اراده بر دانش مقدم گردد، دانش، عقلانیت و تفکر به‌عنوان بازشناخت معیار حقیقت جایگاه خود را از دست داده و متأثر از شبکه قدرت می‌شوند. بر پایه دیدگاه تبارشناسی فوکو، انسان‌ها با قرار گرفتن در درون شبکه‌ای از روابط قدرت و دانش به‌عنوان موضوعی نهایی مورد مطالعه قرار می‌گیرند (صالحی زاده، ۱۳۹۰: ۱۳۱). به نظر می‌رسد تحولات فرهنگی و تمدنی غرب و چیرگی آنان بر سرزمین‌ها بستر برای روی‌آوری به پدیده نوظهور غرب در این مناطق با اندیشه بازگشت به سنت پیشینی به وجود آورد. بر این اساس تکون اندیشه وهابیت در عربستان و سپس در شبه‌قاره هند به‌عنوان اندیشه بازسازی و بهسازی دین اسلام محصول قرار گرفتن در شبکه‌ای از روابط قدرت میان قدرت‌های استعماری است.

مفهوم وجودگرایی و گفتمان

در فلسفه وجودگرایی آدمی برخلاف دیگر موجودات دارای ذات و ماهیت معین و از پیش تعیین شده نیست که همگی در آن مشترک باشند، بلکه در افراد انسانی وجود، مقدم بر ماهیت بوده و افراد در مواجهه با شرایط، با مؤلفه‌های آزادی، نوع انتخاب و مسئولیت‌پذیری، وجود منحصر به فردی می‌یابند (سارتر، ۱۳۸۶: ۲۵-۲۸) در این نگره، امور طبیعی برخلاف انسان دارای ماهیت آنان بر وجودشان مقدم است؛ همانند همه انواع درخت دارای ماهیت و شکل «درخت بودن» هستند و بهره‌مندی آن‌ها از این ماهیت، باعث می‌شود که همه آن‌ها را زیر نام درخت طبقه‌بندی کرد. (سارتر، ۱۳۸۶: ۲۵-۲۸) بنابراین تکون ماهیت آدمی همبسته با شرایط ناهمسان فردی و اجتماعی است.

مفهوم گفتمان در این جستار، مجموعه قواعد، الگوها و معیارهایی است که در محدوده زمانی و مکانی ویژه، آگاهانه یا ناآگاهانه بر افرادی که در محدوده آن قرار دارند، تحمیل می‌شوند و انواع کنش‌ها را، سامان می‌دهند (هارلند، ۱۳۹۵: ۱۵۴-۱۵۵) در این نگره مؤلف و مفسر به‌عنوان فاعل شناسا از عناصر گفتمانی زمان زیسته خود تأثیر پذیرفته و در تکون فهم متن از آن بهره جسته است. خوانشگران و فهمندگان متن دینی در زمانه خویش بابودگی در گفتمان ویژه و تأثیرپذیری از مؤلفه‌های آن، با لحاظ عنصر قدرت اقدام به تولید دانش تفسیر کردند. در این دایره هرچند عناصر گفتمانی در نوع کنشگری فهمنده متن تأثیرگذار است، نقش آگاهانه مؤلف برای دستیابی قدرت و تأثیرگذاری در نهادهای اجتماعی قابل توجه است؛ بنابراین، هرچند عناصر فرازبانی در نوع کنشگری خوانشگر متن قابل توجه است اما نقش فهمنده انفعالی نیست بلکه گرایش به قدرت در سامان بخشی و تولید فهم متن مؤثر هست. این عناصر بازنمایی از همکنشی عوامل بیرونی و درونی در تولید فهم است. آنچه باعث تقویت تأثیر عنصر درونی و روان‌شناختی در فهم می‌شود توجه به نقش وجودگرایانه فاعل شناسا است که در فلسفه وجودگرایی به‌عنوان هسته مرکزی اصلی‌ترین عنصر دانسته می‌شود. مؤلفه‌های خودآگاهی، تفرد، انتخاب، آزادی و مسئولیت ا عناصر قابل توجه این نگرش بوده که بنیان وجود فرد را می‌سازند. عناصر تأثیرگذار بر مؤلفه‌های یاد گشته، تیپ شخصیتی افراد و تجربه‌های تاریخی، اجتماعی، عوامل زیستی، وابستگی نهادی، حزبی و مذهبی و هرامری که وسیله‌ای برای کسب پایگاه اجتماعی است، می‌باشد (حسین، ۱۹۸۱: ۱۷۵/۲؛ عرب و حق پناه، ۱۳۹۰: ۱۱۸-۱۱۹). بر این اساس خوانشگران^۳ عصر میرحامدحسین (قرن سیزده هجری) این دوره با تأثیرپذیری از عوامل زیسته، اقدام به کنشگری کردند. از شاخصه‌های این دوره، تحولات مهم سیاسی و اجتماعی و زمانه رویارویی فرهنگ اسلامی با فرهنگ غربی بود. آگاهی از تحولات هم‌زمانی و در زمانی، وابستگی یا واگرایی از جریان‌های اجتماعی و سیاسی ویژه، زمینه بر ساخت‌های ایده و حتی شیوه روی‌آوری‌ها را فراهم ساخت.

بررسی شرایط و موقعیت زیسته میرحامد حسین

^۱ Discourse

^۲ Subject

^۳ سیداحمدخان هندی، ولی‌الله دهلوی و عبدالعزیز دهلوی و مانند آن با اندیشه اصلاح و بازسازی دین، ضرورت بازگشت مستقیم به قرآن و حدیث به‌جای تکیه بر تفاسیر قرون پیشینی، نفی تقلید از مجتهدین و جمود به ظواهر شرع به‌عنوان خوانشگران هم‌زمانی میرحامدحسین هستند.

فهم اندیشگی افراد انسانی به‌عنوان فاعل شناسا در پیوند با عناصر فرازبانی است. در این میان دریافت نظام اندیشه میرحامد حسین همبسته به درک با رفتار محیط جغرافیایی، تاریخی، اجتماعی و سیاسی زیسته وی می‌باشد. در آغاز به‌اختصار موقعیت جغرافیایی، فرهنگی و سیاسی شبه‌قاره هند به‌عنوان محیط زیسته وی بررسی می‌گردد.

موقعیت جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی شبه‌قاره هند

شبه‌قاره هند دربرگیرنده کشورهای هند، پاکستان، بنگلادش، نپال، بوتان، مالدیو، سری‌لانکا و میانمار است که از جهت تمدنی دارای پیشینه کهن و تکثر فرهنگی است (فرمانیان، ۱۳۸۶: ۶۶۲). این سرزمین به دلیل تنوع باوری و حضور کیش‌های ناهمسان دینی زمینه کنشگری‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی متفاوت را فراهم کرد. سنن اجتماعی و عرفی مردم آمیخته با اعتقادات دینی بوده که تعیین بخش قوانین و عامل همکنشی‌های اجتماعی آنان بوده است. همسایگی ایران و شبه‌قاره هندو شرایط جغرافیایی و سیاسی زمینه مهاجرت را در توالی زمانی به این سرزمین و همکنشی‌های متفاوت دانشی و فرهنگی را فراهم کرد (جبری نسب، ۱۳۸۸: ۲۶-۲۵). دین اسلام نیز در سده آغازین اسلامی توسط تاجران و سپس در توالی زمانی (در قرن چهارم) با فتوحات سلطان محمود غزنوی به این منطقه وارد شد و بستر را برای انواع تحولات^۱ فراهم کرد (مجتبائی، ۱۳۷۶: ۸/ ۵۶۷). وجود مذهب حنفی اهل سنت و گسترش آن همبسته به این رویداد تاریخی است. در ادامه تهاجم مغولان به ایران و شیوه سیاست ورزی صفویه زمینه را با انگیزه‌های متفاوت برای کوچ اجباری در این منطقه فراهم کرد (ارشاد، ۱۳۷۹: ۱۶۵). البته وجود مذهب تشیع در این منطقه به دلیل مهاجرت و حضور گسترده دانشوران ایرانی و اقوام شیعی زمینه گسترش فرهنگ شیعی شد (هالیستر، ۱۳۷۳: ۱۲۶-۱۲۷). شیوه روادارانه حاکمان سنی بهمنی^۲ و در پی آن گورکانی زمینه نفوذ تشیع را فراهم کرد (هالیستر، ۱۳۷۳: ۱۱۹-۱۲۰)؛ اما فرآورده حضور مهاجران و ساکنین این منطقه زمینه بروز کشمکش مذهبی و فرقه‌ای را ایجاد کرد (صادقی علوی، ۱۳۹۷: ۹۲-۹۴). بر این اساس تبار چنین اندیشه‌ای را در نظام سیاسی و قدرت‌گیری برخی افراد شیعی همانند نواب نجف خان و گسترش مذهب تشیع پی‌جویی کرد (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۰/ ۱۹۰). نفوذ و گسترش تشیع در این سرزمین در قرون شانزده، هفده و هیجده به شکل آشکار و هم‌پیوندی آنان با نهاد قدرت و نیز گوناگونی آراء و اندیشه‌های دینی و مذهبی در این شبه‌قاره^۳ ازجمله وجود اهل سنت با گرایش‌های مذهبی فضای ناآرام اندیشه‌ای و رفتاری را ایجاد نمود. با توجه به ویژگی جامعه اسلامی در این منطقه با چندگرایی اجتماعات مذهبی، گروه‌ها و جنبش‌های مذهبی مبتنی بر شرع و صوفی‌گری، فرمانروایان اسلامی (گورکانیان) را به منش رواداری واداشت. بر این اساس حکمرانان گورکانی در این شبه‌قاره با توالی شش صدسال، شیوه رواداری را با پیروان دیگر ادیان در پی گرفتند (جمشیدی بروجردی، ۱۳۷۲: ۱۱۹-۱۲۰؛ لاپیدوس، ۱۳۸۷: ۶۲۲-۶۲۳). منش روادارانه حاکمان مسلمان، زیست مسالمت‌آمیزی را میان هندوان و مسلمانان در این زمانه ایجاد کرد. چنین بصیرتی مانع زمینه‌های درگیری‌های قومیتی و دینی برضد اسلام و حاکمیت اسلامی بود (جمشیدی بروجردی، ۱۳۷۲: ۵۷). هرچند چنین منش سیاسی با سیاست‌ورزی سخت‌گیرانه مذهبی برخی حاکمان گورکانی (اورنگ زیب)^۴ دگرگون شد. در پی تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در این سرزمین نظام‌های اندیشه‌ای نوینی ایجاد شد. در ادامه وجود مؤلفه‌های همانند سلطه انگلیسی، اندیشه هندویی و ادیان محلی، رهیافت‌های صوفیانه و جریان سلفی‌گری با اشاعه اندیشه‌ها و آموزه‌های دینی و مذهبی ویژه خود زمینه کشمکش‌های فرقه‌ای را در زمانه میر حامد فراهم ساخت.

اصلاح دینی در شبه‌قاره هند

جریان سلفی‌گری در قرن دوازدهم هجری با بینش وهابی با رهبری محمدبن عبدالوهاب با شعار احیای دین اسلام تکون یافت (علی‌زاده موسوی، ۱۳۹۱: ۱/ ۱۰۹). با پیدایی و گسترش جریان سلفی‌گری در حجاز و فراگیری آن در مناطق دیگر بسان شبه‌قاره

^۱ پیدایی انواع گرایش‌های دینی باسویه صوفیه‌گری بسان چشتیه، سهروردیه و نقشبندیه بازنمونی از چنین تحولاتی است (شیمل، ۱۳۶۸: ۵۹؛ زرین کوب، ۱۳۴۴: ۱۰).

^۲ سلسله بهمنی به مدت بیش از صدو هشتاد (۷۴۸-۹۳۳ ق، ۱۵۲۷-۱۳۴۷ م) با هجده سلطان در جنوب هند (دکن) سلطنت کردند (صادقی علوی، ۱۳۹۷: ۸۸-۸۹).

^۳ پس از انقراض حکومت‌های شیعی قطب شاهیان (۱۶۸۷-۱۵۱۸ م) و عادل‌شاهیان (۱۴۹۰=۱۶۸۶) به دست حاکمان گورکانی (۱۵۲۶-۱۸۵۷ م) حکومت شیعی در شمال هندیه حاکمیت آوده (Awdah) (۱۷۲۲-۱۸۵۸ م) پدید آمد که مرکز آن در آغاز فیض آباد و سپس لکهنو شد.

^۴ حکومت گورکانی در سال ۱۸۵۷-۱۵۲۶ م توسط بابر در هند به مدت سه قرن ایجاد شد.

هند، زمینه نزاع‌های ناهمسان فرهنگی و اجتماعی فراهم شد.^۱ چنین نگره‌هایی در این منطقه زمینه اندیشه قطبی‌سازی در طرح دارالحرب، دارالاسلام و دارالکفر را فراهم کرد و تکلیف امر جهاد مسلمانان در برابر آن را ایجاد کرد. جریان دینی در این منطقه با رویکرد اصلاح‌گرایانه توسط نواندیشان مسلمان هندی همانند سید احمدخان هندی (۱۸۹۸-۱۸۱۷ م)، سیدجمال اسدآبادی (۱۲۵۴-۱۳۱۴ ق/ ۱۸۳۸-۱۸۹۸ م) و مانند آن پیگیری شد و تلاش کردند با جنبش دینی به اصلاح دین بر پایه فهم خود بپردازند. البته جریان اصلاحی به دلیل دریافت افول تمدنی حکمرانی اسلام در این منطقه و عقب‌ماندگی در توسعه علمی، فرهنگی و اجتماعی بود که نواندیشان دینی ذکرشده را به بازاندیشی مجاب نماید (آجودانی، ۱۳۸۶: ۲۶۰). در این میان روی‌آوری غرب به سرزمین‌های اسلامی برای تأمین منابع افزون بر تخریب اقتصادی، نظامی و سیاسی، در گستره دین و اخلاق نیز ویرانی‌هایی به دنبال داشت. مصلحان دینی عامل واپس ماندگی را در عامل درونی دانسته و خواستار بهسازی و بازسازی دین اسلام شدند. چنین بینشی با بازگشت به سنت پیشینی و سرچشمه‌ها و آموزه‌های واقعی دین اسلام و زدودن پیرایه‌هایی که در توالی زمان به آن بسته شد، همراه گشت. البته چنین رهیافتی برگرفته از اصلاح دینی غرب با شعار بازگشت به متن مقدس است (Edwards, 1962: 195). بر این اساس جنبش اصلاح‌طلبی واکنشی به تحولات سیاسی و اقتصادی با مؤلفه‌های پیشرفت غرب بود که به گونه بازگشت به سنت پیشینی بازنمون یافت (موثقی، ۱۳۷۴: ۹۳-۹۴). البته باور به بازگشت در دو جریان سنتی و غیر آن به‌منزله اصلاح دینی بود، اما از جهت مبانی و روشی با هم متفاوت بودند و نگاه جریان سنتی به چالش‌های حال و آینده، معطوف به گذشته بود. در این نگره گذشته به سامان فرض شده که با توالی و گذشت زمان دچار تحریف و انحراف شد. بر این اساس، دوره گذشته یا عصر تکون دین که با قدرت و شکوه همراه بود، به‌عنوان دوره مرجع تلقی گشت (نیکفر، ۱۳۸۵: ۳۰-۳۲). چنین پدیده‌ای در میان مسلمانان هند هم با نظریه بازگشت به سنت یا تمدن پیشین اسلام تقویت شد (صاحبی، ۱۳۶۷: ۸۰)؛ اما عمده بینش اصلاح‌گرایانه شبه‌قاره هند با تأسی از جنبش اصلاحی در عربستان با حرکت محمدبن عبدالوهاب (۱۲۰۶-۱۱۱۵ ق/ ۱۷۰۳-۱۷۹۳ م) در درعیه از منطقه نجد بود و در پیوند این اندیشه با نهاد قدرت محمدبن سعود (۱۱۷۹ ق/ ۱۷۶۵ م) زمینه توسعه آن را فراهم کرد (ابن غنام، ۱۴۱۵ ق: ۸۱-۸۷). اندیشه اصلاحی دینی با تأکید بر حدیث‌گرایی عبدالوهاب پیش از او و هم‌زمان وی دارای پیشینه تاریخی در سرزمین حجاز بود. محمدابن عبدالوهاب (۱۱۱۵-۱۲۰۶ ه) با تأسی از اندیشه‌های تقی‌الدین ابن تیمیه (۷۲۸-۶۶۱ ه) و احمدبن حنبل (۱۶۴-۲۴۱ ه) در پی احیاء و بازسازی اسلام در قرن دوازدهم هجری یا قرن هیجده میلادی بود. اندیشه دینی وی ضرورت بازگشت مستقیم به قرآن و حدیث به‌جای تکیه بر تفاسیر قرون پیشینی، نفی تقلید از مجتهدین و جمود به ظواهر شرع بود. وی بسان پیشینیان خود (ابن تیمیه) کشمکش‌های فرقه‌ای میان مسلمانان، ضعف ایمان و عمل آنان را موجب غضب الهی تلقی کرده و آن را بستری برای چیرگی و تسلط بیگانگان دانست (مادلونگ، ۱۳۸۷: ۱۰۷)؛ بنابراین با قرارگرفتن در مذهب ویژه و تلقی حق‌گونه از برداشت دینی با رهیافت اصلاح‌گرایانه و احیای عقاید دینی و باطل خوانی دیگر فهم‌ها، زمینه تکفیر و خشونت به ناهمسویان به‌ویژه شیعه را برای پیروان خود آماده کردند. چنین گونه‌کنشگری خشونت‌آمیز جهادگرایان متعصب سلفی نسبت به شیعیان و اماکن مذهبی آنان در نجف و کربلا (۱۲۱۶ ق/ ۱۸۰۱ م) بازنمون شد. آگاهی مردمان شبه‌قاره هند از این وضعیت، زمینه را برای انواع کنشگری مخالف با آن را فراهم کرد (بهبهانی، ۱۳۷۳: ۲۱۰-۲۱۲؛ میرزا ابوطالب، ۱۳۶۳: ۴۰۸-۴۱۵).

بر این اساس با توجه به زیست میرحامد در دوران اصلاح دینی در شبه‌قاره و اندیشه خشونت‌بار سلفی‌گری، کنش‌های دانشی و اندیشه‌ای وی در تقابل با آن ایجاد گشت. افزون بر آن، شرایط زیست سیاسی و سلطه حاکمیتی انگلیس و کمپانی هند شرقی و جریان جنبش انقلاب هند در سال (۱۸۵۷ م/ ۱۲۷۳ ه) و سرکوب شدن توسط انگلیسی‌ها را باید به آن افزود (آنتونوا، ۱۳۶۱: ۸۲؛ محمود، ۱۳۵۳: ۱/ ۱۵).

^۱ شخصیت‌های تاثیرگذاری سلفی‌گری عبدالحق محدث دهلوی (۱۰۵۲-۹۵۸ ه/ ۱۳۶۷: ۱۵)، شیخ احمد سرهندی (۱۰۳۴-۹۷۱ ق) (جبرئیلی، ۱۳۹۱: ۲۷۱)، ملا عبدالحکیم سیالکوتی (۱۰۶۷ ق) (نصر، ۱۳۸۸: ۵/ ۱۱۰-۱۱۴) می‌باشند که در تکون و انسجام بصیرت نوین نقش آفرینند (جبرئیلی، ۱۳۹۱: ۲۱۸).

^۲ Tradition

^۳ دوره مرجع در هر یک از ادیان ابراهیمی متفاوت است. در نگره یهودیت دوران‌های قدرت، دوران مرجع بوده و د مسیحیت با سادگی کلیسا، همبستگی گروهی مؤمنان و یکسانی آنان از نظر ثروت و قدرت مردم تلقی گشته و در اسلام دوره تکون را دوران مرجع دانسته شد (نیکفر، ۱۳۸۵: ۳۰-۳۲).

^۴ بن مایه اندیشه عبدالوهاب برگرفته از ظرات ابن تیمیه (۷۲۸-۶۶۱ ه/ ۱۲۶۳-۱۳۲۸ م) بود.

پیامد اندیشه اصلاح‌گرایانه و احیای دین در شبه‌قاره هند

نگره همسویانه با دیدگاه عبدالوهاب در شبه‌قاره هند به‌صورت پیش‌اعبدالوهاب توسط عبدالحق دهلوی (د ۱۰۵۲ هـ / ۱۶۴۲ م) و هم‌زمان با وی با اندیشه شاه ولی الله دهلوی (د ۱۱۷۶ هـ / ۱۷۶۲ م) پیگیری شد. شخصیت دانشی ولی‌الله در پنداری هم‌رتبه با غزالی، رازی و ابن رشد دانسته شد. وی با اندیشه احیاء و بازسازی تفکر دینی، بینش بنیادگرایی متأثر از ابن تیمیه را در شبه‌قاره هند گستراند (دهلوی، ۱۴۲۶: ۱/ ۱۱۹، کحاله، بی‌تا: ۱۳/ ۱۶۹؛ اقبال لاهوری، بی‌تا: ۱۱۳-۱۱۴). وی با طریقت صوفیانه (نقشبندیه) رهبری هند مسلمان را در قالب جنبش اسلامی در برابر سلطه بیگانان (انگلیس) را بر عهده گرفت (فرمانیان، ۱۳۸۶: ۶۶۲). شاه ولی‌الله دهلوی در گامی اندیشه تقریب و وحدت اندیشه‌های مسلمانان را بر عهده داشت ولی با شیعیان رویکرد ناآشتی جویانه داشت. شیوه دانشی وی و طرفدارانش حدیث‌گرایی و اندیشه‌هایی چون بازگشت به اسلام راستین و بدعت‌زدایی از دین بود. بر این اساس پرداختن به احادیث به‌عنوان مبانی فقهی زمینه گستره بینش حدیث‌گرایی در این منطقه را فراهم کرد (فرمانیان، ۱۳۸۶: ۶۶۸). با این رهیافت، دانشوران دینی این منطقه برای صیانت از داشته‌های دینی از دانش‌های کلامی، حدیثی و فقه بهره می‌بردند (غفارخان، ۱۳۷۸: ۵۶؛ علی‌زاده موسوی، ۱۳۹۱: ۱۱۰/۱). وی آثار شیخ احمدهندی (۱۵۶۴-۱۶۲۴ م) بر ضد شیعه را به فارسی ترجمه کرد و در کتاب «قرّة العینین فی تفضیل شیخین» فرقه شیعه، معتزله و اسماعیلیه را ضاله و خارج از اسلام انگاشت (فرمانیان، ۱۳۸۶: ۶۶۹). بینش باوری وی بستری برای اندیشه‌های ضد شیعی در دوران پسینی شد. کتاب «ازالّة الخفاء عن خلافة الخلفاء» از وی و کتاب تحفه اثنا عشریه از فرزند بزرگش عبدالعزیز در ضالالت‌پنداری شیعه است. وی شیعه را فرقه وفادار به شخصیت‌ها دانسته برخلاف فرقه‌های دیگر که وفادار به اسلام می‌باشند (احمد، ۱۳۶۷: ۷۱). بر این اساس بنیان‌های اندیشه ولی‌الله دهلوی توسط فرزندان عبدالعزیز و عبدالغنی و شاگردانشان با افراط پیگیری شد و بصیرت نوین را در شبه‌قاره هند گسترش یافت (علی‌زاده موسوی، ۱۳۹۱: ۱۱۲/۱). در ادامه آنان در گستره مختلف دینی و اجتماعی و سیاسی فعالیت کرده و سپس سیداحمد بن عرفان (د ۱۲۴۱ هـ / ۱۸۳۱ م) آن را تبدیل به حرکت جهادی در این منطقه کرد. در این جهت به تلقی شماری، اسلام سلفی که با حرکت جهادی همراه شد ورود آن در شبه‌قاره در اوایل سده سیزده هجری/ نوزدهم میلادی دانسته شد (Traboulsi, 2002: 378).

چنانچه آمد فرآورده اندیشه‌های ولی‌الله دهلوی و عبدالعزیز فرزند وی کنش خشونت‌بار با ناهمسویان بود^۱ (اکبرآبادی، ۱۳۹۹: ۴۳-۴۶). از جهت تبارشناسی شاید تبار چنین بینشی را بتوان در تفکر پروتستان و اصول آن بر پایه بازگشت به متن مقدس، صلاحیت همگانی در فهم متن و آزادی ایمان برپایه آگاهی و اراده مؤمنان و ارتباط مستقیم با خداوند را پی‌جویی کرد؛ زیرا جریان پروتستانی خواهان بازگشت به گذشته با شعار تنها کتاب مقدس بود که در اهل سنت به گونه سلفی گری و در شیعه با رویکرد اخباری‌گری بازنمون شد (مطهری، ۱۳۷۳: ۱۵۰/۱-۱۵۲). به هر روی در برابر هر کدام از مصلحان سنی مذهب همانند سیداحمد خان هندی (۱۲۳۲-۱۳۱۶ ق) یا شاه ولی‌الله دهلوی و دیگران که با تأسی از رهیافت ویژه، به تخریب، بازسازی و بهسازی فضای اندیشه‌ای و اجتماعی پرداختند دانشوران شیعی در برابر آن موضع‌گیری کردند.^۲ به‌عنوان نمونه می‌توان شیوه کنشگری سید امیرعلی هندی (۱۲۶۵-۱۳۴۷ ق) شیعی را نام برد که با پایبندی به اصول مذهب شیعی در پی نقد و تخریب اندیشه احمدخان هندی برآمد (فخری، ۱۳۷۲: ۲۷۶-۳۷۴). محمدقلی موسوی لکنهوی (۱۱۸۱-۱۲۶۰ م) از دیگر نمونه‌ها در این گستره هست که در قرن سیزده هجری در این سرزمین با نوشته «ازالّة الخفاء عن خلافة الخلفاء» از ولی‌الله دهلوی که دارای نظام اندیشه‌ای سلفی گری روی‌آوری داشت. در این نگره تبار اندیشگی میرحامد حسین در روی‌آوری به مسائل بازگفته به‌عنوان امر واکنشی به کنشگری بنیان‌های اندیشه‌ای سلفی گری و مانند آن تلقی شده که دارای پیشینه پیشینی و حتی پسینی می‌باشد.

اندیشه احیای دین و تأمین نهاد قدرت

^۱ شیوه خشونت نسبت به شیعه در قرن شانزدهم با نگارش کتابی به نام منهاج الدین و معراج المسلمین از مخدوم الملک که بر ضد شیعیان تألیف شد بستر ساز بی‌رحمی و خشونت به شیعیان گشت (هاشمی خراسانی، ۱۳۸۸: ۲/ ۱۲۴-۱۲۵، ۲۵۵).

^۲ چالش دانشی میان اهل سنت و شیعیان در شبه‌قاره هند در توالی تاریخ به گونه‌های متفاوت صورت گرفت. در زمان جلال‌الدین محمد اکبر سومین امپراتوری گورکانی در سال ۹۶۳ ق/ ۱۵۵۶ م پس از به قدرت رسیدن و تأسیس عبادتخانه برای مباحثات شیعه و سنی و پشتیبان شیعیان و دانشوران آنان بود (خراسانی، ۱۳۸۸: ۲/ ۲۰۳-۲۰۵).

برای دریافت اندیشه کلامی میرحامد حسین در کتاب عبقات در گستره امامت، لازم است اندیشه رقیبان کلامی آن در این حوزه دانسته شود. در این نگره، سیاست و مناصب سیاسی در نگاه سلفی از مقوله امانت و ولایت تلقی گشته و وظیفه دین‌داران دربرگرداندن امانت به صاحبانش و نگهداشت و فزونی آن به هر هزینه‌ای بود. کنشگری نهاد قدرت هم در این دوران بر لزوم کاربست عنصر جهاد، خشونت و زور بر پایه شرع بانگیزه اطاعت الهی بود (بلک، ۱۳۸۶: ۲۵۰، ۴۵۵). خواسته جریان سلفی بازگشت به دوران پیشینی یعنی زمانه پیامبر (ص)، خلفا و دوران تمدنی اسلام به‌عنوان عصر ایدئال بود (قادری، ۱۳۹۲: ۱۰۷-۱۰۸). در این دیدگاه از جهت روشی و منبع شناختی، تمامی ابعاد فرهنگی و تمدنی اسلام را به احیای مذهب حدیث فروکاست. اعتماد به حدیث، تکیه بر مذهب سلف (احمدبن حنبل و ابن تیمیه) و گریز از اجتهادات مذهبی فقه‌های مختلف، شیوه روی‌آوری بینش بازگشت به گذشته است. بر این اساس از جهت روش‌شناختی اهل حدیث با نفی نقش عقل و تأکید بر متون روایی، الگوی آرمانی در کنشگری‌ها و نظام سیاسی را بر پایه سیره سلف بازگفته و خلفای نخستین اسلام استوار کردند. روی‌آوری آنان به نهاد قدرت در این نگره، افزون بر آن پیوند ضروری میان حکومت و دین و وجوب برپایی خلافت اسلامی حتی با قتال بر مسلمانان، خواهان تصویر اقتدارگرایانه از حکومت و نقش حداکثری حاکم و فرمان‌برداری از اراده حکومت باوجود ظلم است (فرج، بی تا: ۳-۵). در پندار اینان هرگونه خیزش و جهاد در برابر حاکمان ظالم و بی‌عمل به شریعت اسلام، ناروا دانسته شد (ابن تیمیه، ۱۹۶۰: ۱۶۸؛ ابوزهره، ۱۹۹۱: ۲۹۱-۲۹۴). در این نگرش تحقق برداشت‌های سلفی‌گری از آموزه‌های و اجرای آن آموزه‌ها بدون قدرت سیاسی امکان‌ناپذیر دانسته شد. به نظر می‌رسد نوشتار تحفه و مانند آن هرچند به گونه اندیشه‌ای است اما در شکل نهادی آن در این سرزمین، تلاش برای تصاحب قدرت، اجرای شریعت ادعایی و برگشت به مسیرسلف صالح با برداشت ویژه خود و مهم‌تر از آن بهره‌مندی از مؤلفه بدعت زدایی و توسعه آن برای حذف مخالفان و ناهمکیشان با عنصر تکفیر بود. در این رهیافت مذاهب متفاوت تصوف و شیعه فاقد مشروعیت شدند (فاخوری، ۱۳۹۰: ۱۵۰-۱۵۵). این ایده نماینده تبعیت از سنت به‌عنوان قدرت پیشینی، برای تحصیل قدرت با تولید اندیشه تکفیر به مخالفین از جانب اندیشه بنیادین بسان ابن تیمیه به تطور بنیادین خود رسید (رضوانی، ۱۳۸۴: ۵۱۷-۵۱۹). بر پایه بصیرت مدعیان اصلاح با رویکرد بازگشت به خویشتن با نگاه گذشته‌گرایانه، دلیل عقب‌ماندگی مسلمانان و کمرنگ شدن تمدن اسلام در دنیای پسااست، کج‌فهمی اسلام تلقی شد. در نگاه آنان اسلام نیرویی مرقی و تمدن ساز در نظر گرفته شد و فهم درست را به خود نسبت داده و کج‌فهمی را به رقیبان مرتبط دانسته که با خرافی پراکنی زمینه سلطه بیگانگان را فراهم ساختند. البته بازگشت به مبانی و اصول پیشینی در پندار آنان، اشاره به متن یا دوران تاریخی ویژه بسان دوره پیامبر (ص)، اموی و عباسی است که به‌عنوان دوران تمدنی اسلامی یادگشت و مصلحان اجتماعی خواهان الگوسازی از آن دوران بودند. تبار اندیشگی میرحامد ضمن هم‌پیوندی با عناصر فرازبانی دوره خود و متعلق به مبانی مذهب شیعه و رهیافت ویژه به امامت است. در این جهت وی با منش کلامی و حدیثی برای نگهداشت و اثبات باورهای مذهبی خویش به پرسش‌ها و اشکالات رقیبان زمانه و مکان خود مواجهت نمود. بر این اساس با هدف اثبات امامت، افزون بر توجه به اندیشه دانشوران شیعه، ارجاع به مصادر و نوشتارهای پیشینی دانشوران غیرشیعی درباره امامت و مناقب اهل بیت (ع) بود (موسوی، ۱۳۸۹: ۱۶۰-۱۷۵؛ حکیمی، ۱۳۶۲: ۲۵۹). روی‌آوری به دلایل و گفته‌های مخالفان و پرداختن به تناسب شیوه دانشی و منشی آنان از کرده‌های وی است. در این جهت وی شیوه روی‌آوری غیر شیعی را درباره نویسنده تحفه بیان می‌دارد. وی با ارجاع به متن تحفه و استدلال‌های او در این متن یا دیگر آثار و هم‌نظران وی بسان پدرش شاه ولی‌الله دهلوی و خواجه نصرالله کابلی نویسنده کتاب صواقع و دیگر مشایخ در این گستره را روایت و پاسخ می‌دهد. در این جهت وی تلاش کرد با بهره‌مندی از احادیث که از مجاری اهل سنت روایت‌شده، ادعای انکاری باب امامت صاحب تحفه را پاسخ دهد.

منش دانشی میرحامد و تبیین گونه روی‌آوری دانشوران اهل سنت هم‌زمان وی به روایات

^۱ میرزامحمدکامل دهلوی (۱۲۳۵-۱۱۵۰ ق) فرزند عنایت احمدخان، متکلم، فقیه و طبیب امامی قرن دوازدهم و سیزدهم هجری کتاب نزهت اثنی عشریه را در رد کتاب التحفه الاثنی عشریه عبدالعزیزدهلوی نوشت (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۲/ ۵۰۱).

ابوالظفر میرحامدحسین موسوی هندی نیشابوری در پنجم محرم سال ۱۲۴۶ هجری، (۱۸۳۰ م) در «میرته» به دنیا آمد (تبریزی، ۱۴۱۴: ۴۶۵-۴۶۶). پدر وی محمدقلی موسوی لکنه‌وی (۱۱۸۱-۱۲۶۰ م) از علمای قرن سیزده این سرزمین که در دانش کلام^۱ برجسته بود (امینی، بی‌تا: ۱۵۷/۱؛ آقابزرگ، ۱۴۳۰: ۱۳/۳۴۷). در زمان وی اثر «ازاله الخفاء عن خلافة الخلفاء» از ولی الله دهلوی که دارای نظام اندیشه‌ای سلفی‌گری با گرایش به حدیث، تکیه بر نص، ظاهرگرایی، تخفیف جایگاه عقل و تعصبات مذهبی خودساخته بود، نوشته شد. در ادامه اندیشه اصلاحی و احیایی شاه ولی‌الله با ایجاد مکتب کلامی دهلوی ادامه یافت. این مکتب با ایده احیاء و بازسازی دین مکتب اهل حدیث را تقویت کرد. چنین بینش بازگشت به سنت پیشینی با رهیافت حدیث‌گرایی و کلامی با اندیشه عبدالعزیز دهلوی رشد یافت (حسنی، ۱۳۸۲: ۷/۲۷۷-۲۷۵). وی با نگارش کتاب «تحفه اتنا عشریه»^۲ در دوازده باب رویه رواداری مسلمانان را در این سرزمین دچار چالش کرد. نوشتار شاه ولی‌الله دهلوی و فرزندش بر پایه زاویه دیدی و تلقی راست‌کیشانه^۳ اسلامی آنان بود که در پی گسترش آن در این سرزمین بودند (قنوجی، ۱۹۷۸: ۱۹۴/۳). جریان نو پدید بازگشت به سنت پیشین با تعصب‌ورزی به داشته‌های باوری خود و تندزبانی نسبت به تنوع مذاهب اسلامی کمترین تحمل درباره آنان، زمینه رویکرد دشمنی‌ورزانه با ناهمسویان سنت‌های دینی مانند تشیع دشمنی تقویت کرد. البته از جهت تبارشناسی می‌توان بن‌مایه‌های گرایش بازگشت به داشته‌های پیشینی و رهیافت حدیث‌گرایی به‌عنوان واکنشی به افول تمدنی اسلام و پیدایی پدیده مدرنیته و پیماد آن در جوامع اسلامی به‌واسطه استعمار کمپانی هند شرقی هم تلقی کرد. چنین بنیان‌های اندیشه‌ای واکنشی به مدرنیته دارای فرآورده‌های خشونت‌بار ذهنی و عینی هم‌زمان با میرحامد و پسا وی را هم به دنبال داشت. پدرمیرحامد با نوشته «الاجناد الاثنا عشریه المحمدیه فی رد التحفه الاثنا عشریه الدهلویه» به آن پاسخ داد (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۱۹۴/۴). نوشتار «تحفه اثنا عشریه» در دوازده باب از عبدالعزیز دهلوی فرزند ولی‌الله دهلوی است که رهیافت ضد شیعی (م ۱۲۳۹ ق) معروف به «سراج الهند» که ترجمه و رونوشتی از کتاب الصواعق الموبقه اثر مؤلف ناشناخته^۴ نصرالله کابلی-است، می‌باشد. میرحامد با نگارش کتاب «عبارات الانوار» به‌عنوان نقدی کلامی به کتاب تحفه اثنا عشریه که عقاید و آراء شیعه در اصول، فروع، اخلاق، آداب و اعمال مورد اعتراض قرار داد پاسخ داد (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۱۳/۳۴۸؛ حکیمی، ۱۳۶۲: ۸۶-۸۸). وی در این کتاب با کاربری روشی مبتنی بر اصول، قواعدومعیارهای صحیح ارزشیابی و اعتبارسنجی گزاره‌های اعتقادی در نقد و بررسی تواتر احادیث در گستره امامت پژوهی سعی در تثبیت و گسترش باورهای شیعه در محیط زیسته خود کرد.

لازم به یادآوری است که میرحامد در آغاز به جمع‌آوری، تصحیح و تهذیب برخی از نوشته‌های پدر پرداخت (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱/۳۴۷). کتاب ده جلدی «استقصاء الافحام فی الرد علی منتهی الکلام» به فارسی هم با مطالبی پیرامون قرآن کریم، امام مهدی (ع)، بررسی احوال برخی از دانشمندان اهل سنت و اصول و فروع دین، در پاسخ به شبهه «منتهی الکلام» نوشته حیدر علی فیض‌آبادی حنفی است (حسنی، ۱۳۸۲: ۸/۹۹؛ آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲/۳۱؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۵: ۱/۷۴). در ادامه کتاب شوارق النصوص فی تکذیب فضائل اللصوص از دیگر آثار کلامی وی است. به هر روی برای دریافت شیوه زیسته علمی، فرهنگی و اندیشه‌ای میرحامد حسین می‌توان به مجموعه نوشته‌ها و نامه‌های میرحامد حسین در کتاب «الدررالسنيه» رجوع کرد که در زمان نویسنده از جانب محمدجعفر ظهیری گردآوری شد، رجوع کرد (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱/۳۴۷-۳۵۰). با توجه به نوشتار میرحامد حسین که غالباً جنبه ردیه‌ای بر نوشتار مذاهب غیر شیعی و رهیافت آنان به داشته‌های باوری و نظری شیعه است، بازنمونی از جهت فکری و شیفتگی وی به این مذهب می‌باشد. بودگی وی در گفتمان ویژه مذهبی و تأثیرپذیری از آن، گونه کنش‌گری وی را سامان بخشید. در این جهت وی توالی عمر خود با منش دانش حدیثی، فقهی و کلام به نگهداشت و اثبات باورهای مذهبی با پاسخ به پرسش‌ها، اشکالات و شبهات به‌عنوان ادای رسالت خود گذراند.

^۱ این دانش پیامدی از نزاع‌ها، مناظرات و استدلال‌هایی در دفاع از انگاره‌های باور ویژه از روایت‌ها و گزاره‌های متشابه دینی که سوبه عقلی آن بیش از نقل است (ابن‌خلدون، ۱۳۷۵: ۲/۹۴۳).

^۲ میرحامدحسین این اثر ترجمه فارسی و سرقت ادبی از کتاب الصواعق الموبقه از نصرالله کابلی (موسوی، ۱۴۰۴، ۱/۱۶۹، ۵/۳۱۱) و حتی کتاب «بستان المحدثین» وی را هم انتحالی از «مفتاح کنز الدرایه» دانست (همان، ۱۴۰۴، ۱/۱۵۷).

^۳ Orthodox گروهی از مسیحیان بودند که برخی از آموزه‌های رایج میان مسیحیان را خروج از آیین مسیحیت دانستند و آموزه‌های جایگزین را شرط راست دینی تلقی کردند که در این جستار به گونه متافور برای جریان اصلاحگر هم‌زمان میرحامد به کار رفت (مک‌گراث، ۱۳۸۴: ۱۴۲-۱۴۳).

^۴ احوال وی در هیچ منابعی نیامده است.

کتاب عبقات پاسخ به نوشتار و نقد از باب هفتم کتاب تحفه اثنی عشریه درباره امامت به زبان فارسی^۱ از مولوی عبدالعزیز دهلوی است (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۱۳/۳۴۸) لازم به یادآوری است که کتاب مولوی عبدالعزیز دهلوی دامنه نزاع مذهبی اسلامی را از امامت به نبوت، الهیات و معاد و اختلافات فقهی و مانند آن گسترش داد. عبدالعزیز کتابش را در دوازده باب با عناوین متفاوت سامان داد.^۲ هرچند ردیه‌های این اثر از جانب دانشوران شیعی چه به صورت کل کتاب و چه جزء آن صورت گرفت. در نمونه‌ای ردیه هفت‌جلدی از شیخ جمال‌الدین ابوالاحمد میرزا محمد بن عبدالنبی بن عبدالصانع نیشابوری هندی اکبرآبادی اخباری (مقتول ۱۲۳۲ هـ) با عنوان «سیف الله المسلول علی مخرب دین الرسول» را می‌توان نام برد (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۱۰/۱۹۰، ۱۲/۲۸۸). به هر روی شیوه پردازش کتاب عبقات همسو با کتاب تحفه در دو گستره آیات و روایات مرتبط با خلافت امام علی (ع) است. در این میان صاحب تحفه رویکرد شیعیان را درباره آیاتی (هفت آیه) که در اثبات امامت به آن استناد کردند و در پی آن به تأویل و مناقشه در آن آیات سخن گفت، پرداخت. در گستره روایات هم صاحب تحفه به دوازده روایت که شیعیان در اثبات و نگهداشت باوریشان به آن استناد کردند، اشاره کرد. صاحب عبقات کوشید جملات وی را با ادله، شواهد متنی، علم الحدیثی، درایه‌ای و رجالی پاسخ دهد. با توجه به شیوه نویسنده کتاب تحفه اثنی عشریه در کاربست احادیث، میرحامد نیز به نقد شیوه نقل احادیث پرداخت. وی ضمن یادآوری انگیزه‌های مختلف در وضع و تحریف احادیث (خ، ۲۱۰) در توالی زمان و حتی در دوران پیامبر اسلام^۳ نقد و بررسی سند روایت‌ها را ضروری دانست. در این جهت وی با بهره‌مندی از منابع رجالی، حدیثی، تاریخی، کلامی و منابع مخالفین، سند روایت‌ها را به بوته نقد کشاند. میرحامد با نقد نظرات بزرگان اهل سنت متن روایت‌های آنان را نیز مورد تحلیل قرار داد و چگونگی دلالت حدیث مطابق دیدگاه نظر شیعه را تبیین کرد. وی در ادامه شبهات و اعتراضات مطرح‌شده از جانب دانشوران اهل سنت را نقل و پاسخ داد.

شیوه روی آوری میرحامد به آیات قرآن

چنانچه آمد تبار اندیشگی میرحامد بر ردانگاره خلافت و اثبات اندیشه امامت است. در این جهت ساختار معرفتی و استدلالی میرحامد برد و محور آیات و روایات استوار است. میرحامد حسین بر پایه کاربست آیات شش‌گانه (آیات ولایت، تطهیر، مودت، اطاعت، سبقت و مباحله) شاه عبدالعزیز در ردو نفی اندیشه شیعه در گستره امامت، در شش دفتر با رویکرد درون دینی (تفسیری-روایی) و زاویه دیدشیعی به تبیین و استدلال این آیات در حقانیت امامت به‌عنوان یک مبنای نظام سیاسی پرداخت. وی در گام نخست بر مبنای کتاب رقیب، آیات مورد استفاده را تبیین و در گام دوم با تفصیل ضرورت، ماهیت و جایگاه امامت در احادیث را پیگیری کرد. *إِنَّ هَذَا هُوَ الْمَنْهَجُ الثَّانِي مِنْ كِتَابِي الْمَسْمُومِ بِعُقَاتِ الْأَنْوَارِ فِي إِثْبَاتِ إِمَامَةِ الْأَئِمَّةِ الْأَطْهَارِ، الَّذِي نَقَضْتُ فِيهِ عَلَى الْبَابِ السَّابِعِ مِنَ التَّحْفَةِ الْعَزِيزَةِ وَ بِالْغَتِ فِي الدَّبِّ عَنْ ذِمَارِ الطَّرِيقَةِ الْحَقَّةِ الْعَلِيِّ*. (میرحامد، ۱۴۰۴: ۱/۷). گونه استدلالی وی در آیات ابتدا، پردازش به شأن نزول آیات و تأیید آن از سوی اکابر دانشوران اهل سنت است (میرحامد، ۱۴۰۴: ۹/۴۸، ۱/۲۲۶). البته شیوه استدلالی وی مبتنی بر طریق کتاب تحفه عبدالعزیز است که با استناد به سیاق و شأن نزول آیات به انکار دیدگاه شیعه پرداخت. در نمونه‌ای صاحب تحفه با استناد به سیاق آیه تطهیر (احزاب/۳۳) و روایات اهل سنت، خطاب آیه را همسران پیامبر (ص) دانست. در این جهت مفاد روایت شأن نزول آیه شریفه در شأن اهل بیت را منکر شد (دهنوی، ۱۴۳۲: ۴۰۳-۴۰۷). وی با ترجیح روایات برسیاق، دیدگاه مبتنی برسیاق آیه تطهیر درباره همسران پیامبر (ص) را نپذیرفت. بر این اساس نوشت: «هرگاه به احادیث صحیحه و روایات نبویه مستفیضه و اتفاق فریقین و اجماع اکثر مفسرین ثابت‌شده که این آیه شریفه در شأن آل عبا (ع) نازل شده است، پس اذعان به مفاد احادیث لازم شد و رعایت مناسبت آیات ساقط گشت و مراعات مناسبت در آیات سابقه و لاحقیه وقتی معتبر است که مانعی نداشته باشد (میرحامد، نسخه خطی: ۱۹۱). وی در ادامه نوشت: «به احادیث صحیحه و روایات معتمده به اثبات رسانیدیم که آیه مذکور به حق آل عبا نازل شده، پس قول برخلاف آن به این معنی است که در حق نساء النبی نازل شده باطل محض باشد و غیرقابل سماعت، بلکه موجب ظهور فضحیت و نصب قائل است نزد اصحاب دیانت و براءت (میرحامد، نسخه خطی، ۱۶۴).

^۱ در دوران حکمرانی سلاطین گورکانی (۱۸۵۷-۱۵۲۶ م)، زبان فارسی‌زبان انتقال علم و دین به شمار آمد (نجاتی حسینی، ۱۳۹۵: ۹۵-۹۷).

^۲ باب اول: تاریخ و فرقه‌های شیعه؛ باب دوم: مکائد شیعه؛ باب سوم: اسلاف شیعه و کتاب‌هایشان؛ باب چهارم: روایان و احادیث شیعه؛ باب پنجم: الهیات؛ باب ششم: نبوت؛ باب هفتم: امامت؛ باب هشتم: معاد؛ باب نهم: مسائل فقهی؛ باب دهم: مطاعن؛ باب یازدهم: در خواص مذهب شیعه مشتمل بر سه فصل اوهام و تعصبات و هفوات؛ باب دوازدهم: در توتلی و تبری.

^۳ حدیث «مَنْ كَذَبَ عَلَى مُتَعَمِّدٍ فَلْيَتَوَّعْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» از پیامبر (ص) (سیوطی، ۱۴۱۳: ۱۷۷/۲؛ صبحی صالح، ۱۹۸۴: ۱۴۹).

میرحامد برداشت و توسعه معنایی اهل بیت به همسران پیامبر(ص) را برآمده ذهنیت کلامی اهل سنت و بیرون شدن از معناشناختی هم‌زمانی(عصر نزول) دانست. «متبادر از اهل بیت شخص، به حسب عرف، اقارب و ذریت او هستند نه ازواج والتبادر دلیل الحقیقه، پس اطلاق اهل بیت بر ازواج خلاف اصل باشد.» (میرحامد، نسخه خطی: ۱۷۲). استناد عبدالعزیز دهنوی به آیه(هود/۷۳) درباره اهل بیت که به همسر ابراهیم (ع) اشاره دارد را رد نموده و این پیوند را بر پایه خویشی نسبی که ساره دخترعموی ابراهیم بود، بیان داشت(میرحامد، نسخه خطی: ۱۷۱). هشدار وی به اهل سنت در پرهیز از فهم آیه بر پایه پیش‌فرض‌ها، پیش دانسته‌ها و باورهای کلامی جهت فهم درست متن است. در این نگره وی شیوه روی‌آوری صاحب تحفه در عدول نظریه سیاق در آیه «فَیْمَا رَحْمَةً مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ ظَفَّاءً غَلِيظًا لَأَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ.» (ای رسول ما!) پس به خاطر رحمتی از جانب خدا(که شامل حال تو شده) با مردم مهربان گشته‌ای و اگر خشن و سنگدل بودی، (مردم) از دور تو پراکنده می‌شدند.» (آل عمران/ ۱۵۹) را بازنمایی کرد. با توجه به سیاق آیه که در مذمت افرادی است که در جنگ احد دچار سستی و گناه شدند و پیامبر (ص) مأموریت می‌یابد که از کاستی‌ها و تقصیرهای آنان درگذرد. تلاش اهل سنت برزدایش تقصیر شیخین در جنگ احد، نمونه‌ای از عدول آنان از سیاق آیه تفسیر کرد (میرحامد، نسخه خطی: ۱۹۳). بر این اساس میرحامد با تبار اندیشگی مبتنی بر امامت، تلاش کرد در گستره آیات با تکیه بر روایات و از سوی دیگر با عقلانیت ویژه درون‌متنی عدم پابندی اهل سنت را به شمول شیوه و مبانی استدلالی خودشان را بازنمایی کند.

نتیجه‌گیری

اندیشه‌های انسانی بازنمایی از بافتار ویژه زیسته است. در این میان تبار اندیشگی میرحامدحسین در روی‌آوری به مسائل به‌عنوان امرواکنشی به کنشگری بنیان‌های اندیشه‌ای سلفی‌گری و مانند آن تلقی شده که دارای پیشینه تاریخی بود. دریافت کنش‌های ذهنی میرحامدحسین همبسته به مؤلفه‌های فرازبانی در منطقه شبه‌قاره هند به گونه هم‌زمانی و درزمانی است. وجود عناصر انضمامی در شبه‌قاره هند به گونه درزمانی در قالب راه‌یابی دین اسلام در این منطقه، حکمرانی اسلام، تنوع ادیان و مذاهب اسلامی و مؤلفه‌های هم‌زمانی در اشکال پدیده مدرنیته و حضور آن در جهان مسلمان و ایجاد تهدید هویتی در این سرزمین، سلطه بیگانگان و شیوه روی‌آوری به پدیده مدرن و عنصر سلطه، پیدایی پدیده اصلاح دینی و بروز کنشگری خشونت‌آمیز با رویکرد جهادگرایانه متعصبان دینی در نسبت به ناهمسویان، زمینه چگونگی کنشگری انتزاعی و ذهنی را فراهم کرد. نوع اندیشه‌های دینی هم‌بسان سایر اندیشه‌ها به لحاظ تکونی و گستردگی متأثر از اوضاع و احوال اجتماعی است. بر این اساس اندیشه کلامی و حدیثی میرحامدحسین نیز با تأثر از موقعیت زمانه‌اش تکون و توسعه یافت. البته این تأثر اندیشه‌ای انفعالی نبوده، بلکه واکنشی فعالانه به کنشگری شبهه‌افکنان منکر جریان اندیشه شیعه بود.

منابع

- ابن اثیر، ابوالحسن علی بن محمد. (۱۳۸۳ق). الکامل، بیروت: دارصادر.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم. (۱۳۷۹ق، ۱۹۶۰م). السیاسة الشرعیة فی اصلاح الراعی و الراعیة، راجعه و علق علیه محمد عبدالله السبحان. مدینه المنوره: المکتبه العلمی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۷۵ش). مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن غنام، حسین بن ابی بکر. (۱۴۱۵ق). تاریخ نجد، تحقیق ناصرالدین اسد. بیروت- قاهره: دارالشروق.
- ابوزهره، محمد. (۱۹۹۱م). ابن تیمیه حیات و عصره، آراوه و فقه. قاهره، دارالفکر العربی.
- ارشاد، فرهنگ. (۱۳۷۹ش). مهاجرت تاریخی ایرانیان به هند، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اسپینکز، لی. (۱۳۸۸ش). فردریش نیچه، ترجمه رضا ولی یاری. تهران: مرکز.
- اکبر آبادی، سید محمد علی. (۱۲۹۹ش). مخزن احمدی، چاپ سنگی، هند: آگره.
- اکرمی، موسی؛ و اژدریان شاد، زلیخا. (۱۳۹۱). تبارشناسی از نیچه تا فوکو. روش شناسی علوم انسانی، ۱۸(۷۰)، ۷-۳۲.

https://method.rihu.ac.ir/article_201.html

^۱ برخی روایات مصداق آیه را ابوبکر و عمر دانستند (سیوطی، ۱۴۰۴: ۲/ ۹۰).

- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۶ش). مشروطه ایرانی، تهران: اختران.
- آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن. (۱۴۳۰ق). طبقات أعلام الشيعة، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
- آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن. (۱۴۰۳). الذريعة إلى تصانيف الشيعة، بيروت: دار الاضواء.
- آنتونووا و دیگران. (۱۳۶۳ش). تاریخ نوین هند، ترجمه پرویز علوی. تهران: بین الملل.
- بلک، آنتونی. (۱۳۸۶ش). تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام، ترجمه محمد حسین وقار، چ ۵، تهران: انتشارات اطلاعات.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۸۱ش). سبک شناسی (تاریخ تطور نثر فارسی)، تهران: نشر زوار.
- بهبهانی، آقا احمد. (۱۳۷۳ش). مرآت الاحوال جهان نما، قم. نشر انصاریان.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۲ش). تاریخ تفسیر قرآن. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- تبریزی، علی بن موسی. (۱۴۱۴ق). مرآة الكتب، قم: کتابخانه عمومی آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- جبری نسب، نرگس. (۱۳۸۸). مهاجرت ایرانیان به هند. مطالعات شبه قاره، ۱۱(۱)، ۵۶-۲۵. <https://doi.org/10.22111/jsr.2010.354>
- جبرئیلی، محمد صفر. (۱۳۹۱ش). سیری در تفکر کلامی معاصر. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۹ش). تحلیلی از تحولات فکری و سیاسی اسلام بعد از رسول اکرم. قم: مرکز فرهنگی دفتر نمایندگی رهبری در دانشگاه ها.
- جمشیدی بروجردی، محمدتقی. (۱۳۷۲ش). علل ریشه‌ای درگیری‌های مسلمانان و هندوها. تهران: وزارت امور خارجه.
- حسینی، شریف عبدال. (۱۳۸۲ق). نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر، حیدرآباد: مطبعة مجلس، دائرة المعارف العثمانية.
- حسین، طه. (۱۹۸۱م). تاریخ الادب العربي، (العصر الجاهلی والاسلامی)، بيروت: دارالعلم للملایین.
- حسینی میلانی، سیدعلی. (۱۴۲۵ق). استخراج المرام من استقصاء الإفحام، قم: شریعت.
- حصومی، ولی الله. (۱۳۹۱ش). نقد و بررسی آراء خاورشناسان در مورد احادیث نبوی، قم: دانشکده اصول الدین.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۶۲ش). میرحامد حسین، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- حلبی، علی اصغر. (۱۳۷۴ش). تاریخ نهضت‌های دینی-سیاسی معاصر، تهران: انتشارات بهبهانی.
- حنا الفاخوری، خلیل جور. (۱۳۹۰ش). تاریخ فلسفه در جهان اسلام، ترجمه عبدالمحمدآیتی. چ ۹، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- خراسانی، محمد هاشم. (۱۳۸۸ش). منتخب التواریخ، تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران: اسلامیه.
- خیراندیش، عبدالرسول. (۱۳۸۱ش). تحقیق در وجوه دیاسپورای فرهنگ و تاریخ ایرانیان. کتاب ماه، (۵۵-۵۴)، ۳.
- دورانت، ویلیام جیمز. (۱۳۷۲ش). مشرق زمین گهواره تمدن. ترجمه احمد آرام، عسکری پاشایی، امیرحسین آریانیور و محمود مصاحب، تهران: آموزش انقلاب اسلامی.
- رضوانی، علی اصغر. (۱۳۸۴ش). فتنه وهابیت، قم: انتشارات مسجد جمکران.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۴۴ش). ارزش میراث صوفیه، تهران: انتشارات آریا.
- سارتر، ژان پل. (۱۳۸۶ش). اگزستانسیالیسم و اصالت بشر، ترجمه رحیمی. تهران: انتشارات نیلوفر.
- سایمونز، جان. (۱۳۹۰ش). فوکو و امر سیاسی، ترجمه کاوه حسین زاده، تهران: رخداد نو.
- سیوطی، عبدالرحمن ابی بکر. (۱۴۱۳ق). تدریب الراوی فی شرح تقریب النواوی، ریاض: کتبه الریاض الحدیثه.
- شمیل، آن ماری. (۱۳۶۸ش). ظهور و دوام اسلام درهند، مترجم حسن الهوتی، تهران: کیهان اندیشه، (۲۳).
- صاحبی، محمدجواد. (۱۳۶۷ش). اندیشه اصلاحی در نهضت‌های اسلامی، تهران: مؤسسه کیهان.
- صادقی علوی، محمود. (۱۳۹۷). تأثیر حکومت‌های شیعه‌مذهب دکن در گرایش به تشیع در این منطقه. شیعه پژوهی، ۴(۱۴)، ۸۷-۱۰۴.
- https://shia.urd.ac.ir/article_111646.html
- صالحی زاده، عبدالعدی. (۱۳۹۰). درآمدی برتحلیل گفتمان میشل فوکو؛ روش های تحقیق کیفی. معرفت فرهنگی اجتماعی، ۲(۳)، ۱۱۳-۱۴۱.
- <https://sid.ir/paper/235457/fa>
- صالحی، اسکندر؛ ضیاء شهابی، پرویز؛ و ذخی، عباس. (۱۳۹۵). سیر تحول معنای وجود و موجود از نخستین سده‌های هجری تا عصر ابن سینا. دوفصلنامه حکمت سینوی، ۲۰(۵۶)، ۸۴-۱۰۲. magiran.com/p1644967
- صبحی صالح، ابراهیم. (۱۳۹۸م). علوم الحدیث و مصطلحه، بيروت: دارالعلم للملایین.
- عرب، عباس؛ و حق پناه، یونس. (۱۳۹۰). تحلیل روانشناختی اشعار صعالیک براساس مکتب آدلر. زبان و ادبیات عربی، ۳(۵)، ۱۱۵-۱۴۴.
- <https://doi.org/10.22067/jall.v3i5.11235>
- عطایی، عبدالله. (۱۳۹۳م). بررسی تطبیقی اندیشه‌های اصلاحی سیدجمال الدین اسدآبادی و سیداحمدخان، مجله شبه قاره (ویژه فرهنگستان، ش ۳، ۱۹۸-۱۸۱).
- علی‌زاده موسوی، سیدمهدی. (۱۳۹۱ش). سلفی‌گری و وهابیت قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- فخری، ماجد. (۱۳۷۲ش). سیر فلسفه در جهان اسلام، ترجمه نصرالله پورجوادی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- فرج، عبدالسلام، الفریضه الغائبه، بی نا، بی جا، بی تا.
- فرمانیان، مهدی. (۱۳۸۶ش). فرق تسنن، قم: نشر ادیان.

- قادری، حاتم. (۱۳۹۲ش). اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران. ج ۱۳، تهران: سمت.
- قنوجی، صدیق. (۱۹۷۸م). ابجد العلوم، به کوشش عبدالجبار زکار، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- کچوئیان، حسین. (۱۳۸۲ش). فوکو و دیرینه‌شناسی و دانش. تهران: انتشارات دانشگاه.
- کحاله، عمررضا. (بی تا). معجم المؤلفین، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- گلد، دانیل. (۱۳۷۸ش). هندویسم سازمان یافته از حقایق ودایی تا ملت هندو، ترجمه فرهنگ رجایی، تهران: هرمس.
- لاییدوس، ایراماروین. (۱۳۸۷ش). تاریخ جوامع اسلامی، ترجمه علی بختیار زاده، تهران: اطلاعات.
- مادلونگ، ویلفرد. (۱۳۸۷ش). مکتب‌ها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه، ترجمه جوادقاسمی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- متقی هندی، علاءالدین علی بن حسام. (۱۴۰۱ق). کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال. بیروت: مؤسسه الرساله.
- مجتبائی، فتح الله. (۱۳۷۹ش). اسلام در شبه قاره هند و پاکستان، مدخل اسلام، تهران: دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- محمود، محمود. (۱۳۵۳ش) تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی، تهران: اقبال.
- مسعودی، ابی الحسن علی بن حسین. (۱۴۰۴ق). مروج الذهب، قم: دارالهجرة.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳ش). اسلام و مقتضیات زمان، تهران: نشر صدرا.
- موقی، احمد. (۱۳۷۴ش). جنبش‌های اسلامی معاصر، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها.
- موسوی، سیدجواد. (۱۳۸۹ش) بازخوانی حیات علمی علامه سیدمیرحامدحسین کتاب الدررالسنیة. سفینه بهار، ۲۶، ۱۵۸-۱۸۴.
- موسوی، میرحامدحسین. (۱۴۰۴ق). عبقات الانوار فی إمامة الائمة الاطهار، ج ۱-۱۰، به کوشش غلامرضا مولانا بروجردی، قم: مؤسسه المعارف.
- میرزا ابوطالب خان. (۱۳۶۳ش). مسیر طالبی، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: انقلاب اسلامی.
- نجاتی حسینی، راضیه. (۱۳۹۵ش). نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در هند، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- نصر، سید حسین. (۱۳۸۸ش). تاریخ فلسفه اسلام، جمعی از مترجمان. تهران: حکمت.
- نظامی، خلیق احمد. (۱۳۷۷ش). سرسید احمدخان (مؤسس دانشگاه علیگره اسلامی)، ترجمه توفیق سبحانی، مجله نامه پارسی، ش ۳-۱۹۴-۲۱۰.
- النمر، عبدالمنعم. (۱۹۸۱م) تاریخ الاسلام فی الهند، بیروت: المؤسسه الجامعیه للدراسات و النشر و التوزیع.
- نیچه، فریدریش. (۱۳۷۷ش). تبارشناسی اخلاق؛ یک جدل نامه، ترجمه داریوش آشوری، چ دوم، تهران: نشر آگه.
- نیکفر، محمدرضا. (۱۳۸۵ش). لوتر و دین پیرایی مسیحی. مدرسه، شماره ۴.
- هارلند، ریچارد. (۱۳۹۵ش). ابرساختارایی: فلسفه ساختارایی و پساساختارایی، ترجمه فرزانه سجودی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر.
- هاشمی خراسانی، محمد. (۱۳۸۸ش). منتخب التواریخ. تهران: اسلامیة.
- هالیستر، جان نورمن. (۱۳۷۳ش). تشیع در هند، ترجمه آذرمیدخت فریدونی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- هندشاه استرآیادی، محمد بن قاسم. (۱۳۹۳ش) تاریخ فرشته، تصحیح محمدرضا نصیری. تهران: انجمن آثار مفاخر فرهنگی.
- یعقوبی، محمد ایلیا. (۱۳۹۴ش). روش‌شناسی نقد کتاب توسط علامه میرحامد حسین هندی در عبقات الانوار و منبع شناسی عبقات الانوار، مطالعات حدیث پژوهی، (۱)، ۱۸-۱.

References:

- Traboulsi, S. (2002). An Early Refutation of Muhammad b. 'Abd al-Wahhāb's Reformist Views. in Die Welt des Islams, 42(2002), 373-415. <https://doi.org/10.1163/15700600260435038>

Urmia University

How the commercial and urban fabric of the port of Bushehr changed during the Qajar period

Roqaye Javadi ¹

1- Assistant professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/04/28 Accepted: 2025/07/28 pp: 44- 57 Keywords: Commercial; Fabric; Urban; Europe; Bushehr; Qajar.	The port of Bushehr was one of the important centers of international trade in the 13th century AH/19th century AD, which formed the basis for political and commercial relations between Qajar-era Iran and the major European companies in the Persian Gulf region. The presence of European governments in the Persian Gulf resulted in increased commercial activities and the establishment of trading houses and consulates in Bushehr. The concentration of their commercial activities in this port and the presence of other local and non-local merchants in this city led to the creation of demographic diversity in Bushehr, which played an important role in changing the commercial fabric of the city and, consequently, the physical space of Bushehr. This research aims to explain, using a historical approach along with descriptive and analytical methods, how the merchant class was formed and how the commercial fabric of Bushehr port developed. This growth led to changes in the social and cultural landscape of the city's physical structure and architecture. The research findings indicate that the growth of Bushehr's commercial fabric and the significant presence of foreigners in the city fostered peaceful coexistence between the residents of Bushehr and non-native merchants. This interaction not only contributed to the city's economic growth but also facilitated extensive social and cultural influences across various fields. Notably, European art and architectural styles transformed the physical landscape of the port, making it a platform for the introduction of these concepts in Iran.
	Citation: Javadi, R. (2025). How the commercial and urban fabric of the port of Bushehr changed during the Qajar period. <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 44-57. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56144.1035 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.4.2

Extended Abstract

Introduction

Bushehr's geographical location in southern Iran has made the city a focal point for rulers throughout Iranian history, especially during the Zand and Qajar periods. Increasing political and commercial relations between Iran and the European powers, coupled with significant international developments in the 19th century (13th century AH), led to intense competition between European countries for a presence in the Persian Gulf for political and commercial advantages in the region. The establishment of these delegations in the port of Bushehr, the most important center of Iranian trade during the Qajar era, and the establishment of trading houses and companies in the city led to changes in the commercial and physical structure of Bushehr.

The widespread migration and settlement of domestic and foreign merchants in Bushehr not only boosted the port's trade but also played an important role in shaping the commercial-urban fabric of Bushehr and the adoption of modern architectural styles. The atmosphere prevailing in this port, which resulted from its geographical location and connection to the sea, encouraged the development of the local population's talents and prepared them for establishing international relations. Moreover, under the influence of the open global environment created by the presence of different ethnicities and nationalities in Bushehr, this factor led to significant changes and transformations in the commercial and urban structure of Bushehr and turned the port into a major commercial centre. To examine the commercial fabric of Bushehr, it is essential to consider the circumstances surrounding its formation, which followed the discovery of sea routes and the arrival of Europeans in the Persian Gulf. This significant international development led to an increased European presence in the region, prompting diplomatic relations with the Iranian court

to exert influence. Consequently, Europeans established themselves in the northern hinterlands of the Persian Gulf, including the port of Bushehr. This marked the beginning of Bushehr's trade prosperity and attracted merchants of various Iranian and non-Iranian nationalities to the port. As trade volume increased, Bushehr evolved into a major center of commerce in the Persian Gulf and an important hub for global trade.

Material & Methods

The author extracted research data from library resources using a historical approach, then analyzed the data with a descriptive-analytical method. Finally, the author explained and interpreted the findings based on temporal sequence and symmetry.

Results and discussion

The commercial significance of Bushehr during the Zand dynasty grew due to its connections with European powers, and this port played a vital role in Iran's trade relations until the rise of the Qajars. During the Qajar period, the Persian Gulf and its hinterland attracted increased attention from European powers, becoming a crucial communication route and a major commercial, cultural, and political center for Iran on the international stage. During this period, the social fabric of Bushehr included not only the native population and Muslim Iranian merchants but also Armenian, Zoroastrian, and Jewish merchants. This diversity played a significant role in the region's political and economic developments and greatly influenced Bushehr's social and cultural environment. As a result, modern centers and institutions were established, contributing to the formation of the city's contemporary urban structure.

The establishment of consulates and political and commercial representations of European countries in Bushehr significantly influenced the city's urban development in

a Western style and facilitated the transfer of cultural themes, particularly European architecture, to Iran. This presence also boosted trade and contributed to the growth of the commercial sector. Additionally, the ongoing interactions between local residents and Iranian merchants in Bushehr with European inhabitants fostered the exchange of cultural and civilizational ideas. As a result, Bushehr became a gateway for imported goods from Europe, transforming the architectural landscape and decorations of buildings, which in turn contributed to the evolution of Iranian architectural thought. In addition to the facilities and buildings constructed for European residents, houses for Iranian merchants were built, inspired by European architectural styles and blending traditional and modern elements. This fusion played a crucial role in the evolution of architectural thought in the region and facilitated the introduction of European architectural styles in Bushehr.

Conclusion

Due to its favorable geographical location and significant commercial position acquired during the Qajar period, Bushehr emerged as one of the most important commercial hubs in Iran and the world. The establishment of political and commercial missions from European countries and other nationalities, along with the construction of consulates and trading houses, transformed

Bushehr's old district and led to the creation of a new commercial area in the city, significantly impacting its urban structure. Additionally, the presence of Iranian and European merchants in Bushehr influenced not only its economic and political landscape but also its social and cultural environment. The construction of consulates and trading houses in Bushehr, designed in Western architectural styles by the British and other countries, facilitated the introduction of European architectural concepts to Iran. This influence is evident in the homes of Iranian merchants, which were built with splendor and beauty, reflecting Western architectural styles. Thus, it can be said that during the Qajar era, Bushehr not only experienced a transformation of its commercial and urban fabric but also served as a key route for the transfer of Western cultural themes to Iran.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

چگونگی تغییر بافت و کالبد تجاری و شهری بندر بوشهر در دوره قاجار

رقیه جوادی^۱

۱- استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	بندر بوشهر یکی از کانون مهم تجارت بین‌الملل در قرن ۱۳ ه.ق/۱۹ م بود که زمینه ارتباطات سیاسی و تجاری ایران عصر قاجار را با کمپانی‌های بزرگ کشورهای اروپایی منطقه خلیج فارس فراهم می‌آورد. حضور دولت‌های اروپایی در خلیج فارس منجر به فعالیت‌های بازرگانی و ایجاد تجارتخانه‌ها و کنسولگری‌های آن‌ها در بوشهر گردید. تراکم حجم فعالیت‌های تجاری آنان در این بندر و حضور سایر تجار بومی و غیربومی در این شهر منجر به ایجاد تنوع زیست جمعیتی بوشهر گردید که این امر در تغییر بافت تجاری شهر و به تبع آن فضای کالبد شهری بوشهر نقش مهمی داشت. این پژوهش درصدد است با رویکرد تاریخی و با روش توصیفی و تحلیلی به تبیین چگونگی شکل‌گیری طبقه تجار و رشد بافت تجاری بندر بوشهر که منجر به تغییر فضای اجتماعی و فرهنگی کالبد شهری و معماری این شهر گردید، بپردازد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که رشد بافت تجاری بوشهر و حضور گسترده خارجی‌ها در این شهر منجر به زیست مسالمت‌آمیز مردم بوشهر با تجار غیربومی مقیم این بندر گردید و به دنبال آن علاوه بر رشد اقتصادی شهر، ارتباط با خارجی‌ها راه را برای تأثیرپذیری‌های وسیع اجتماعی و فرهنگی در زمینه‌های مختلف به‌ویژه در زمینه‌ی سبک هنر معماری اروپایی برای تغییر کالبد شهری این بندر فراهم نمود و بستری برای انتقال این مفهوم در ایران گردید.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶	
صص: ۴۴-۵۷	
واژگان کلیدی: تجاری، کالبد، شهری، اروپا، بوشهر، قاجار.	
استناد: جوادی، رقیه. (۱۴۰۴). چگونگی تغییر بافت و کالبد تجاری و شهری بندر بوشهر در دوره قاجار. نشریه یافته‌های تاریخی، ۲(۱)، ۴۴-۵۷.	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56144.1035	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.4.2	

مقدمه

موقعیت جغرافیایی بوشهر در جنوب ایران باعث شد که در طول تاریخ ایران و به‌ویژه در دوره زند و قاجار موردتوجه حکام وقت قرار گیرد. افزایش سطح روابط سیاسی و تجاری ایران با دولت‌های اروپایی و تحولات عمده‌ای که در عرصه‌ی بین‌الملل در قرن ۱۳ ه.ق/ ۱۹ م رخ داد؛ منجر به رقابت شدید کشورهای اروپایی برای حضور در خلیج فارس و داشتن منافع سیاسی و تجاری در این منطقه گردید؛ بنابراین اسکان این هیئت‌ها با حضور در بندر بوشهر به‌عنوان کانون اصلی تجارت ایران در دوره قاجار و ایجاد تجارتخانه‌ها و شرکت‌های تجاری در این شهر منجر به تغییر بافت تجاری و کالبدی شهر بوشهر گردید. مهاجرت و اسکان گسترده تجار داخلی و خارجی در بوشهر، علاوه بر رونق تجاری این بندر در شکل‌گیری بافت تجاری-شهری بوشهر و پذیرش سبک معماری مدرن در این بندر نقش مهمی داشت به‌گونه‌ای که فضای حاکم بر این بندر که ناشی از موقعیت جغرافیایی و ارتباطی آن با دریا است؛ باعث شکوفا شدن استعدادهای مردم این بندر شد و آن‌ها را آماده پذیرش ارتباطات در سطح بین‌المللی نمود؛ همچنین این عامل تحت تأثیر فضای آزاد جهانی که در ارتباط با حضور اقوام و ملیت‌های مختلف در بوشهر شکل گرفت، بافت تجاری و شهری بوشهر را دچار تغییر و تحول نمود و این بندر را به‌عنوان یک کانون مهم تجاری موردتوجه قرار داد. لذا برای بررسی بافت تجاری بوشهر باید به زمینه‌های شکل‌گیری این بافت که به دنبال کشف راه‌های دریایی و حضور اروپاییان در خلیج فارس رخ داد، اشاره نمود. به دنبال این تحول بزرگ بین‌المللی حضور اروپاییان در خلیج فارس افزایش یافت و برای اعمال نفوذ در منطقه به ارتباطات دیپلماتیک با دربار ایران پرداختند. از این رو، آن‌ها در پس کرانه‌ها شمالی خلیج فارس و از جمله بندر بوشهر مستقر شدند که این امر آغازی برای رونق تجارت بوشهر و مهاجرت تجار با ملیت‌های مختلف ایرانی و غیر ایرانی به این بندر شد و به‌مرور با افزایش حجم مبادلات، این بندر به‌عنوان مرکز عمده تجارت خلیج فارس و کانون مهم تجارت جهانی گردید.

پیشینه پژوهش

پیرامون بوشهر و موقعیت تجاری آن در دوره قاجار پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است که در آن‌ها موقعیت بوشهر و وضعیت راه‌های تجاری آن، تجارت داخلی و خارجی و واردات و صادرات ایران در این دوره موردبررسی قرار گرفته‌اند؛ اما تعداد معدودی از پژوهش‌ها به چگونگی شکل‌گیری بافت تجاری و کالبد شهری بوشهر در دوره قاجار پرداخته‌اند. دشتی (۱۳۸۷) کتابی با عنوان «تاریخ اقتصادی-اجتماعی بوشهر در دوره قاجاریه با تکیه بر نقش تجار و تجارت» نگاشته است که در آن تصویری از وضعیت اقتصادی و اجتماعی بوشهر در دوره قاجار با تکیه بر تجارت ارائه می‌دهد. در این اثر بافت تجاری بوشهر موردبررسی قرار می‌گیرد اما به این موضوع که این بافت چگونه منجر به تغییر کالبد شهری و فضای معماری بوشهر می‌گردد، اشاره‌ای نمی‌شود. غلامزاده جفره (۱۳۹۲) در کتابی با عنوان «معماری بوشهر در دوره زند و قاجار» بافت شهری و معماری بوشهر را با تأکید بر ساختمان‌های مسکونی، اداری-سیاسی، مذهبی-فرهنگی و تجاری این شهر موردبررسی قرار داده است. در این اثر نام بناها و ساختمان‌هایی که در دوره قاجاریه ساخته شده و از بین رفته‌اند، ذکر شده است و آن تعداد از بناهایی که باقی‌مانده‌اند را نیز بر اساس ویژگی‌های ظاهری و جزئیات طرح و نقشه، مصالح ساختمانی و دیگر ویژگی‌های معماری آن موردبررسی قرار داده است؛ اما اشاره‌ای به چگونگی نفوذ معماری غرب به بوشهر و یا المان‌های معماری غرب در این بناها نکرده است. معموری و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله «تحلیلی بر معماری شبکه تلگراف‌خانه و گمرکات استان بوشهر» به معماری گمرکات بوشهر در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی می‌پردازد و به تأثیرپذیری که معماری این بناها از معماری غرب داشته است، اشاره می‌کند. از این رو در پژوهش پیش رو نگارنده سعی کرده است با نگاهی جدید و با رویکرد تاریخی به چگونگی تغییر بافت تجاری بوشهر و نقش آن در تغییر کالبد شهری و معماری این شهر که منجر به ایجاد فضای معماری جدید در این دوره گردید، بپردازد.

حضور اروپایی‌ها در خلیج فارس و بندر بوشهر

فعالیت تجارت خارجی و ارتباط نزدیک با اروپا که از آغاز سلطنت شاه‌عباس اول برقرار شده بود، رفته‌رفته علائم انحطاط آن از اواخر قرن ۱۱ ه.ق/ ۱۷ م آشکار شد و با سقوط شاه سلطان حسین صفوی در سال ۱۱۳۵ ه.ق/ ۱۷۲۲ م و فتح اصفهان به دست افغان‌ها زوال آن قطعی شد. روابط ایران و اروپا در آغاز قرن ۱۲ ه.ق/ ۱۸ م جای خود را به جدایی و انزوای کامل ایران در صحنه‌ی سیاست

و اقتصاد دنیا سپرد. عدم امنیت داخلی و وجود هرج و مرج و اغتشاش تا زمان به سلطنت رسیدن کریم‌خان ادامه داشت. تلاش گسترده‌ای که خان زند برای از بین بردن ناامنی و تمرکز قدرت سیاسی در ایران انجام داد منجر به استقرار امنیت در کشور گردید که این امر موجب تجدید حیات تجارت داخلی شد، به دنبال تجدید حیات اقتصادی کشور، دروازه‌های ایران به سوی خارجیان گشوده شد. در دوره صفوی عمده‌ترین راه‌های تجاری که منجر به گشودن روابط تجاری میان ایران و کشورهای اروپایی می‌شد، راه تجاری خلیج فارس بود که بعد از استقرار امپراتوری عثمانی در مرز ایران و جنگ و دشمنی‌های میان این دو کشور، ارتباط ایران و اروپا از طریق خشکی قطع شده بود. از این رو به دنبال کشف راه‌های دریایی توسط پرتغالی‌ها، کشورهای اروپایی به خلیج فارس و اقیانوس هند وارد شدند و به دنبال آن کمپانی‌هایی را تأسیس نمودند. در این دوره از تاریخ ایران، بریتانیا، فرانسه، هلند از قدرتمندترین کشورهای اروپایی در قرن هفدهم و هجدهم میلادی بودند که با حضور در خلیج فارس به فکر گشودن پیوندهای تجاری با سلسله‌ی زندیه و سپس در قرن نوزدهم با سلسله قاجار برآمدند و خواستار داشتن نمایندگی‌هایی در مهم‌ترین شهرهای ایران از جمله بندر بوشهر بودند (شعبانی، ۱۳۸۶: ۱۹۲-۱۸۰).

نام بندر بوشهر که در متون تاریخی از نیمه اول قرن ۱۲ ه.ق/۱۸ م و به دنبال تصمیم نادرشاه مبنی بر تأسیس پایگاه دریایی بوشهر بر سر زبان‌ها افتاد به تدریج به یکی از مهم‌ترین بنادر تجاری جنوب تبدیل گردید که در مناسبات بازرگانی ایران در قرن ۱۲ ه.ق/۱۸ م و ۱۳ ه.ق/۱۹ م نقش مهمی به عهده داشت (وثوقی، ۱۳۸۶: ۱۱۷-۱۱۵). تلاش نادر در جهت ایجاد نیروی دریایی در جنوب و اقدام او برای خرید چند فروند کشتی از انگلیس و هلند و در نهایت اقدام وی جهت تأسیس کارخانه کشتی‌سازی در بوشهر از جمله تلاش‌های او در جهت ایجاد نیروی دریایی در ساختار نظامی ارتش ایران بود؛ لذا در این زمینه وی به آل مذکور که در بوشهر مستقر شدند در جهت دفع موانع موجود در فتوحات دریایی توجه نشان داد و در جهت تسلط بر اعراب خلیج فارس و مبارزه با عثمانی قصد حمله به بصره و بحرین را نمود که این امر رویکردی در جهت توجه به ایجاد نیروی دریایی بود (طاهری، ۱۳۸۸: ۲۲۲). هرچند اقدامات او جهت احیای قدرت نظامی ایران بر خلیج فارس نتیجه‌ای نداشت، اما توجه او به بوشهر و پس کرانه‌های خلیج فارس سبب گردید که بندر بوشهر در دوره زندیه و سپس در دوره قاجاریه از موقعیت بسیار مهمی در خلیج فارس برخوردار شود.

در دوره زندیه اهمیت ارتباط با کشورهای اروپایی برای کریم‌خان در حدی بود که به دنبال برقراری امنیت داخلی، امنیت در خلیج فارس را مدنظر قرار داد. خلیج فارس و مسائل آن بیش از هر چیز دیگری نظر خان زند را به خود معطوف ساخت. انتخاب شیراز به عنوان مرکز حکومت و وابستگی اقتصادی این شهر به تجارت دریایی خلیج فارس و ارتباط حیاتی آن با بنادر عباسی، بوشهر و ریگ از مهم‌ترین دلایل توجه کریم‌خان زند به مسائل خلیج فارس بود (وثوقی، ۱۳۸۶: ۱۲۱-۱۲۰).

بوشهر در اواخر قرن ۱۲ ه.ق/۱۳ م با به قدرت رسیدن خاندان آل مذکور رشد قابل توجهی یافت، از این رو کریم‌خان زند بعد از تسلط بر قدرت و استقرار در شیراز، نسبت به این بندر و تحولات خلیج فارس توجه ویژه‌ای نشان داد. حضور هلندی‌ها و انگلیسی‌ها در خلیج فارس و داشتن نمایندگی‌های آن‌ها در بندر ریگ و بندر بوشهر و رقابت‌های میان آن‌ها که منجر به بروز برخوردها و تنش‌هایی در منطقه شد باعث توجه خان زند به ایجاد برقراری نظم در جهت اعاده‌ی حاکمیت خویش در منطقه گردید؛ بنابراین رویکرد کریم‌خان در توجه به انگلیسی‌ها که دفتر نمایندگی آن‌ها در بوشهر بود برای دفع شورش‌های محلی و بیرون راندن هلندی‌ها از خلیج فارس از جمله سیاست‌های خارجی خان زند در این زمینه بود (طاهری، ۱۳۸۸: ۲۴۵-۲۴۴؛ وثوقی، ۱۳۸۶: ۱۲۲).

اقدامات کریم‌خان در راستای ایجاد امنیت تجاری خلیج فارس و به ویژه امنیت بندر بوشهر که در این دوره کانون مهم بازرگانی در سطح بین‌المللی شده بود با هر نوع عامل خارجی که مانع از تحقق اهداف وی در جهت منافع تجاری زندیه در خلیج فارس و بنادر آن بود مبارزه می‌کرد؛ لذا لشکرکشی کریم‌خان به بصره و تصرف این بندر که با حمایت انگلیسی‌ها به عنوان رقیب تجاری بوشهر درآمده بود و با برقراری تجارتخانه در آنجا رشد و ترقی کرده بود، یکی از اقدامات مهم وی در جهت اعاده موقعیت برتری بنادر ایران و از رونق انداختن بندر بصره بود (امین، ۱۳۷۰: ۱۵۵-۱۵۴؛ وثوقی، ۱۳۸۶: ۱۲۸). وی برای ایجاد نظم در این شاهراه مهم دریایی ایران از هیچ کوششی باز نایستاد و ضمن ایجاد برقراری امنیت در خلیج فارس به عقد قراردادهای بازرگانی با کشورهای اروپایی به خصوص انگلیس برآمد. واردات و صادرات با کمپانی‌های هند شرقی از جمله کمپانی هند شرقی فرانسه و انگلیس مهم‌ترین روابط بازرگانی خان زند در این دوره با اروپاییان بود (ورهرام، ۱۳۸۵: ۲۳۷).

علاقه کریم‌خان به توسعه روابط بازرگانی خارجی باعث شد تا انگلیسی‌ها از این موضوع استفاده کنند و امتیاز احداث تجارتخانه‌ی بزرگی در بندر بوشهر را از وی دریافت کنند، آن‌ها همچنین از پرداخت عوارض گمرکی معاف شدند و حق انحصاری تجارت پارچه‌های پشمی را نیز به دست آوردند، انگلیسی‌ها علاوه بر امتیازات مذکور، امتیاز انحصاری تجارت در بوشهر را نیز از آن خود کردند، به گونه‌ای که تا زمان حضور انگلیسی‌ها در بوشهر هیچ دولت اروپایی حق افتتاح تجارتخانه در این بندر را نداشت (الهی، ۱۳۹۰: ۲۳۱). از آن موقع بوشهر مرکز عمده تجارت انگلیس در حوزه خلیج فارس شد (کرزن، ۱۳۷۳: ۵۰۸/۲).

موقعیت تجاری بوشهر در دوره خان زند رو به ترقی نهاد و این بندر تا زمان به قدرت رسیدن قاجارها در روابط بازرگانی ایران نقش مهمی ایفا نمود. در قرن ۱۳ ه.ق/ ۱۹ م خلیج فارس و پس‌کرانه‌های آن بیش از گذشته موردتوجه دول اروپایی قرار گرفت و یکی از مهم‌ترین راه‌های ارتباطی ایران در عرصه بین‌الملل گردید. در این دوره بوشهر نه تنها اهمیت خود را از دست نداد بلکه به عنوان یکی از مراکز مهم تجاری، فرهنگی و سیاسی ایران درآمد. ارتباط گسترده بوشهر در عرصه بین‌المللی و استقرار هیأت‌های سیاسی و تجاری دولت‌های خارجی در این بندر هرچه بیشتر بر اهمیت آن افزود تا آنجا که در دوره قاجار باب‌الابواب خلیج فارس لقب گرفت (مشایخی، ۱۳۸۶: ۱۱).

حضور گسترده اروپایی‌ها در این دوره در ایران و تلاش برای دستیابی به منافع تجاری و سیاسی در خلیج فارس در راستای رقابت‌هایی بود که این دولت‌ها با همدیگر در اروپا و آسیا بر سر منافع استعماری خویش داشتند علاوه بر حضور انگلیس و فرانسوی‌ها، در این دوره شاهد توجه ویژه روسیه و آلمان به خلیج فارس و تلاش آن‌ها در جهت ایجاد پایگاه تجاری در بوشهر هستیم. انگلیسی‌ها که پیشتر از طریق کمپانی هند شرقی نفوذ خود را در ایران و بنادر آن به ویژه بوشهر با کسب امتیازات تجاری بسط داده بودند اینک با تحولات اروپا و رقابت‌هایی که با دول هم‌عصر خویش داشتند منافع آن‌ها در خلیج فارس با خطر مواجه شد. تلاش‌هایی که این قدرت‌ها در جهت فشار بر انگلیس در هند و خلیج فارس می‌نمودند، باعث شد تا هیئت‌های سیاسی و تجاری انگلیس به صورت مکرر به دربار ایران در جهت حفظ منافع خویش در مقابل سایر دول اروپایی به ویژه روسیه و فرانسه گسیل داشته شود. فرانسه که بعد از جنگ‌های هفت‌ساله مستعمرات خویش را در هند و خلیج فارس به نفع انگلیس از دست داده بود؛ اینک با درگیر شدن در تحولات داخلی خویش در اروپا و بروز انقلاب فرانسه، فرصت پرداختن به مسائل خارج از اروپا را نداشت و تنها در دوره به قدرت رسیدن ناپلئون و گسترده شدن فتوحات وی در اروپا فرصتی برای اعمال نفوذ پیدا کرد که با شکست ناپلئون در اروپا اهداف وی در آسیا نیز ناکام ماند و تنها در نیمه دوم قرن نوزدهم حضور فرانسه در جنوب ایران در عرصه فعالیت‌های فرهنگی همچون عملیات باستان‌شناسی، فعالیت‌های پزشکی، تبلیغات مذهبی، مشارکت در برنامه‌های عمرانی، امور حمل‌ونقل دریایی و...، نمود یافت (اسدی، ۱۳۸۵: ۷۸). به نظر می‌رسد عمده فعالیت تجاری فرانسوی‌ها در زمینه واردات قند، چای، شکر قاچاق و اسلحه بود. ویلسون اشاره می‌کند که فرانسویان این کالاهای را به قیمت مناسب در اختیار ماجراجویان و اغتشاش‌طلبان حوزه خلیج فارس می‌گذاشتند (ویلسون، ۱۳۴۷: ۲۱۰). قاچاق اسلحه یکی از کالاهای مهم تجاری در بنادر خلیج فارس بود که علیرغم کوشش فراوان برای جلوگیری از ورود آن، چون قاچاقچیان از حمایت ساکنان روستایی سواحل خلیج فارس برخوردار بودند همچنان در سواحل خلیج فارس و مکران ایران رونق داشت (کاکس، ۱۳۷۷: ۱۶).

از دیگر کشورهای اروپایی که به خلیج فارس و تحولات آن توجه نمود، روسیه بود. روسیه که همچون فرانسه تهدیدی جدی برای منافع انگلیسی‌ها در هند و خلیج فارس به شمار می‌آمد با گسترش مرزهای خود به سمت جنوب روبه‌روز به این تهدید می‌افزود. در اواخر قرن نوزدهم روس‌ها به فعالیت‌های بیشتری برای داشتن منافع تجاری در خلیج فارس دست زدند و سعی در ایجاد کنسولگری در پس‌کرانه‌های خلیج فارس نمودند و همین‌طور تلاش کردند تا اطلاعات جامعی در مورد جزیره هرمز به دست آورند. روس‌ها برای اعمال نفوذ در منطقه علاوه بر فعالیت‌های تجاری و سیاسی در سال ۱۳۱۳ ه.ق/ ۱۸۹۶ م به بهانه طاعون گروه‌های متعدد پزشکی به بوشهر، بندرعباس و هرمز ارسال نمودند و در سال ۱۳۱۶ ه.ق/ ۱۸۹۹ م سفارت روس در تهران درصدد برآمد تا با ارسال گروهی قزاق جهت استقرار در بوشهر به منظور تأسیس یک اردوی دائمی ضد طاعون اقدام نماید (الهی، ۱۳۹۰: ۲۴۱-۲۳۹).

تلاش روس‌ها جهت ایجاد پایگاه دریایی جهت توسعه نفوذ خود در خلیج فارس باعث شد تا آن‌ها به فکر ایجاد طرح خط آهنی سراسری که روسیه رو به خلیج فارس و بوشهر متصل کند برآمدند که چاپ این خبر در روزنامه سن‌پترزبورگ مؤید این مطلب است.

انعکاس این خبر بر نگرانی‌های انگلیس به حفظ موقعیت خویش در خلیج فارس و هندوستان افزود؛ لذا انگلیسی‌ها با سیاست‌های خویش هرگونه تلاش روس‌ها در زمینه نمایش قدرت در خلیج فارس را خنثی نمودند. با این حال روس‌ها با ایجاد پایگاه‌های بهداشتی، تهیه طرح راه‌آهن سراسری، نمایش ناوگان نظامی، تأسیس خطوط کشتیرانی تجاری و ایجاد تجارتخانه‌ها در بنادر مختلف خلیج فارس سعی در ایجاد پایگاه دریایی در این منطقه برای خویش برآمدند (اسدی، ۱۳۸۵: ۸۱-۸۰؛ الهی، ۱۳۹۰: ۲۴۴۲-۲۴۴۱). آلمان از دیگر دولت‌های اروپایی بود که در راستای داشتن استعمار و رقابت با دیگر دول اروپایی از جمله انگلیس به توسعه نفوذ خود در مناطق آسیایی عثمانی پرداخت. لذا در این زمینه با ارائه طرح راه‌آهن بغداد که هامبورگ را به خلیج فارس وصل می‌کرد سعی در توسعه نفوذ خود در خلیج فارس و ایجاد پایگاه در این منطقه نمود. بعد از قرارداد ۱۳۲۴ ه.ق/ ۱۹۰۷ م بین روس و انگلیس، مردم ایران به آلمانی‌ها توجه نشان دادند به گونه‌ای که مهدی قلی‌خان هدایت این توجه مردم را «عمومی» می‌خواند (هدایت، ۱۳۴۴: ۲۷۰). حضور آلمانی‌ها و پیشرفت آن‌ها در خلیج فارس به گونه‌ای بود که کاکس اشاره می‌کند؛ آلمانی‌ها فعالیت‌هایشان را بدون دردسر انجام می‌دهند و برای آنکه نگذاریم «...آلمانی‌ها مشتری‌هایمان را از دستان بیرون آورند، ما نیز باید خود دست‌به‌کار شویم که بی‌تردید کاری گران و پرهزینه است.» (کاکس، ۱۳۷۷: ۳۵). وی در ادامه ورود آلمانی‌ها به صحنه تجارت خلیج فارس و حمل‌ونقل کالا را عاملی می‌داند «تا ما با بدگمانی اقدامات آن‌ها را دنبال کنیم» (کاکس، ۱۳۷۷: ۳۵)؛ بنابراین حضور تاجر آلمانی در خلیج فارس و به‌ویژه در بوشهر نشانگر توجه آن‌ها به این بندر برای ایجاد تجارتخانه و شرکت‌های تجاری در جهت روابط بازرگانی ایران و آلمان است. تجارتخانه «جوهان ورث» یک مرکز تجاری در بوشهر که کالاهای وارداتی را با سه کشتی بخار به بوشهر می‌آوردند مؤید این امر است. دو مؤسسه دیگر با نام‌های «کمپانی هامبورگ و خلیج فارس» و «شرکت بازرگانی آلمان و ایران» از دیگر فعالیت‌های آن‌ها در پس کرانه‌های شمالی خلیج فارس بود. همچنین یک تاجر آلمانی، شرکت تجاری برای تجارت مروارید در بندرلنگه ایجاد نمود که در بوشهر، بندرعباس و دیگر بنادر نیز شعباتی از آن را دایر کرد. دولت آلمان در سال ۱۳۱۴ ه.ق/ ۱۸۹۷ م در بوشهر کنسولگری ایجاد نمود که یکی از کنسول‌های فعال آن «واسموس» بود، وی در خلال جنگ جهانی اول منشأ رشته فعالیت‌هایی علیه انگلیسی‌ها در جنوب بود (الهی، ۱۳۹۰: ۲۴۶-۲۴۷؛ وثوقی، ۱۳۸۶: ۱۸۶؛ اسدی، ۱۳۸۵: ۸۵-۸۴). به گونه‌ای که به خاطر فعالیت‌های واسموس کنسول آلمان در بوشهر توسط انگلیسی‌ها دستگیر و به هند فرستاده شد و این امر منجر به تسلط انگلیسی‌ها بر بوشهر انجامید (هدایت، ۱۳۴۴: ۲۷۰).

تجار مقیم بندر بوشهر

همان گونه که ذکر شد از اواخر قرن ۱۲ ه.ق/ ۱۸ م به دنبال تحولات بین‌المللی و تلاش دول اروپایی برای توسعه نفوذ خود در آسیا و به‌ویژه در هندوستان و خلیج فارس که کانون‌های مهم تجاری و ارتباطی به شمار می‌آمدند شاهد حضور هیئت‌های تجاری و سیاسی و تبلیغی اروپاییان در بوشهر و شکل‌گیری کنسولگری‌ها و تجارتخانه‌های آن‌ها در این بندر تجاری هستیم. از این رو می‌توان گفت با توسعه بوشهر به عنوان یک کانون تجاری، بافت و کالبد تجاری و شهری این بندر نیز متناسب با شرایط و در تأثیرپذیری از حضور خارجی‌ها دچار تغییر و تحول شد.

طبقه بازرگان یا تجار از دیرباز به عنوان یک قشر خاص نزد مردم و حاکمان ایرانی دارای اهمیت و اعتبار ویژه‌ای بود و نسبت به سایر صنوف از احترام بیشتری برخوردار بودند به گونه‌ای که دولت از تعرض به این صنف پرهیز می‌کرد و برای ارتباط با این قشر از سوی شاه‌فردی با لقب «ملک التجار» به عنوان واسطه بین تجار و شاه تعیین می‌شد. در دوره قاجار با توجه به اهمیت تجارت و افزایش حجم تجارت منصب ملک التجاری بیشتر مورد توجه قرار گرفت (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۹۳-۳۹۲؛ دشتی، ۱۳۸۷: ۱۰۱). بوشهر در دوره قاجار دارای بازرگانان زیادی بود که علاوه بر بومیان مقیم این بندر، تجار دیگری نیز از سایر شهرهای ایران به این بندر می‌آمدند که بعد از اسکان و ریشه زدن در آنجا و کسب دارایی و اعتبار در این شهر، وطن اصلی خویش را از یاد برده و تنها نامی از آن به عنوان پسوند برایشان به یادگار می‌ماند. حضور تجاری مانند عبدالکریم تاجر دهدشتی، حاجی محمدحسن تاجر بهبهانی، حاجی سید محمد تاجر کازرونی و... در شکل‌گیری بافت تجاری و فضای شهری بوشهر و تقسیم محله‌ها و اماکن آن‌ها بر اساس اسکان این تاجران به محله دهدشتی، بهبهانی، کازرونی و غیره حاکی از تحولات ناشی از موقعیت جغرافیایی بندر بوشهر و نقش آن در پذیرش مهاجران به آن را دارد (سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۳۵؛ دشتی، ۱۳۸۷: ۱۶۵).

در دوره قاجار علاوه بر تجار ایرانی مسلمان، تجار ارمنی، زردتشتی، کلیمی نیز به بوشهر مهاجرت کردند و در آنجا مقیم شدند. سدیدالسلطنه در سفرنامه خویش ضمن شرح حال رجال و مشاهیر بوشهر به مهاجرت تجار ارمنی و زردتشتی به بوشهر اشاره می‌کند:

«تگران از تجار درجه اول ارامنه و اجدادشان از اصفهان به بوشهر آمده‌اند. با برادر خود آرشام مشترکاً تجارت کنند و بیشتر تجارت اسلحه نمایند و طرف وثوق سکنه بوشهر [هستند] و بیشتر مردم اندوخته خود را به آن‌ها سپرده و خانواده آن‌ها معروف است به ملکم چنانکه تگران را تگران ملکم گویند... شاهنشاهزاده معظم ظل السلطان توجه غریبی از آن‌ها می‌نماید، املاک و مستغلات زیاد در بوشهر ابتیاع و بنا کرده‌اند.» (سدید السلطنه، ۱۳۶۲: ۶-۵).

و در جای دیگر می‌گوید:

«زیتون از اهل جلفا سال‌ها است به بوشهر آمده و در تدریس زبان انگلیسی تسلط کامله دارد و سابقاً چند سال ریاست پست داشته یعنی در بوشهر مومی الیه ایجاد پست نمود.» (سدید السلطنه، ۱۳۶۲: ۵).

وی همچنین از فرنسیس تاجر زردتشتی نام می‌برد که در زمینه تجارت اسلحه به بوشهر کار می‌کرده است: «فرنسیس زردتشتی و از فارسیان هندوستان است که در انگلند نشو و نما یافته چند سال است به بوشهر آمده و تجارت اسلحه کند با شرکت «تمس» تقریباً ثلث اسلحه بوشهر را وارد نمایند و در حقیقت مالیه تمس و کار از فرنسیس است.» (سدید السلطنه، ۱۳۶۲: ۶).

علاوه بر مهاجرت ارامنه و زردتشتی‌ها به بوشهر، جمعیت زیادی از یهودیان نیز در محله دهمدشتی سکونت داشتند و یکی از کنیسه‌های آن‌ها نیز در همین محله قرار داشت (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۴۳). قبل از تأسیس بانک شاهنشاهی بوشهر، حجم مبادلات مالی، صرافی و خریدوفروش برات با یهودی‌های ساکن در بوشهر بود که از این راه ثروت سرشاری کسب کرده بودند اما بعد از واگذاری امتیاز بانک شاهی به انگلیسی‌ها در بوشهر کسب‌وکار یهودی از رونق افتاد (سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۲۵).

اوژن فلاندن نماینده فرانسه در ایران در سفرنامه‌اش نیز به حضور ارامنه، کلیمی‌ها، انگلیسی‌ها و فرانسوی‌ها در بوشهر اشاره می‌کند و به لحاظ رقابت و توسعه تجاری این گروه‌ها در بوشهر می‌گوید که انگلیسی‌ها تجارت بوشهر را به‌صورت ویژه از آن خود کرده‌اند. آن‌ها بسیاری از صنایع دستی و ماشینی خود را به بوشهر صادر می‌کنند و علت آن را به دلیل حضور آن‌ها در هند و فراوانی کشتی‌های تجاری آن‌ها در خلیج فارس می‌داند (فلاندن، ۱۳۵۶: ۳۶۸-۳۶۵).

حضور تجار خارجی در کنار تجار ایرانی در بوشهر علاوه بر رونق بازار کسب‌وکار این بندر در ایجاد بناهای عام‌المنفعه و امور خیریه و کمک در امور فرهنگی از جمله کمک به تأسیس مدرسه سعادت نقش مهمی داشتند. این مدرسه که نخستین مدرسه به سبک نوین بود، به رواج اندیشه‌های نوگرایی در بوشهر پرداخت و در افزایش سطح آگاهی و تعلیم و تربیت طبقه تجار داخلی که در ارتباط با اروپاییان بودند، نقش مهمی ایفا نمود (دشتی، ۱۳۸۷: ۱۶۶؛ سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۴۱).

می‌توان گفت با توجه به قدمت حضور انگلیسی‌ها در بوشهر، این بندر به‌عنوان مرکز اصلی مؤسسات انگلیسی درآمد و انگلیسی‌ها علاوه بر اینکه در تحولات سیاسی و اقتصادی منطقه نقش داشتند به همان میزان محیط اجتماعی و فرهنگی بوشهر را نیز تحت تأثیر قرار دادند؛ به‌گونه‌ای که ایجاد مراکز و مؤسسات مدرن در بوشهر در شکل‌گیری فضای بافت مدرن شهری نقش مهمی داشت. از جمله عمارت کنسولگری انگلیس در سبزآباد، ساختمان تأسیسات تلگراف و تلفن در بوشهر، ایجاد کارخانه چراغ برق که روشنایی را به شهر و خانه‌های آن آورد از مهم‌ترین فعالیت‌های انگلیسی‌ها در بعد عمرانی در بوشهر بود (دشتی، ۱۳۸۷: ۱۹۱؛ سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۴۶).

بنابراین با حضور تجار ایرانی مهاجر به این بندر و سایر تجار خارجی مقیم در بوشهر، بافت تجاری بوشهر نظام شهری خاص خود را که متکی بر موقعیت تجاری این بندر و در ارتباط با تحولات جامعه جهانی بود به دست آورد، جامعه‌ای که از هم‌نشینی و زیست مسالمت‌آمیز میان بومیان و مهاجران شکل می‌گرفت و به دنبال پیوند اقتصاد تجاری بوشهر با اقتصاد جهانی، توسعه کالبد شهری بوشهر نیز رشد می‌کرد و بافت شهری و تجاری آن رو به رشد و در حال تحول بود به‌گونه‌ای که به‌تدریج دیواری که رأس شمالی بوشهر را از دیگر مناطق آن جدا می‌کرد، توسعه یافت و تا پایان قرن ۱۳ ه.ق ۱۹ م به‌صورت یک شهر یکپارچه درآمد (سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۳۵).

شکل‌گیری بافت تجاری و کالبد شهری بندر بوشهر

بافت و کالبد شهری بندر بوشهر در دوره قاجار در ارتباط گسترده‌ای که با تجار داخلی و هیئت‌های سیاسی و تجاری دول خارجی که در این بندر مستقر و در دادوستد بودند، دچار تحول شد. بافت مسکونی و شهری بوشهر، عمارت‌ها و ابنیه آن از نگاه محمدحسین سعادت شبیه سایر شهرهای ایران بود که با توجه به اقلیم و فصل تابستان نیز دارای تفاوت‌هایی بود. از نگاه وی، جایگاه بندر بوشهر به‌عنوان مرکز تجارت و محل رفت‌وآمد تجار داخلی و خارجی آن گونه که باید آباد نبود و از حیث داشتن صنایع و تقسیمات زیبای شهری آن را محروم توصیف می‌کند. وی حتی به این نکته اشاره می‌کند که تا قبل از مشروطه دولت هیچ عمارتی در بوشهر نداشت و اینکه انگلیسی‌ها از طرف دولت مأمور ساختن تأسیسات تمدنی در این بندر بودند (سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۲۶-۲۲-۲۱). کنت دوگوبینو سفیر فرانسه که در دوره قاجار از بوشهر دیدن کرد در مورد بافت شهری بوشهر دیدگاهی شبیه سعادت ارائه می‌دهد. وی بافت مسکونی این بندر را ضعیف و بازارهای آن را بسیار کوچک توصیف می‌کند. دوگوبینو تجارت بوشهر را بیشتر شامل ترانزیت می‌داند و اشاره می‌کند کالاهای مرغوب عمدتاً در انبارهای متعلق به بازرگانان یا انبارهای گمرک بود. وی علت ویرانی کالبد شهری را در این می‌داند که منافع بازرگانان معمولاً در مناطق دوردست بود و کالاهای معمولاً در بوشهر دست‌به‌دست می‌شدند و به سایر شهرها ارسال می‌شدند. از همین رو می‌توان گفت کسی به فکر زیبایی و توسعه بافت شهری نبود (دوگوبینو، ۱۳۸۳: ۹۷-۹۶).

اوژن فلاندن در سفر خویش به بوشهر دیدگاهی همچون سعادت و دوگوبینو در توصیف این شهر ارائه می‌دهد:

«... درون بوشهر در موقع اقامت ما منظره‌ای مهموم و مغموم داشت. عموم محله‌ها غیر مسکون، خانه‌ها مسدود یا مخروب بودند. عده نفوسش بر اثر وبا و طاعون کم گردیده و می‌شود گفت سهرج جمعیتش در اثر این امراض مسری تلف گردیده‌اند. محله سنگ بست قسمت مهم‌تر و پرجمعیت شهر است. مرکز تجارت خارجی می‌باشد. خانه‌های بزرگش تجارتخانه است. در انبارها انواع مال‌التجاره‌ها از هر قسم و هر مملکت دیده می‌شود... این بود وضع شهر [بوشهر] که روزبه‌روز از مقام و اهمیت این شهر می‌کاهند. بازاری ندارد زیرا تمام دکان‌ها کوچک، کثیف، تاریک و ... است.» (فلاندن، ۱۳۵۶: ۳۶۹).

با این حال علی‌رغم توصیفات مذکور در مورد کالبد شهری بندر بوشهر می‌توان گفت به تدریج با تحولات عمده سیاسی در سطح بین‌المللی و رقابت دول اروپایی برای داشتن جایی در خلیج فارس شاهد حضور هیئت‌های این دول در خلیج فارس هستیم. شکل‌گیری تجارتخانه‌ها و شرکت‌های حمل‌ونقل تجاری توسط تجار خارجی و دیگر تجار ایرانی مقیم بوشهر نقش عمده‌ای در تغییر بافت شهری و شکل‌گیری کالبد تجاری و توسعه فضای شهری بوشهر داشت، چنانچه فلاندن نیز بخش پرجمعیت شهر را تجارتخانه‌ها می‌داند که در دست خارجی‌ان بود. به گونه‌ای که این مسئله نه تنها در رونق تجاری شهر مهم بود بلکه یکی از راه‌های انتقال سبک معماری غربی به ایران را نیز فراهم آورد.

تجارتخانه‌ها و شرکت‌های تجاری خارجی از مهم‌ترین عوامل تحول بافت تجاری و شهری بوشهر بودند. افزایش حجم مبادلات تجاری انگلیسی‌ها و حضور دیرینه آن‌ها در بوشهر باعث شد که تجارتخانه‌ها و کمپانی‌های متعددی نیز در بوشهر تأسیس شود که علاوه بر بوشهر برخی از آن‌ها در سایر شهرهای ایران نیز شعبه داشتند. از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به «کمپانی دیکس»، «کمپانی لیوینگستون» که مرکز ایرانی آن در بوشهر بود، شرکت «مویر توبیدی» از کمپانی‌های معروف تجاری انگلیسی در بوشهر که بعدها به نام «شرکت تجارتی خلیج فارس» تغییر نام یافت. «شرکت گری پل» که نمایندگی کشتیرانی تجاری هند-بریتانیا را بر عهده داشت و نمایندگی آن نیز در بوشهر مستقر بود. از دیگر تجارتخانه‌های انگلیسی‌ها در بوشهر، تجارتخانه «داود ساسون» که از تاریخ ۱۳۲۷ ه.ق / ۱۹۰۹ م در بوشهر بیش از پنجاه سال قدمت داشت. همچنین کمپانی‌های «هوتز» که محدوده‌ی فعالیت تجاری آن بیشتر در نقاط جنوبی بود، کمپانی «زیگلر»، «ویکسون» و «کمپانی می» از دیگر شرکت‌ها و تجارتخانه‌های انگلیسی مقیم بوشهر بودند که علاوه بر آن در سایر شهرها نیز دارای شعبه بودند (دشتی، ۱۳۸۷: ۱۹۴-۱۹۲؛ کرزن، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۸۳). علاوه بر شرکت‌های انگلیسی، سایر دول اروپایی از جمله فرانسه، روسیه، آلمان، سوئیس، یونان، همین‌طور عثمانی‌ها، هندی‌ها و اقلیت‌های مذهبی یهودی، ارمنی، زردشتی نیز در بوشهر فعالیت تجاری و اکثراً دارای تجارتخانه بودند (دشتی، ۱۳۸۷: ۲۰۰).

همان‌طور که اشاره شد فعالیت گسترده تجار خارجی و حجم دادوستد کالاهای وارداتی به بوشهر مستلزم ایجاد دفاتر و تجارتخانه‌هایی بزرگ برای مدیریت این حجم از مبادلات بود. علاوه بر تجارتخانه‌های خارجی‌ها، تجار ایرانی مقیم بوشهر نیز با

توجه به دایره فعالیت تجاری خویش تجارتخانه‌هایی را در بوشهر ایجاد کردند که این دو یعنی ترکیب تجارتخانه‌های خارجی و ایرانی در رونق بازار تجاری و شکل‌گیری بافت تجاری بوشهر نقش عمده‌ای داشت.

بناهای تجاری، مسکونی و حتی مذهبی بیشتر در بافت اصلی بوشهر بودند و معمولاً در محلات معروف بهبهانی، دهدشتی، شنبیدی و کوتی ایجاد شدند و تعدادی از بناها نیز در سایر محلات بوشهر ساخته شدند. ساخت بناهای باشکوه و زیبا توسط تجار که تاحدودی متأثر از معماری غربی و تلفیقی از بافت سنتی و مدرن بود، منجر به تغییر کالبد شهری و شکل‌گیری بافت مدرن در این بندر شد. از جمله تجار مشهوری که در این بندر فعالیت تجاری داشتند و برای خود خانه‌ها و عمارت‌های بزرگ و حتی بیش از یک ساختمان ساختند می‌توان به ملک التجار (محمد مهدی ملک)، رئیس التجار (عبدالرسول طالبی)، معین التجار، سید محمدرضا کازرونی، حاج محمد باقر بهبهانی، میرزا غلامحسین گلشن، هائیک گلزاد، آرشام ملکم اشاره کرد (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۲۹-۱۵).

دفاتر تجاری و انبار نگهداری کالاهای این تجار معمولاً نزدیک به اسکله و در ضلع شرقی بوشهر و در محلات بهبهانی، شنبیدی و دهدشتی قرار داشت. این تجارتخانه‌ها معمولاً در یک راسته از محله بهبهانی شروع و به محله دهدشتی می‌رسید اما بعدها با توسعه اداره بنادر و کشتیرانی همه آن‌ها تخریب شدند. برخی از تجار مانند حاج رئیس و حاج محمدباقر بهبهانی حتی تجارتخانه‌های خود را به دیگران نیز اجاره می‌دادند (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۶۶). طبقه همکف آن‌ها به عنوان انبار کالاهای و از طبقه اول به عنوان دفتر کار استفاده می‌کردند؛ علاوه بر تجارتخانه‌ها، خانه‌های مسکونی تجار معروف بوشهر هم کاربری مسکونی داشت و هم کاربری تجاری. خانه‌های اکابرین، ایرانی، بهبهانی، رئیس التجار و سایر تجار معروف معمولاً در دو یا چند طبقه ساخته می‌شدند که طبقه همکف و زیرزمین برای امور خدماتی مانند انباری و طبقه اول و دوم به عنوان محل سکونت استفاده می‌شد (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۱۱۰-۹۲-۶۶).

با توجه به آنچه تاکنون ذکر شد می‌توان گفت که بدون شک استقرار کنسولگری و نمایندگی‌های سیاسی و تجاری کشورهای اروپایی در بوشهر علاوه بر رونق تجاری و رشد و توسعه بافت تجاری در شکل‌گیری کالبد شهری به سبک غربی و انتقال مضامین فرهنگی به‌ویژه هنر معماری اروپایی به ایران نقش مهمی داشت. از سوی دیگر، ارتباط مستمر بومیان و تجار ایرانی بوشهر با اروپاییان مقیم یا تاجر در این بندر باعث نقل‌وانتقال و دادوستدهای فرهنگی-تمدنی میان آن‌ها شد؛ بدین ترتیب که بوشهر مدخلی برای ورود کالاهای وارداتی کشورهای اروپایی به ایران بود که این امر منجر به تحول فضای معماری ساختمان‌ها و تزئینات آن‌ها گردید و یکی از کانال‌های تحول اندیشه‌ی معماری ایران را فراهم نمود؛ به گونه‌ای که علاوه بر تأسیسات و بناهای انگلیسی در بوشهر که شامل اقامتگاه برای نماینده مقیم انگلیس و اقامتگاه‌هایی برای هیئت انگلیسی (معاون، پزشک، افسران و...) بود، خانه‌هایی برای تجار ایرانی بوشهر نیز به تأسی از شیوه معماری اروپایی و با تلفیقی از سبک سنتی و مدرن ساخته شد که این خود در تحول اندیشه معماری این منطقه و انتقال سبک معماری اروپایی به بوشهر نقش عمده‌ای داشت (جوادی، ۱۳۹۵: ۲۱۴).

برای نمونه می‌توان به معماری عمارت‌های محله کوتی در بوشهر اشاره نمود. واژه کوتی یک واژه هندی و به معنی قلعه، حصار و برج است که علت این نام‌گذاری می‌تواند به دلیل محصور بودن چهار طرف عمارت کوتی با اتاق‌ها و راهروها باشد یا به دلیل حضور نظامیان انگلیسی، هندی و استقرار کنسولگری انگلیس برای محافظت از این محله به این نام نامیده شد. این محله به دلیل وجود کنسولگری انگلیس و بعدها سایر ادارات دولتی و تجارتخانه‌ها، وجود مدرسه سعادت و کنسولگری کشورهای دیگر یکی از اشرافی‌ترین محله‌های بوشهر شناخته شد و به دلیل بافت غربی و حضور اروپاییان در این محله علاوه بر بافت تجاری، بافت اجتماعی و فرهنگی این محله نیز نسبت به سایر محلات بوشهر متمایز شد و امکان زیست ملیت‌های مختلف با زبان و دین و فرهنگ متفاوت در این محله را به وجود آورد. این زیست فرهنگی متفاوت بر سبک معماری و کالبد شهری بوشهر نیز تأثیر بسزایی گذاشت و بسیاری از عمارت‌های این محل تلفیقی از سبک معماری ایرانی و غربی است که در زیبایی فضای شهری بوشهر نقش عمده‌ای داشتند (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۴۴).

در سال ۱۲۷۵ ه.ق/ ۱۸۵۸ م عمارتی به عنوان مقر تابستانی نمایندگی انگلیس در سبزآباد واقع در زمینی مرتفع در ده کیلومتری بوشهر تأسیس شد که بعدها به مقر دائمی سرکنسولگری در بوشهر تبدیل گردید. معماری کنسولگری با سبک معماری اروپایی و تزئینات گچ‌بری به سبک اروپایی ساخته شد (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۵۳). کنت دوگوبینو سفیر فرانسه در ایران، درباره کنسولگری انگلیس و سایر بناهای متعلق به آن می‌نویسد:

«تنها محلی که دارای وضعی آبرومند بود، اقامتگاه نماینده مقیم انگلیس بود که خودش شهر کوچکی به شمار می‌رفت؛ محوطه‌ی آن بسیار خوب نگهداری می‌شد و در دو طرف دروازه‌اش دو سپاهی قراول می‌دادند. برای نماینده مقیم یک‌خانه زیبای یک طبقه به سبک اروپایی بنا شده بود که جلوی آن ایوانی با ستون‌های زیبا قرار داشت. یک‌خانه ظریف دیگر برای معاونش و اقامتگاهی مناسب برای پزشک و سایر بستگان، دو حیاط‌خلوت، یک محوطه وسیع که دورادور آن را ساختمان‌های خدمه و طویله فرار گرفته بود و بالاخره مکان وسیعی برای اقامت سپاهی‌ها و افسرانشان مجموع این شهرک را تشکیل می‌داد. هر قدر شهر ایرانی بدمنظر و ناخوشایند بود از تأسیسات انگلیسی خوشمان آمد و به نظرمان تمیز و مناسب جلوه کرد (دوگوبینو، ۱۳۸۳: ۹۸).

توصیف دوگوبینو به‌خوبی وضعیت بافت شهری محله کوتی را نشان می‌دهد که ساخت عمارت‌های اروپایی به‌تدریج فضایی برای تأثیرگذاری در بافت معماری بوشهر و ایران را فراهم آورد. این تأثیرگذاری فرهنگی که در معماری بوشهر نمود یافت علاوه بر عمارت‌های مسکونی و تجاری در بناهای مذهبی آن‌ها از جمله کلیساها و کنیسه‌ها نیز انعکاس یافت. کلیسای ظهور عیسی مسیح، کلیسای کارملیت‌ها، کلیسای گریگوری و کلیسای هوانس در محلات بوشهر و همچنین وجود کنیسه یهودی در محله دهمدشتی و بهبهانی از مهم‌ترین آن‌هاست (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۸۲).

علاوه بر تجارتخانه‌ها، می‌توان به ساختمان گمرک که در دوره قاجار به عمارت «چهار برج» معروف شد و دارالحکومه بود، اشاره کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱/ ۹۶). این عمارت در دوره ناصرالدین‌شاه و توسط بلژیکی‌ها ساخته شد. این ساختمان با نقشه بلژیکی‌ها به‌عنوان مرکز حکمرانی بنادر و جزایر خلیج فارس در دوره قاجار بنا گردید و به‌این‌علت به عمارت چهار برج مشهور شد که در چهار ضلع آن چهار برج قرار داشت. این بنا بدون اقتباس از معماری سنتی بوشهر بلکه بر اساس شیوه معماری اروپایی ساخته شد (معموی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۴۰-۱۳۹).

علاوه بر معماری، حضور دول خارجی در بوشهر در سایر ابعاد فرهنگی از جمله رواج زبان انگلیسی و فرانسوی و ادبیات مدرن فرانسه در ایران تأثیر بسزایی گذاشت. اوژن اوپن اشاره می‌کند که زبان انگلیسی در بوشهر رواج کامل دارد و ساخت گسترده مؤسسات انگلیسی‌ها در این بندر نشان از قدرت و نفوذ انگلیسی‌ها در بوشهر است (اوپن، ۱۳۶۲: ۲۳۷). علاوه بر انگلیسی‌ها و نفوذ گسترده آن‌ها در بافت شهری و تجاری بوشهر، فرانسوی‌ها نیز به‌جز فعالیت‌های بازرگانی به رواج فرهنگ و زبان و ادبیات مدرن فرانسه در این شهر پرداختند و نفوذ فرهنگی قابل‌توجهی در بندر بوشهر به دست آوردند. چنانچه از سال ۱۳۱۶ ه.ق/ ۱۸۹۸ م با تبلیغات سفیر فرانسه در بوشهر و برگزاری جشن انقلاب فرانسه تا آغاز جنگ جهانی اول هرساله مراسم باشکوهی به مناسبت پیروزی انقلاب فرانسه با حضور رجال، فرهنگیان، تجار و دانش آموزان مدرسه سعادت در بوشهر برگزار می‌شد (مشایخی، ۱۳۸۶: ۱۸۱).

عمارت بانک شاهی

خانه اکابریان

شکل ۱- تصاویر برخی بناهای بوشهر عصر قاجار با معماری اروپایی

(منبع: معماری بوشهر در دوره زند و قاجار - فراز غلامزاده جفره)

کنسولگری انگلیس

خانه ایرانی

تجارتخانه کازرونی

خانه رئیس التجار

شکل ۲- تصاویر برخی بناهای بوشهر عصر قاجار با معماری اروپایی

(منبع: معماری بوشهر در دوره زند و قاجار - فراز غلامزاده جفیه)

نتیجه گیری

بندر بوشهر با داشتن موقعیت جغرافیایی مناسب و کسب جایگاه تجاری و بازرگانی مهم در دوره قاجار به یکی از کانون‌های مهم تجاری ایران و جهان تبدیل شد. بدون شک استقرار هیئت‌های سیاسی و تجاری کشورهای اروپایی و سایر ملیت‌ها در بوشهر و ساخت کنسولگری‌ها و تجارتخانه‌ها در این بندر منجر به تحول بافت قدیم بوشهر و شکل‌گیری بافت تجاری جدید در این بندر گردید که این امر در تغییر کالبد شهری بوشهر تأثیر بسزایی داشت. حضور تجار ایرانی و اروپایی مقیم در بوشهر علاوه بر تأثیر اقتصادی و سیاسی در تغییر وضعیت اجتماعی و فرهنگی بوشهر نیز تأثیر گذاشت. ساخت خانه‌های مسکونی و کنسولگری و تجارتخانه‌هایی به سبک معماری غربی در بوشهر توسط انگلیسی‌ها و تجار و هیئت‌های سیاسی سایر کشورها منجر به انتقال مفاهیم هنر معماری اروپایی به ایران گردید و تأثیرات آن را می‌توان در خانه‌های تجار ایرانی که در شکوه و زیبایی و به تأثیر از سبک معماری غربی ساخته شده بودند، مشاهده کرد؛ بنابراین می‌توان گفت که بوشهر عصر قاجار علاوه بر تحول بافت تجاری و شهری آن خود به‌عنوان یکی از راه‌های انتقال مضامین فرهنگ غربی به ایران به شمار می‌آید.

منابع

- اسدی، بیژن. (۱۳۸۵). خلیج فارس و مسائل آن. چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت.
- امین، عبدالامیر. (۱۳۷۰). منافع بریتانیا در خلیج فارس. ترجمه علی رجبی یزدی، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- الهی، همایون. (۱۳۹۰). خلیج فارس و مسائل آن. تصحیح مهدی عباسی، چاپ سیزدهم، تهران: نشر قومس.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۶۳). المآثر الآثار (چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه). به کوشش ایرج افشار، جلد اول، تهران: اساطیر.

- اوبن، اوژن. (۱۳۶۲). ایران امروز (۱۹۰۶-۱۹۰۷). ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: انتشارات زوار.
- پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۸). ایران و ایرانیان. ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- جوادی، رقیه. (۱۳۹۵). ررسی تاریخی چگونگی تأثیر متقابل هنرمعماری ایران و اروپا از زمان شاه عباس اول صفوی تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار (۱۸۹۶ م/ ۱۳۱۳ ه.ق - ۱۵۸۷ م/ ۹۹۶ ه.ق). پایان‌نامه‌ی دکتری دانشگاه شیراز، با راهنمایی حمید حاجیان پور، دانشگاه شیراز.
- دشتی، رضا. (۱۳۸۷). تاریخ اقتصادی-اجتماعی بوشهر در دوره قاجاریه با تکیه بر نقش تجار و تجارت. چاپ دوم، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی پازینه.
- دوگوبینو، کنت. (۱۳۸۳). سه سال در آسیا. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر قطره.
- سدیدالسلطنه مینابی بندرعباسی، محمدعلی خان. (۱۳۶۲). سفرنامه سدیدالسلطنه (التدقیق فی السیر الطریق)، تصحیح و تحشیه احمد اقتداری، تهران: انتشارات پهنشر.
- سعادت کازرونی، محمدحسین. (۱۳۹۰). تاریخ بوشهر. تصحیح و تحقیق عبدالرسول خیراندیش، عمادالدین شیخ الحکمایی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب با همکاری نشر کازرونیه.
- شعبانی، رضا. (۱۳۸۶). تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی ایران در دوره های افشاریه و زندیه. تهران: انتشارات سمت.
- طاهری، رضا. (۱۳۸۸). از مروارید تا نفت: تاریخ خلیج فارس (از بندر سیراف تا کنگان و عسلویه). شیراز: انتشارات داستان سرا.
- غلامزاده جفره، فراز. (۱۳۹۲). معماری بوشهر در دوره زند و قاجار. تهران: آباد بوم.
- فلاندن، اوژن. (۱۳۵۶). سفرنامه اوژن فلاندن به ایران. ترجمه حسین نورصادقی. تهران: انتشارات اشراقی.
- کاکس، سرپرسی. (۱۳۷۷). گزارش های سالانه سرپرسی کاکس سرکنسول انگلیس در بوشهر (۱۹۰۵-۱۹۱۱ م-۱۳۲۹-۱۳۲۳ ه.ق). ترجمه حسن زنگنه.
- به کوشش عبدالکریم مشایخی، بوشهر: انتشارات پروین، با همکاری مرکز بوشهر شناسی.
- کرزن، جورج ناتانیل. (۱۳۷۳). ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، جلد دوم، چاپ چهارم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مشایخی، عبدالکریم. (۱۳۸۶). خلیج فارس و بوشهر؛ روابط سیاسی و اقتصادی ایران و اروپا در سال‌های ۱۳۳۹-۱۳۰۸ ق / ۱۹۲۰-۱۸۹۰ م. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- معموری، سودابه؛ منصوری‌زاده، مرضیه؛ اکبری، حسن. (۱۴۰۱). تحلیلی بر معماری شبکه تلگراف‌خانه و گمرکات استان بوشهر، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۱۹)، ۱۳۵-۱۵۶. <http://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.19.135>
- وثوقی، محمد باقر. (۱۳۸۶). تاریخ خلیج فارس و سرزمین های همجوار آن. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ورهرام، غلامرضا. (۱۳۸۵). تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند. تهران: معین.
- ویلسون، آرنولد. (۱۳۴۷). سفرنامه ویلسن یا تاریخ سیاسی و اقتصادی جنوب غربی ایران. ترجمه و تلخیص حسین سعادت نوری، تهران: انتشارات وحید.
- هدایت، مهدی قلی خان. (۱۳۴۴). خاطرات و خطرات. تهران: کتابفروشی زوار.

Urmia University

Journal of Historical Findings

Volume 2, Number 1, Spring 2025

Online ISSN: 3060-6411

<https://jhf.urmia.ac.ir/>

The political role and responses of the Zaydi Imams of Yemen amid the transformations of the 10th Century AH

Mohammadtaghi Sazandegi¹

1- Assistant Professor, Department of Islamic History and Civilization, Dar al-Hikmah Institute of Higher Education, Qom, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/03/06 Accepted: 2025/06/02 pp: 58- 72 Keywords: Portuguese; Zaydi Yemen; Tahirid dynasty of Yemen; Ottomans; Circassian Mamluks; Yahyā Sharaf al-Dīn.	In the 10th century AH (16th century CE), the Zaydi Imams of Yemen sought to revive their political and religious authority but encountered numerous internal and external challenges. This study examines the political challenges faced by the Zaydi movement in Yemen during this period. The central research question explores the primary obstacles confronting the Zaydi Imams in the 10th century AH and assesses the impact of these factors on their political performance. The hypothesis posits that a combination of intra-familial tensions and external threats contributed to the weakening of the Zaydis and their failure to establish a stable political state. The research adopts a historical-analytical approach, grounded in primary sources and reliable scholarly literature. The findings indicate that internal conflicts, divisions within the Zaydi community, the invasions of the Circassian Mamluks, attacks by the Ottomans and the Portuguese, and the pressure exerted by the Shafi'i Tahirid dynasty (r. 858–945 AH / 1454–1538 CE) were among the key factors in the Zaydis' political decline. These dynamics not only curtailed the political influence of the Zaydis but also had a profound impact on the historical trajectory of Yemen.
	Citation: Sazandegi, M. (2025). The political role and responses of the Zaydi Imams of Yemen amid the transformations of the 10th Century AH. <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 58-72. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56028.1029 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.5.3

Extended Abstract

Introduction

The leaders of the Zaydi movement in Yemen, grounded in the principle of enjoining good and forbidding evil (*al-amr bi-l-ma'rūf wa-n-nahy 'an al-munkar*), were diligent and committed in implementing religious rulings and teachings. Their belief in *jihād* in the path of God led them to oppose oppression and strive for justice and the reformation of society. With a revolutionary spirit, the Zaydi imams led numerous uprisings against their adversaries and rivals, standing firm in the face of both internal and external enemies. Their ultimate goal was to establish Zaydi rule and expand their influence in both the northern (mountainous) and southern (coastal) regions of Yemen.

This study seeks to answer the question: What internal and external challenges did the Zaydi imams face during the 10th century AH (16th century CE), and how did these political obstacles impact their governance? Drawing upon reliable historical sources and analyzing the major events of this period, the research examines Yemen's political landscape in terms of local regimes, foreign relations, internal conflicts, and the position of the Zaydis in relation to rival currents.

Material & Methods

The research adopts a historical-analytical approach and is based on primary sources and credible library-based studies.

Results and discussion

Analysis of the Internal Challenges of the Zaydiyyah: As previously discussed, various factors contributed to the intensification of internal challenges among the Zaydi families. Some of these are as follows:

Political Fragmentation: The Zaydis of Yemen were divided into different factions, each claiming religious and political leadership and authority. This fragmentation severely undermined the

unity and strength of the Zaydis in the face of external enemies;

Power Struggles: Ambition, rivalry, and conflicts among the Zaydis in pursuit of power and influence became one of their main dilemmas. These struggles often dragged Yemeni tribes into wars and bloodshed;

Weak Leadership: The absence of capable and strong leadership made the Zaydis more vulnerable to both internal and external challenges.

Conclusion

In the 10th century AH (16th century CE), the Zaydis of Yemen were confronted with a series of internal and external factors that led to their gradual weakening and eventual political collapse. A historical and political analysis of these factors reveals that the downfall of Zaydi authority was not the result of a single cause but rather the outcome of the interaction of multiple, simultaneous, and interwoven crises that manifested across ideological, social, military, and diplomatic domains.

The first major factor lay in the absence of a unified and authoritative religious leadership among the Zaydis. During this period, several imams—including al-Mutawakkil Yaḥyā ibn Sharaf al-Dīn, al-Wushalī, and al-Muṭahhar ibn Yaḥyā—each upheld distinct interpretation of Zaydi doctrine. While this diversity of thought reflected a certain intellectual dynamism, it also gave rise to internal religious schisms and rivalries, severely diminishing the Zaydis' ability to mount a cohesive resistance against external threats. The lack of a single leader capable of consolidating broad religious and political legitimacy among the Zaydi followers ultimately resulted in the fragmentation of their political and military unity. According to some sources, this fragmentation of authority prevented the Zaydi imams from forming a united front against external powers such as the Ottomans and the Ṭāhirids.

The second factor was the emergence of widespread public dissatisfaction among the masses. The local Zaydi administrations—particularly in certain areas under the direct control of the imams—were accused of social discrimination, administrative inefficiency, and structural corruption. These shortcomings eroded the loyalty of tribal groups and local elites toward the Zaydi central authority. Furthermore, several prominent Zaydi scholars, in protest against these conditions, either withdrew from public life or migrated elsewhere, contributing further to the ideological and

legitimational weakening of the Zaydi regime.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

نقش و واکنش‌های سیاسی امامان زیدیه یمن در بستر تحولات قرن دهم هجری

محمدتقی سازندگی^۱

۱- استادیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، موسسه آموزش عالی دارالحکمه، قم، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
در قرن دهم هجری قمری، امامان زیدیه یمن در تلاش برای احیای قدرت و هویت سیاسی و مذهبی خود بودند، اما با چالش‌های متعدد داخلی و خارجی مواجه شدند. این پژوهش به بررسی چالش‌های سیاسی زیدیه یمن در این دوره می‌پردازد. مسئله اصلی تحقیق این است که مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی امامان زیدیه در قرن دهم چه بوده و این عوامل چه تأثیری بر عملکرد آنان داشت؟ فرضیه پژوهش بر این اصل استوار است که مجموعه‌ای از عوامل درون‌خاندانی و خارجی سبب تضعیف زیدیه و ناکامی آنان در تشکیل یک حکومت پایدار شد. رویکرد تحقیق، تاریخی-تحلیلی بوده و بر مبنای منابع دست اول و پژوهش‌های معتبر کتابخانه‌ای صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که درگیری‌های داخلی، اختلافات میان زیدیه، تهاجم ممالیک چرکسی، حملات عثمانی‌ها و پرتغالی‌ها و فشار حکومت طاهریان شافعی مذهب یمنی (حک. ۸۵۸-۹۴۵)، از جمله عوامل کلیدی تضعیف زیدیه در یمن بودند. این عوامل نه تنها قدرت سیاسی زیدیه را محدود ساخت، بلکه بر تحولات تاریخی یمن نیز تأثیر بسزایی داشت.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۶ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲ صص: ۵۸-۷۲ واژگان کلیدی: پرتغالی‌ها، زیدیه یمن، طاهریان یمن، عثمانی‌ها، ممالیک چرکسی، یحیی شرف‌الدین.
استناد: سازندگی، محمدتقی. (۱۴۰۴). نقش و واکنش‌های سیاسی امامان زیدیه یمن در بستر تحولات قرن دهم هجری. نشریه یافته‌های تاریخی، ۲(۱)، ۵۸-۷۲.	
ناشر: دانشگاه ارومیه. ©نویسندگان	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56028.1029	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.5.3	

^۱ نویسنده مسئول: محمدتقی سازندگی، پست الکترونیکی: mt.sazandegi92@gmail.com، تلفن: ۰۹۲۰۸۸۰۸۲۸۰

مقدمه

رهبران زیدیه‌ی یمن، با تکیه بر اصل امر به معروف و نهی از منکر، در اجرای احکام و آموزه‌های دینی سخت‌کوش و پایبند بودند. باور به جهاد در راه خدا آنان را به مقابله با ظلم و تلاش برای برپایی عدالت و اصلاح جامعه وامی‌داشت. امامان زیدیه با روحیه‌ای انقلابی، قیام‌های متعددی را علیه دشمنان و رقیبان، رهبری کرده و در برابر دشمنان داخلی و خارجی ایستادگی نمودند. هدف آنان، استقرار حکومت زیدیه و گسترش نفوذ خود در مناطق شمالی (کوهستانی) و جنوبی (ساحلی) یمن بود. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که امامان زیدیه در قرن دهم با چه چالش‌های داخلی و خارجی مواجه بودند و این موانع سیاسی چه تأثیری بر عملکرد آنان داشته است. با استفاده از منابع معتبر تاریخی و تحلیل وقایع مهم این دوره، وضعیت سیاسی یمن از نظر حکومت‌های محلی، تعاملات خارجی، منازعات داخلی و جایگاه زیدیه در برابر جریان‌های رقیب بررسی شده است.

پیشینه تحقیق

با وجود تحقیقات متعدد درباره تاریخ یمن و امامان زیدیه، تاکنون اثر مستقلی که به‌طور ویژه به این موضوع پردازد، منتشر نشده است. برخی پژوهش‌های ذیل هر کدام به‌صورت جداگانه به چالش‌های منطقه یمن در قرن دهم اشاره داشته‌اند:

(۱) مقاله «بررسی حمله عثمانی‌ها به یمن؛ دلایل، پیامدها و نتایج آن (۹۲۱-۹۴۵ ق)»، تألیف علی غلامی‌فیروزجایی، (پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، دوره ۱، ش ۲۹ (بهار ۱۳۹۷)). این پژوهش با استناد به منابع عربی و ترکی به دلایل حمله عثمانی‌ها به یمن می‌پردازد. نویسنده می‌گوید عثمانی‌ها در ۹۴۵ ق (حدود ۱۵۳۸ م) برای مقابله با تهدید پرتغالی‌ها و تأمین امنیت شهرهای مکه و مدینه وارد یمن شدند و با حمله سلطان یمن را به قتل رساندند. این اقدام «به‌صورت خیانتکارانه» اعتماد عمومی را نسبت به عثمانی‌ها خدشه‌دار کرد. نتیجه آن حمله، ایجاد بی‌اعتمادی عمومی نسبت به سلطه عثمانی و ناآرامی‌های سیاسی در یمن بوده است.

(۲) مقاله «چگونگی و چرایی سرنگونی طاهریان یمن (حک. ۸۵۸-۹۴۵)»، نوشته محمدتقی سازندگی، (پژوهش‌نامه تاریخ اسلام (فصلنامه انجمن تاریخ اسلام)، دوره ۱، ش ۴۹ (بهار ۱۴۰۲): ص ۴۳-۶۶). این مقاله نشان می‌دهد حکام طاهری با به‌کارگیری سیاست‌های هوشمندانه و حمایت قبایل محلی توانستند یمن را در دوره‌ای به یکپارچگی و صلح نسبی برسانند. با این حال، نویسنده عوامل متعددی را عامل فروپاشی این حکومت می‌داند: کشمکش‌های درونی خاندان طاهر، فشار نیروهای زیدیه در شمال و مداخله‌های خارجی، از جمله حضور عثمانی‌ها (با همراهی ممالیک چرکسی) و اهداف استعماری پرتغالی‌ها در منطقه.

(۳) مقاله «Conquistadores, Mercenaries, and Missionaries: The Failed Portuguese Dominion of the Red Sea» تألیف Martínez d'Alòs-Moner, Andreu (نشریه Northeast African Studies 12, no. 1 (2012): 1-28). این مقاله نقش پرتغالی‌ها در دریای سرخ را به‌صورت دوره‌بندی شده بررسی می‌کند و وقایع مختلف اعزام ناوگان پرتغال و واکنش قدرت‌های منطقه را تحلیل می‌کند. نویسنده به‌تفصیل شرح می‌دهد که لشکرکشی آلفونسو آلبرکرکی در سال ۱۵۱۳ م. به یمن، پیروزی به دست نیامد (نه عدن و نه جده فتح نشد). همچنین می‌نویسد سلطان ممالیک مصر (در دوره چرکسی‌ها) تحت فرمان سلمان رئیس در ۱۵۱۶ م (۹۲۲ ق) تلاش کرد یمن را فتح کند، ولی ناکام ماند.

بنابراین پژوهش حاضر در مقایسه با سایر مطالعات مرتبط با امامان زیدیه در یمن، از جنبه‌هایی متمایز است. این تحقیق در قالبی جدید با تمرکز بر شرایط سیاسی یمن در قرن دهم هجری و بهره‌گیری از منابع تاریخی کهن، به بررسی چالش‌های داخلی و خارجی زیدیه در این دوره می‌پردازد.

وضعیت سیاسی جامعه‌ی یمن در قرن دهم

قرن دهم، یمن را در تاریک‌ترین دوران آشفستگی سیاسی و اجتماعی خود غرق کرد. فتنه و آشوب بر سرزمین یمن سایه افکنده بود و جامعه با انبوهی از مشکلات و چالش‌های داخلی دست‌به‌گریبان بود. زیدیان، حکومت طاهریان یمن و قبایل مخالف آن‌ها، در جنگی بی‌پایان با یکدیگر بودند و تهدیدات دشمنان خارجی، همچون یورش ممالیک چرکسی، حمله‌ی عثمانی‌ها و هجوم پرتغالی‌ها،

یمن را به آشوب و ناامنی کشانده بود.^۱ حکومت طاهریان در دوران الظاهر عامربن عبدالوهاب (حک. ۸۹۴-۹۲۳ ق) و عامربن داوود (حک. ۹۲۳-۹۴۵ ق) مصادف با دوره‌ای پر آشوب و مملو از درگیری‌های داخلی و خارجی بود (ابن تغری بردی، ۱۹۷۲: ۹/ ۸۵). حاکمان طاهری در ابتدای حکومت خود با دفع خطرات، در تشکیل حکومتی قدرتمند و نیل به رونق و شکوفایی فرهنگی و اقتصادی، توفیق چشمگیری کسب کردند (مقریزی، ۱۴۲۲: ۲/ ۳۰۰)؛ اما با هجوم عثمانی‌ها دچار ضعف شدند (ابن اثیر، ۱۴۰۷: ۹/ ۱۵۰). در این میان زیدیه پس از دوره‌ای ضعف و رکود (طبری، ۱۴۰۸: ۳/ ۱۲۵) با تکاپو و فعالیت‌های فرهنگی، سیاسی و نظامی برخی از امامان زیدیه، مجدداً احیاء شده و در یمن مطرح شد. در همین زمان، امامان زیدیه با هدف تصرف بخش‌های شمالی یمن، در برابر حکومت طاهریان، چرکسی‌ها و عثمانی‌ها به مبارزه و مجاهدت پرداختند (مقریزی، ۱۴۲۲: ۲/ ۳۰۰). با این وجود، تعدد چالش‌های درونی و بیرونی، مانع از موفقیت زیدیه در حل مشکلات گردید. در این تحقیق، چالش‌های سیاسی، که مانع از انسجام و کارآمدی زیدیه گردید، موردبررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت.

چالش‌های سیاسی

قرن دهم هجری، دوران تاریکی برای زیدیه بود. امواج سهمگین چالش‌ها، بنیان قدرتشان را به لرزه درآورده بود. مجموعه‌ای از عوامل داخلی و خارجی، زیدیه را دچار ضعف کرده بود. اختلافات داخلی، جنگ‌های خونین، حملات خارجی و ضعف اقتصادی، مانند زنجیری، زیدیه را در بند اسارت گرفتار کرد و آینده آن‌ها را در هاله‌ای از ابهام فرو برد (طبری، ۱۴۰۸: ۸/ ۱۴۰؛ مجبی، ۱۴۳۵: ۳/ ۱۲۶-۱۲۵). در ادامه، به بررسی چالش‌های سیاسی و نقش آن‌ها در تضعیف زیدیه می‌پردازیم:

چالش‌های داخلی

زیدیه یمن با مشکلات متعددی از جمله درگیری‌ها و آشوب‌های داخلی دست‌به‌گریبان بود که منجر به تفرقه و اختلاف می‌گردید. این امر، تضعیف زیدیان و از دست رفتن قدرت آن‌ها در یمن را به دنبال داشت.

فقدان رهبری مقتدر و توانمند

یکی از عوامل اصلی آشفتگی درونی زیدیه، فقدان رهبری مقتدر بود که توانایی متحد کردن زیدیان را داشته باشد. طاهریان که از حامیان سرسخت مذهب شافعی بودند، حمایت کاملی از جریان‌های صوفیانه به عمل می‌آوردند (عیدروس، ۱۴۳۲: ۲۴۷). در مقابل، زیدیه که در این دوره فاقد رهبری مقتدر و توانمند بود، به‌عنوان یک جریان مخالف و تهدیدکننده‌ی ثبات حکومت تلقی می‌شد و به‌شدت سرکوب می‌گردید. این سرکوب‌های مستمر، به‌ویژه در غیاب رهبری کارآمد، موجب تضعیف بیش‌ازپیش زیدیه، محدود شدن حوزه‌ی نفوذ آنان و جلوگیری از گسترش افکار و عقایدشان شد (عرشی، ۱۳۴۶: ۵۸). افزون بر این، جامعه‌ی یمن در قرن دهم، تحت تأثیر فقر، قحطی و بحران‌های اقتصادی، دستخوش آشفتگی شد و زمینه را برای تشدید ناامنی، چپاول‌گری برخی قبایل و گسترش ناهنجاری‌های اخلاقی، از جمله شراب‌خواری و سرقت، فراهم ساخت (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۱۷-۱۸). عدم انسجام و درگیری امامان زیدیه در دوره‌های مختلف اواخر قرن نهم و قرن دهم مانند: درگیری هادی عزالدین بن حسن^۲ (متوفای ۹۰۰ ق) با محمدبن حسین حمزی حاکم صعده و درگیری محمدبن علی الوشلی (متوفای ۹۱۰ ق) با حسن بن عزالدین (متوفای ۹۰۰ ق) و سلطان عامربن عبدالوهاب و همچنین عدم انسجام میان المتوکل علی‌الله یحیی شرف‌الدین (متوفای ۹۶۵ ق) و مجدالدین بن الحسن (متوفای ۹۴۲ ق) و المطهر بن یحیی شرف‌الدین (متوفای ۹۸۰ ق)، زمینه را برای تضعیف زیدیان فراهم کرد (شرف‌الدین، ۱۳۸۷: ۴/ ۲۶۸). این اختلافات که حدود یک قرن طول کشید، مانع از اتحاد زیدیان در برابر دشمنان خود شد (مجبی، ۱۴۳۵: ۳/ ۱۲۵-۱۲۶).

در سده‌ی دهم هجری، زیدیه با بحران رهبری مواجه بود و از وجود امامی برجسته، مقتدر و توانمند که در عرصه‌های گوناگون

^۱ شیخ قطب‌الدین حنفی می‌گوید: «از شگفتی‌های حکمت خداوند متعال این است که کره‌ی زمین را به هفت اقلیم تقسیم نمود، هر اقلیمی از آنها به یکی از هفت سیاره‌ی آسمان منسوب شده است. اقلیم یمن به زحل منسوب است. زحل، کوکی است که تأثیرش (به اذن و تقدیر خداوند متعال) در فتنه و شر و جنگ است. به همین دلیل، سرزمین یمن به واسطه‌ی این تأثیر کواکبی که به تقدیر خداوند عزیز و علیم واقع می‌شود، به ندرت از فتنه‌ها خالی هستند» (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۲۰).

^۲ وی شاگرد ابن مرتضی (متوفای ۸۴۰ ق) از نوادگان الهادی الی الحق یحیی بن حسین (متوفای ۲۹۸ ق) است. عزالدین با تألیفات بسیار و ادامه دادن روش علمی و مذهبی استادش الوشلی، در یمن تأثیرگذار بود (شهراری، ۱۴۲۱: ۲/ ۶۷۲).

سیاسی، نظامی و مذهبی صاحب‌نظر باشد، بی‌بهره ماند. بسیاری از عالمان برجسته‌ی زیدی در قرون پیشین درگذشته بودند و جایگزین شایسته‌ای برای آنان تربیت نشده بود. این خلأ رهبری، ضعف قابل‌توجهی در انسجام فکری و سیاسی زیدیه ایجاد کرد. از سوی دیگر، امامان زیدی که بیش از آن که قدرتی نظامی داشته باشند، بر پایه‌ی حکومتی دینی (تئوکراتیک)^۱ حکومت می‌کردند، هرگز نتوانستند کنترل کامل قبایل شمال یمن را به دست آورند. این ضعف ساختاری موجب شد که قدرت آنان همواره در برابر رقبا و تهدیدهای داخلی و خارجی متزلزل باشد.

در این میان، تلاش‌های علمی و مذهبی المتوکل علی‌الله یحیی شرف‌الدین قابل توجه است (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۶۵۵) یحیی شرف‌الدین، با تألیفات فراوان خود درصدد احیای فرهنگ شیعه زیدی و پاسخگویی به نیازهای علمی و فرهنگی جامعه خویش برآمد (وجیه، ۱۴۲۰: ۱۱۳۵). تألیفات متوکل در موضوعات مختلف، به‌ویژه فقه و کلام، به‌مثابه چراغ راهی برای زیدیه در عصر خویش و نسل‌های بعد بود. ایشان با نگارش کتاب‌هایی مانند «الرسالة المانع من استعمال المحرمات الجامعة»، «حقیقه السكر»، «الجوابات والرسائل»، «الأحكام فی أصول المذهب» و «أثمار الأزهار فی فقه الأئمة الأطهار» به تبیین آموزه‌های اصیل زیدیه و رفع شبهات و انحرافات فکری پرداخت (همان). علاوه بر این، یحیی شرف‌الدین با درک عمیق از معضلات و ناهنجاری‌های اجتماعی عصر خویش، به نگارش آثاری در زمینه‌ی اصلاح جامعه همت گماشت. کتاب «ما یجب أن یعیه الواعون، فی مسائل برک الطهور و ذکر الطاعون» نمونه‌ای از این دست تألیفات ایشان است که در آن به تبیین احکام شرعی مربوط به طهارت و وضو و همچنین ارائه‌ی راه‌کارهایی برای مقابله با بیماری طاعون می‌پردازد (همان). تلاش‌های علمی و فرهنگی یحیی، ایشان را به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین چهره‌های تاریخ زیدیه معرفی می‌کند. تألیفات وی، گنجینه‌ای ارزشمند از معارف و آموزه‌های شیعه‌ی زیدی است که مورد رجوع علما و اندیشمندان این مذهب قرار گرفت. وی با وجود تألیفات بسیاری، پس از به قدرت رسیدن، درگیر جنگ و مشغله‌های سیاسی و حکومتی شد و مجال پرداختن به مسائل علمی و مذهبی را به‌طور کامل نیافت (زباره، ۱۹۹۸: ۱/ ۱۱۸).

یحیی شرف‌الدین، در ابتدای قیام خود، بنابر مصلحت‌اندیشی، با اهل سنت شافعی مدارا می‌کرد و از اصحاب پیامبر (ص) به‌جز معاویه به نیکی یاد می‌کرد (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۴۴۴). این رویکرد تا زمانی ادامه داشت که حکومت طاهریان با کشته شدن الظاهر عامربن عبدالوهاب (متوفای ۹۲۳ ق) رو به افول نهاد. یحیی شرف‌الدین با اعتقاد به اینکه شرایط اجتهاد مطلق در او جمع شده است، اعلام اجتهاد و قیام مستقل کرد و مدعی امامت شد (همان).

درگیری میان خاندان زیدیه

ریشه بسیاری از مشکلات سیاسی زیدیه، در اختلافات و تنازعات درونی، نهفته بود و موقعیت سیاسی- اجتماعی و جایگاه امامت زیدیه را به مخاطره می‌انداخت. در ادامه برخی از اختلافات و درگیری میان امامان زیدیه بررسی می‌شود.

تلاش امامان زیدیه و احیای ناقص حکومت

امامان زیدیه در قرن دهم، احیای دوران شکوفایی گذشته‌ی خود را در سر می‌پروراندند، اما در مقایسه با دیگر امامان پیشین، فعالیت‌های سیاسی و نظامی کمتری داشتند. علمایی مانند هادی عزالدین بن الحسن (متوفای ۹۰۰ ق)، حسن بن عزالدین (متوفای ۹۲۸ ق)، عبدالله بن قاسم العلوی (متوفای ۹۶۰ ق) و الناصرالدین الله حسن بن علی بن داود (متوفای ۱۰۰۴ ق) در این دوره ظهور کردند (عرشی، ۱۳۴۶: ۵۹؛ شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۶۲۶) با توجه به نبود پایگاه مردمی گسترده و عدم پذیرش عمومی، همراه با کمبود امکانات نظامی، نیروهای سپاهی و تجهیزات جنگی، تلاش‌های سیاسی و نظامی آنان در یمن تأثیر قابل‌توجهی نداشت (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۶۲۶-۶۲۷).

امام محمد بن علی الوشلی^۲ (متوفای ۹۱۰ ق)، با امام المتوکل یحیی شرف‌الدین^۳ و الظاهر عامر بن عبدالوهاب، حاکم طاهری،

^۱ تئوکراسی (Theocracy) به نظام حکومتی اطلاق می‌شود که در آن اقتدار دینی بر اقتدار سیاسی غالب است. در چنین ساختاری، دستیابی به مناصب حکومتی بر اساس جایگاه فرد در سلسله‌مراتب دینی صورت می‌گیرد، به این معنا که مشروعیت سیاسی از اقتدار مذهبی نشأت می‌گیرد و نهادهای دینی (امامت) بر فرایندهای حکومتی تسلط دارند.

^۲ الوشلی: المنصور محمد بن علی بن محمد بن احمد الوشلی السراجی، فقیه، متکلم و امام زیدیه، از نوادگان یحیی محمد السراجی (متوفای ۹۹۶ ق) بود (حجری، ۱۴۱۶: ۲/ ۳۴۶). او در شهر ذمار یمن متولد شد و در فقه و کلام تحصیلات عالی داشت و به درجه‌ی اجتهاد رسید (عیدروس، ۲۰۰۱: ۵۳). الوشلی به‌عنوان مدعی امامت زیدیه، به مدت ۱۰ سال عهده‌دار این مقام بود. او در روستای وشل از توابع زبید زندگی می‌کرد. این روستا محل سکونت سادات بنی‌الوشلی بود (حجری، ۱۴۱۶: ۲/ ۳۴۷).

^۳ الوشلی از اساتید متوکل بود و متوکل کتاب‌های شفاء الأوام، أصول الأحکام و جامع الأصول را نزد او فراگرفت (شوکانی، ۱۴۲۹: ۱/ ۳۱۸).

درگیری‌های متعددی داشت و در اکثر نبردها طعم تلخ شکست را چشید. در یکی از این نبردها، سپاه طاهری، الوشلی را مغلوب و تعدادی از یارانش را کشت (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۱۰۳۰). سرهای بریده‌ی یاران او را به دروازه‌های شهر تَعَزْ آویختند و الظافر عامر، کشتی‌ها و تجهیزات الوشلی را نیز تصاحب کرد. الوشلی تنها با جان خود از این معرکه جان سالم به در برد (ابن‌دیبع، ۱۴۰۹: ۵۴۴). در نبرد مشهور دیگری که در محلی به نام «الْقُل» در صنعا رخ داد، شریف محمدبن حسین بهال، از یاران الوشلی، شکست خورد و خود الوشلی با پسرش به اسارت دشمن درآمد. در این نبرد، جمع کثیری از یاران الوشلی به قتل رسیدند و اسب‌های آن‌ها به غنیمت گرفته شد (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۱۰۳۰). حاکم طاهری الظافر، بر اردوگاه بهال و تمام سلاح‌ها و اموال آن مسلط شد. هنگامی که مردم صنعا از شکست بهال و اسارت امامشان، الوشلی آگاه شدند، به الظافر پیام فرستادند و درخواست امان کردند و شهر را به او تسلیم نمودند. حاکم طاهری آن‌ها را به خاطر تسلیم زود هنگام سرزنش کرد (ابن‌دیبع، ۱۴۰۲: ۹۹). روز دوم پس از نبرد، دو تن از بزرگان زیدی، احمدبن ناصر و عبدالله‌بن مطهر، نزد الظافر عامر بن عبدالوهاب آمدند و مورد استقبال گرم او قرار گرفتند. آن دو سپس برای محمدبن عیسی شارب، از فرماندهان صنعا، درخواست امان نمودند، اما الظافر، به او امان نداد. شارب که چاره‌ای جز تسلیم ندید، خود به نزد الظافر آمد و شهر را با تمام اموال آن تسلیم کرد (بافقیه، ۱۴۱۹: ۶۷). الوشلی نیز پس از سه ماه اسارت، جان خود را از دست داد^۱ (عیدروس، ۲۰۰۱: ۵۳).

امام زیدی دیگر، هادی عزالدین^۲، از یاران و همراهان الوشلی، با امام المتوکل یحیی شرف‌الدین درگیر جنگ شد که در نهایت به پیروزی یحیی شرف‌الدین انجامید (زرکلی، ۱۹۸۹: ۵/ ۲۷۹). عزالدین ناچار شد به قلعه^۳ هجرت کند و در آنجا به احیای علم و تدریس پرداخت تا اینکه به دلیل ابتلا به طاعون درگذشت (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۰).

در میان ائمه‌ی زیدیه‌ی قرن دهم، نام المتوکل علی‌الله یحیی شرف‌الدین (۸۷۹-۹۶۲ ق) با ۸۸ سال عمر، همچون خورشیدی بر تارک تاریخ یمن می‌درخشد. او نه تنها از نظر سیاسی کیاست و زیرکی بی‌نظیری داشت، بلکه در میدان نبرد نیز با تجهیزات بیشتر و یاران وفادار خود، قدرتی بی‌بدیل یافته بود. به گونه‌ای که دیگر ائمه‌ی زیدیه، یارای مقابله با او را نداشتند. یحیی شرف‌الدین پس از کشته شدن رقیبش الوشلی در زندان الظافر طاهری، فرصت را غنیمت شمرد و در سال ۹۱۱ ق، با اعلام امامت، گامی مهم در جهت احیای مذهب زیدیه برداشت (زباره، ۱۹۹۸: ۱۲).

یمن در سایه‌ی اختلافات خاندانی؛ از تسلط عثمانی‌ها بر یمن تا تقسیم قدرت

سال ۹۴۶ ق، سپاهیان عثمانی به یمن لشکرکشی کردند و در جبهه‌های مختلف با یحیی شرف‌الدین، به جنگ پرداختند. غالب این جنگ‌ها به نفع عثمانی‌ها پیش می‌رفت. عثمانی‌ها با حيله‌ای، حسن بهلولان^۴ را به یمن فرستادند و بین یحیی شرف‌الدین و فرزندش مطهر که فرماندهی سپاه او بود، اختلاف انداختند (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۰). یحیی، علی (متوفای ۹۷۸ ق)^۵ پسر دیگرش را به عنوان جانشین خود منصوب کرد و مطهر را، با وجود اینکه بزرگ‌تر، شجاع‌تر بود، کنار گذاشت. پدرش او را به عنوان امیر سپاه و سخنگوی جنگ و مجری اوامر قرار داده بود، اما نقص جسمانی مطهر، مانع از پیشرفتش در مقام امامت شد. دلیل این کار نقص خلقت و لنگ بودن او بود. در مذهب زیدیه، هر فردی که دارای نقص عضو باشد، از امامت منع می‌شود. مطهر مدعی شد که پدرش به او ظلم کرده و حق او را ضایع کرده است. باین‌حال، علی در امور دینی و علوم عقلی داناتر از او بود (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۸۱۰) کینه و دشمنی میان پدر و پسر چنان بالا گرفته بود که یحیی، قصد دستگیری مطهر را کرد؛ اما مطهر پیش از آنکه دستگیر شود، از ماجرا آگاه شد و به قلعه‌ی ثلا گریخت. کار به جایی رسید که مطهر با جمعی از یارانش به جراف رفت تا پدرش را دستگیر کند، اما با برادرش شمس‌الدین درگیر شد و ناکام ماند (شوکانی، ۱۴۲۹: ۲/ ۸۶۳). مطهر که از پدرش روی برگرداند، به عثمانی‌ها تمایل پیدا کرد. او به اویس پاشا^۶، والی عثمانی یمن، پیام فرستاد و او را به تصرف جبال یمن تشویق کرد و به او وعده‌ی کمک مالی و

^۱ صاحب کتاب «روح الروح» می‌گوید: «الوشلی و همسرش در هجدهم ذی القعدة سال ۹۱۰، در زندان با سم مسموم شدند و جان باختند (شرف‌الدین، ۱۴۲۱: ۲۰).

^۲ وی از خاندان بنی‌هادی علی‌بن المؤید حسنی یمنی بود و پس از درگذشت پدرش در سال ۹۲۹ ق، در قلعه به امامت خود دعوت کرد. اهالی صعدة دعوت او را اجابت کردند و همچنین مردم صنعا و سایر علمای یمن، به جز پیروان الوشلی و المتوکل از وی حمایت کردند (زرکلی، ۱۹۸۹: ۵/ ۲۷۹).

^۳ قلعه: روستایی به فاصله ۱۵ کیلومتری شمال غرب صعدة واقع است (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۶۶).

^۴ او از امیران عثمانی در یمن بود (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۱۱۴).

^۵ علی‌بن یحیی شرف‌الدین، به دستور یکی از امرای عثمانی، توسط مردی به نام ابن عرجله مسموم شد و درگذشت (شهری، ۱۴۲۱: ۲/ ۸۱۲).

^۶ در امپراتوری عثمانی، عنوان «پاشا» به فرماندهان عالی‌رتبه نظامی، از جمله سرلشکران، اطلاق می‌شد (دائرةالمعارف بریتانیکا، ۲۰/ ۳۵۱-۳۵۲).

پشتیبانی داد. اویس پاشا از زبید خارج شد و تعز را تصرف کرد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۲/۴۲۴). مطهر نیز با سپاهیان حکومت طاهری می‌جنگید (عرشی، ۱۳۴۶: ۵۸) تا اینکه عثمانی‌ها او را از صنعا بیرون کردند و در قلعه‌ی ثلاث محاصره کردند. رقابت بین امیران عثمانی، مصطفی پاشا^۱ و اوزدمیر پاشا باعث شد تا مطهر از این معرکه جان سالم به در ببرد (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۴۴۵). در سال ۹۷۳ ق، اختلاف میان دو امیر عثمانی یمن را به دو منطقه‌ی کوهستانی (صنعا) و ساحلی (زبید) تقسیم کرد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۵/۱۹۷).

مطهر مردی شجاع و فصیح بود که از هیچ چیز هراسی نداشت. در هر زمان و مکانی که لازم بود، به جنگ می‌پرداخت و سپاه عظیمی به دنبال او روان بودند. او با شجاعت و صبوری در برابر سختی‌ها تاب می‌آورد. بارها به سرزمین دشمن یورش می‌برد و سختی‌های مالی را تحمل می‌کرد. هرگز سوار اسب نمی‌شد با وجود اینکه فقط می‌توانست بر الاغی سوار شود، از لرزیدن الاغ هنگام سوارشدن می‌ترسید (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۳۸). در طول آن جنگ‌ها، با وجود اینکه بیشتر اوقات مغلوب می‌شد، هرگز احساس ضعف و شکست نمی‌کرد و خستگی و اضطراب در او راهی نداشت. قرار و آرام نداشت و در هیچ مکانی بیش از یک روز نمی‌ماند. با عزم و اراده‌ای راسخ، کمر همت را بست و تا زمانی که بر بیشتر مناطق یمن، مسلط شد، به تلاش خود ادامه داد. حدود بیست نفر از ترکان عثمانی و بسیاری از بزرگان سپاه در آن سرزمین را به اسارت گرفت. از ابتدای سال ۹۷۵ ق تا اوایل ماه شوال بر یمن حکومت کرد. در سال ۹۷۶ ق، مراد پاشا را کشت و سنان پاشا^۲ (متوفای ۱۰۰۴ ق) به همراه عثمان پاشا پسر اوزدمیر^۳ برای سرکوبی مطهر به یمن اعزام شدند (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۲/۴۲۵) و تا زمانی که صلح بین آن دو برقرار شد، به فتح یمن ادامه داد و صنعا، تعز و عدن را تصرف نمود^۴ (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۳۹).

در بحبوحه‌ی جنگ، یحیی و پسرش، مطهر، در حال جنگ با یکدیگر بودند و هر یک برای دیگری کمین می‌کردند. این اختلاف، زیدیه را دچار تفرقه و ضعف کرد و منجر به تصرف بخش‌های زیادی از یمن توسط عثمانی‌ها شد. یحیی شرف‌الدین که از جنگ‌های خونین و کشتار خسته شده بود و پا به سن گذاشته بود، دیگر توان مقابله با پسر جوان و سرکش خود را نداشت. ناچار، پدر و پسر به توافقی رسیدند که بر اساس آن، پدر امامت را حفظ می‌کرد و پسر رهبری و اداره‌ی حکومت را به دست می‌گرفت. بدین‌رو، سکه به نام مطهر ضرب شد و او برای جنگ با دشمنان آماده شد (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۰). یحیی در صعه به تدریس و تربیت شاگردان پرداخت (شهری، ۱۴۲۱: ۲/۱۱۰۴). او که زمام امور را به دست مطهر، جوانی تندخو داده بود، خود در کوبان ساکن شد و سپس به «ظفیر حجة» نقل مکان کرد. در آنجا بینایی خود را از دست داد و تا زمان مرگش به عبادت مشغول شد و در همانجا درگذشت و در کنار جدش امام احمد بن یحیی بن المرتضی دفن شد (زرکلی، ۱۹۸۹: ۸/۳۷۳).

مطهر بن یحیی شرف‌الدین (متوفای ۹۸۰ ق) که به قدرت رسیده بود، دست به اقدامات ناخوشایندی زد که به ضرر جایگاه امامت زیدیه در یمن بود. شرح حال جنایات فجیع و کشتار مطهر، توسط نوه‌ی دختری‌اش، شرف‌الدین عیسی بن لطف‌الله بن المطهر (متوفای ۱۰۴۸ ق) در کتاب «روح‌الروح فیما جرى بعد المائة التاسعة من الفتن والفتوح» نقل شده است (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۲۰۱-۲۳۴). این جنایت‌ها در دورانی که مطهر با پدرش در صنعا زندگی می‌کرد نیز وجود داشت تا جایی که یحیی در مقام تبرئه‌ی خود از برخی اقدامات او برآمد (سالم، ۱۹۷۸: ۱۴۰)؛ اما بعد از به دست گرفتن مقام رهبری، قساوت و سخت‌گیری وی شهره‌ی عام و خاص

^۱ او فرمانروای زبید بود و به سبب دستور شقه کردن دشمنان پس از دستگیری، لقب «نَشَار» گرفته بود (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۲/۴۲۵).

^۲ او از ممالیک چرکسی مصر بود که به همراه سلیمان پاشا، پس از جنگ هند به یمن آمد و در فتح صنعا، فرماندهی سپاه را به عهده داشت (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۲/۴۲۵).

^۳ قوجا سنان پاشا (۹۱۱-۱۰۰۴ ق)، آلبانی‌تبار، سردار سپاه و وزیر اعظم عثمانی بود که جهت رسیدگی به نافرمانی مردم در سال ۹۷۶ ق، به یمن فرستاده شد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۲/۴۲۵).

^۴ اوزدمیر پاشا در سال ۹۵۴ ق، یمن را فتح کرده بود و یمن پس از آن یکی از ایالات امپراتوری عثمانی شد؛ و اینک فرزند او عثمان در سال ۹۷۶ ق، به جای پدر برای ساماندهی امور به یمن آمده بود (باسورث، ۱۳۸۱: ۱۹۹-۲۰۰).

^۵ قطب‌الدین حنفی در کتاب «البرق الیمنی فی الفتح العثماني» ص ۱۰۷-۱۴۰ «به طور مفصل به جنگ‌های میان مطهر و ترکان عثمانی، به ویژه سنان پاشا، پرداخته است.

گردید.^۱

سرگذشت مطهر در گذر از جنگ تا صلح

سال ۹۷۵ ق، مطهر بر بیشتر یمن به جز زبید و توابع آن تسلط یافت. اختلافات و درگیری دو امیر عثمانی، فرصتی مغتنم برای مطهر بود تا قلمرو خود را گسترش دهد. خبر تسلط مطهر به گوش سلطان عثمانی رسید و او را خشمگین کرد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۳/۳۲) سلطان، به سلیمان پاشا، والی مصر، دستور داد که فرماندهی را به یمن بفرستد تا مطهر را سرکوب کند. مصطفی پاشا، سردار سپاه مصر، در ابتدا از این مأموریت سرباز زد، اما ناچار به پذیرش آن شد (منشی، ۱۳۸۳: ۱/۵۷۱-۵۷۲). لشکریان مصری به دلیل خستگی و انبوه فرزندان، از رفتن به یمن امتناع می‌کردند. مصطفی پاشا برای حل این مشکل، به مطهر نامه‌ای نوشت و او را به اطاعت از سلطان عثمانی دعوت کرد. والی مکه، شریف حسن بن ابونمی دوم (متوفای ۱۰۱۰ ق)، نیز به درخواست مصطفی پاشا، نامه‌ای نصیحت‌آمیز به مطهر نوشت. شریف حسن در نامه‌ی خود، مطهر را با القاب و عناوین فاخر خطاب کرد و چنین نوشت: «سید جلیل، نجیب بی‌نظیر، اصیل، امیر کبیر، معظم مکرم، امجد ارشد، سلاله اشراف و نواده‌ی بنی عبدمناف، سلیل سادات اکرمین، شریف مطهرین امام شریف الدین و...» (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۱۵). او از مطهر خواست تا با تسلیم حکومت مناطق شمال یمن، به سلطان عثمانی، خود را از مخالفت با او تبرئه کند و از سلطان عذرخواهی نماید. شریف حسن همچنین خواستار تسلیم قلعه‌ها، دژها، نواحی، سرزمین‌ها، سلاح‌ها و ابزارها، توپ‌ها و خمپاره‌ها و تفنگ‌ها توسط مطهر شد. وی در پایان نامه‌ی خود، به مطهر تأکید کرد که عذرخواهی نزد بزرگان و نیکان مقبول است و او باید قبل از رسوایی و ضرر، از این فرصت استفاده کند (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۱۸).

اما مطهر این درخواست را نپذیرفت. عثمانیان دریافتند که جز با شمشیر، گره‌ای از کارشان باز نمی‌شود و به تجهیز و آماده‌سازی سپاه برای اعزام به یمن پرداختند. در سال ۹۹۷ ق، عثمان پاشا ابن اوزدمیر، به واسطه‌ی رابطه‌ی پدرش با آن پادشاهی، پیش‌قدم شد و با سپاهیان خود از راه دریا و خشکی به یمن رهسپار گردید. او با چهارده کشتی جنگی و سه کشتی باری حامل سواره و پیاده‌نظام، وارد زبید شد و تعز را تصرف کرد. سپس عزل شد و وزیر اعظم، سنان پاشا به جای او منصوب شد. سنان پاشا با سپاهیان عظیمی که چشم‌ها را خیره می‌کرد، به یمن رسید. جنگ‌ها و نبردهای سختی رخ داد که کوه‌ها را به لرزه درآورد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۳/۳۳) محمدبن شمس‌الدین، حاکم کُوبان، برای خود و عمویش مطهر، خواهان صلح شد. وزیر سنان که منتظر چنین فرصتی بود، با صلح محمدبن شمس‌الدین موافقت کرد (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۱۳۴). پس از آنکه صلح محمدبن شمس‌الدین برقرار شد، عمویش مطهر نیز به فکر صلح افتاد و بارها درخواست صلح کرد؛ اما وزیر به دلیل عدم اعتماد به حرف‌های او، به درخواستش پاسخ نداد. پس مطهر از برادرزاده‌اش خواست تا در این زمینه وساطت کند. محمدبن شمس‌الدین از وزیر سنان پاشا درخواست وساطت کرد و وزیر نیز با آن موافقت کرد (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۵۱۸-۵۱۹). در سال ۹۷۹ ق، سنان پاشا با به سرانجام رساندن فتوحات یمن، به اصلاح امور حکومتی آن سرزمین پرداخت و بهرام پاشا را به‌عنوان جانشین خود در یمن منصوب کرد (اوزون چارشی لی، ۱۳۷۹: ۳/۳۳) سرانجام در سال ۹۸۰، مطهرین شرف‌الدین در قلعه‌ی ثلا درگذشت (شلی، ۱۴۲۵: ۴۴۵) و با وقوع این رویداد، یمن به‌طور کامل تحت حاکمیت و نفوذ عثمانی‌ها درآمد. تسلط عثمانی‌ها بر یمن تا اواخر قرن شانزدهم میلادی به طول انجامید و در این دوره، سلاطین عثمانی میزان قابل توجهی آزادی عمل داخلی به یمنی‌ها اعطا کردند (باسورث، ۱۳۸۱: ۱۹۹).

یمن در گذار از مطهر به فرزندان

پس از درگذشت مطهر، فرزندان زمام امور قلعه‌ها را به دست گرفتند. بزرگ‌ترین آن‌ها، علی یحیی بن مطهر، ملقب به لطف‌الله و غوث‌الدین بود. دیگر فرزندان او نیز در زمان بهرام پاشا، مصطفی پاشا، مراد پاشا و بخشی از دوران فرماندهی حسن پاشا زندگی می‌کردند (نهروالی، ۱۳۸۷: ۱۳۷). آن‌ها در ابتدا با این والیان محلی صلح برقرار کردند، اما حسن پاشا با حيله، آن‌ها را دستگیر و قدرتش را سرکوب کرد (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۵).

^۱ منابع تاریخ زبیدی یمن، مطهر را شخصی شجاع و جنگجو توصیف می‌کنند، چنان‌که در میان پادشاهان بزرگ یمن به ندرت می‌توان نظیری برای او یافت. با این حال، ابن ابی‌الرجال، مؤلف کتاب «مطلع البدور و مجمع البحور فی تراجم رجال الزبیدی» که شرح حال بیش از ۱۳۶۰ تن از علما و ائمه یمن را به نگارش درآورده، از ذکر نام او غفلت کرده است.

^۲ این تسلیحات و ابزارهای جنگی در سال ۹۲۱ ق، توسط ممالیک چرکسی به یمن راه یافته بود و مطهر نیز از آنها استفاده می‌کرد (زباره، ۱۹۹۸: ۱/۳۸۴).

در سال ۹۵۸ ق، احمد بن عزالدین بن الحسن بن علی بن المؤید معروف به «ناصرالحسن» قیام کرد و در سال ۹۸۷ ق، درگذشت. او با مصطفی پاشا، فؤاد پاشا و حسن پاشا معاصر بود و جنگ‌های متعددی بین آن‌ها رخ داد. در زمان امامت ناصرالحسن، امیر سنان، از امیران دست‌نشانده حسن پاشا، به جنگ فرستاده شد. سنان پاشا، به فتح قلعه‌ها و جنگ با قبایل ادامه داد تا اینکه امام را در قلعه‌ی صباب در جبل‌الأنهون محاصره کرد. امام زیدی در سال ۹۹۳ ق، به اسارت گرفته شد و به نزد حسن پاشا فرستاده شد (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۵). قدرت ناصرالحسن به‌شدت محدود بود و او همواره با چالش‌های جدی از سوی سایر گروه‌های زیدی مواجه می‌شد. از جمله مخالفان وی، حمزه شریف، نوادگان مطهر و حتی پسرعموهایش از طایفه مؤید بودند که در برابر سلطه او مقاومت می‌کردند. حسن پاشا، او و فرزندان مطهر را در سال ۹۹۴ ق، نزد سلطان عثمانی به قسطنطنیه فرستاد^۱ (عصامی، ۱۴۱۹: ۴/۱۹۶). امام دیگر زیدیه، عبدالله بن الامام شرف‌الدین (متوفای ۹۷۳ ق) به دلیل اوضاع ناامن صنعاء، به همراه خانواده و اقوام خود به مکه هجرت نمود، اما در مکه مورد آزار و اذیت ترکان عثمانی قرار گرفت و به ناچار پس از چند سال به یمن بازگشت و در ثلا، دور از صنعاء و صعده ساکن شد (شهاری، ۱۴۲۱: ۲/۵۵۶). بزرگان صعده، پس از تسلط عثمانی‌ها و آزار و اذیت اهل سنت و امیر ستمگر مرجان، به انزوایی و هجرت از وطن خویش، گراییدند. حدود پانصد نفر از قبائل شرف و امروز به‌سوی حبشه رهسپار شدند (محبی، ۱۴۳۵: ۳/۱۲۶). پس از درگذشت مطهر بن یحیی (متوفای ۹۸۰ ق)، منکرات و فساد، چون سیل خروشان، بر شهرهای صنعاء و صعده، هجوم آورد (محبی، ۱۴۳۵: ۳/۱۲۶). قبایل آن سامان، برای رهایی از ظلم و ستم، به دو عالم زیدی، علی بن ابراهیم عابد و علی بن ابراهیم عالم، پناه بردند، اما این بزرگان، در فقدان پایگاه مرجعیت علمی، دینی و مردمی، از اثرگذاری بازماندند و در گرداب تفرقه و اختلاف، غرق شدند (محبی، ۱۴۳۵: ۳/۱۲۵-۱۲۶).

تحلیل چالش‌های درونی زیدیه

بنابر آنچه که پیش‌تر بیان شد، عوامل متعددی در تشدید چالش‌های درونی میان خاندان زیدیه نقش‌آفرین بودند که به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

- (۱) **پراکندگی سیاسی:** زیدیه‌ی یمن به گروه‌های مختلفی تقسیم‌شده بودند که هر کدام مدعی رهبری و مرجعیت مذهبی و سیاسی بودند. این پراکندگی، انسجام و قدرت زیدیه را در برابر دشمنان خارجی به‌شدت تضعیف می‌کرد؛
- (۲) **نزاع بر سر قدرت:** جاه‌طلبی، رقابت و درگیری میان زیدیه برای کسب قدرت و نفوذ، به یکی از معضلات اصلی زیدیه تبدیل شده بود. این نزاع‌ها، قبایل یمن را به ورطه‌ی جنگ و خونریزی می‌کشاند؛
- (۳) **ضعف در رهبری:** فقدان رهبری توانا و مقتدر، زیدیه را در برابر چالش‌های داخلی و خارجی آسیب‌پذیرتر می‌کرد.

عوامل خارجی

حکومت زیدیه در یمن با دشواری‌های سیاسی متعددی روبرو بود که ریشه در مخالفت‌های حکومت اهل سنت و شافعی مذهب طاهریان داشت. این چالش‌ها با یورش ممالیک چرکسی، حمله‌ی عثمانی‌ها و هجوم پرتغالی‌ها با اهداف استعماری به یمن، دوجندان شد. در این بخش، به بررسی چالش‌های خارجی می‌پردازیم.

قدرت حاکمان طاهری

حاکم طاهری، الظافر عامر بن عبدالوهاب، در آرزوی تسلط بر صنعاء و متحد کردن یمن، تحت لوای حکومت خود، در سال ۸۹۷ ق، لشکر خود را به سوی ذمار، دروازه‌ی ورود به سرزمین تحت حاکمیت امامان زیدی، روانه کرد (زرکلی، ۱۹۸۹: ۲/۴۶۴) و آن را فتح نمود. پس از تثبیت موقعیت خود در ذمار و مناطق ساحلی، در سال ۹۱۰ ق، با لشکری عظیم به سوی صنعاء رهسپار شد و آن شهر را به تصرف خود درآورد (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۱۹). امام زیدی، المتوکل یحیی شرف‌الدین در پی یارگیری برای نبرد با طاهریان بود، چرا که آن‌ها را دشمنان ستمگر خدا می‌دانست (حنظل، ۱۴۱۸: ۱۳۹). یحیی شرف‌الدین حتی با ممالیک چرکسی مکاتبه کرد و از آن‌ها خواست تا در این جنگ به یاری او بشتابند (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۳۷-۳۸). پیکارهای پیاپی زیدیه با حاکمان طاهری، گویی موریانه‌ای به جان هر دو سپاه افتاد و توان و بنیه‌ی نظامی هر دو را به تباهی کشاند. این رخداد، بسان گشایشی برای رقیبان خارجی، عثمانیان و پرتغالیان، بود تا رخنه در سرزمین‌های تضعیف‌شده آسان‌تر شود.

^۱ حکم حسن پاشا، امیر یمن، علیه فرزندان امام مطهر، لطف‌الله، غوث‌الدین و حفظ‌الله، و همچنین علیه علی بن یحیی بن مطهر و محمد بن هادی بن مطهر و امام ناصرالحسن المؤیدی صادر شد. او آنها را به نزد سلطان عثمانی فرستاد (شلی یمنی، ۱۴۲۵: ۶۰۹).

یورش ممالیک چرکسی

در سال ۹۲۱ ق، چراکسه به دعوت یحیی شرف‌الدین، به‌منظور مقابله با حکومت طاهریان و شخص اول آن، الظافر عامربن عبدالوهاب، به فرماندهی امیر حسین کردی، راهی یمن شدند (حنظل، ۱۴۱۸: ۲۴۶). یحیی شرف‌الدین در نامه‌ای به امیرحسین کردی، الظافر را به تبانی با پرتغالی‌ها متهم می‌کند. او می‌نویسد: «اگر کمک‌های سلطان طاهری، الظافر نبود، پرتغالی‌ها هرگز به جده نمی‌رسیدند» (ابن‌دبیح، ۱۴۰۲: ۶۷). در اولین نبرد در تهمامه، با وجود اینکه تعداد چراکسه کم بود، اما به دلیل استفاده از تفنگ که در آن زمان در یمن جدید بود، پیروز شدند و الظافر و برادرش عبدالملک، به زبید گریختند. چراکسه با فتح زبید، الظافر را در آن نبرد مجروح ساختند. سپس سپاهیان ممالیک به تعز و پس از آن به مِقرانه در رَداع، (هجری، ۱۴۱۶: ۴/ ۷۱۷) پایتخت طاهریان، یورش بردند و ثروت هنگفتی از سلطان طاهری به غنیمت گرفتند. در سال ۹۲۳ ق، ممالیک چرکسی، صنعا را فتح نمودند. در نبردی که در صنعا رخ داد، برادر الظافر، عبدالملک کشته شد و خود به قلعه ذی‌مرمر پناه برد، اما در نهایت در همانجا کشته شد (عرشی، ۱۳۴۶: ۵۸).

پس از استقرار چرکس‌ها در صنعا، کردار زشت و ناپسند ایشان، نقاب از بی‌حرمتی‌هایشان برداشت. محرمات را مباح شمرده، به نوامیس مردم تجاوز کردند (ابومخرمه، ۱۴۲۸: ۶/ ۵۵۶-۵۷۷). هجوم چراکسه در یمن، خرابی‌های زیادی به بار آورد. بسیاری از مردم کشته و اموال مردم به غارت رفت (شوکانی، ۱۴۲۹: ۱/ ۳۱۹). یحیی شرف‌الدین، با مشاهده‌ی سرکشی ممالیک مصری و اعمال خلاف شرع و کشتار بی‌رحمانه‌ی ایشان، تصمیم به مقابله گرفت و از حجه به ثلاً حرکت کرد تا با آن‌ها بجنگد.^۱ چرکس‌ها در نزدیکی صنعا شکست خوردند و فرمانده عثمانی اسکندریاشا که بر صنعا حکومت می‌کرد، به‌ناچار فرار کرد (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۴۸-۴۹). در همین ایام، خبر فتح مصر و بلاد آن توسط سلطان سلیمان عثمانی رسید (شوکانی، ۱۴۲۹: ۱/ ۳۱۹). پس از کوتاه شدن دست چرکس‌ها، اسکندر مردم را در مسجد جامع صنعا گرد هم آورد و خبر فتح مصر توسط سلطان عثمانی را به اطلاع آن‌ها رساند. او با اعلام تابعیت و ائتلاف خود با سلطان عثمانی، صنعا را ترک کرد و به دیار خود بازگشت. چرکس‌های باقی‌مانده در صنعا، روزی برای ایجاد فتنه به حومه‌ی شهر رفتند، اما با شکست روبرو شده و به داخل شهر عقب‌نشینی کردند. زیدیان صنعا با حمله به آن‌ها در خانه‌هایشان، بسیاری از چرکس‌ها را به قتل رساندند (واسعی، ۱۳۴۶: ۴۹). چرکس‌های باقی‌مانده به قصر پناه بردند و مردم صنعا با دعوت المتوکل به شهر، از او برای حل این معضل کمک خواستند. یحیی شرف‌الدین در سال ۹۲۳ ق، وارد صنعا شد و پس از محاصره‌ی قصر، چرکس‌های باقی‌مانده را از شهر خارج کرد. او با کمک فرزندش مطهر، بر صنعا و مناطق شمالی مسلط گردید. مطهر با فتح شهرها و مطیع کردن نافرمانان، بر بیشتر مناطق شمالی یمن تسلط یافت و مردم را تحت فرمان خود درآورد. به این ترتیب، به‌جز چرکس‌های زبید، بقیه آن‌ها تحت اطاعت زبیدیه درآمدند (عرشی، ۱۳۴۶: ۵۹).

حمله‌ی عثمانی‌ها

پس از فتح مصر و برچیدن بساط ممالیک چرکسی به رهبری قانصوه الغوری، سلطان سلیمان قانونی، توجه خود را به یمن معطوف کرد. در سال ۹۴۵ ق، سپاهیان عثمانی با عزمی راسخ، راهی یمن شدند و در گام نخست، عدن، بندر مهم آن سرزمین را فتح کردند. عامربن داود (متوفای ۹۴۵ ق) حاکم طاهری، در برابر سپاه قدرتمند عثمانی تاب نیاورد و به اسارت درآمد. زبید، دیگر شهر مهم یمن نیز، از چنگ چراکسه رها و به قلمرو عثمانیان پیوست؛ اما آرامش در یمن دیری نپایید و در سال ۹۴۶ ق، بار دیگر سپاه عثمانی به یمن گسیل شد. یحیی شرف‌الدین، با شجاعت در برابر عثمانیان ایستادگی کرد و درگیری‌های متعددی در مناطق مختلف یمن رخ داد. سرانجام، با تدبیر و حیل‌های حسن بهلولان، (نهروالی، ۱۳۸۷: ۹۶) یکی از سرداران عثمانی، تخم نفاق بین یحیی شرف‌الدین و فرزندش مطهر کاشته شد و این دو تن به جان هم افتادند (حنظل، ۱۴۱۸: ۳۶۶) از این فرصت استفاده شد و یمن به‌طور کامل تحت تصرف عثمانیان درآمد (عرشی، ۱۳۴۶: ۶۰). فتح یمن، نقطه‌ی عطفی در تاریخ امپراتوری عثمانی بود و این سرزمین را به یکی از استان‌های این امپراطوری تبدیل کرد. یمن با موقعیت استراتژیک^۲ (سوق الجیشی) خود در دریای سرخ، نقش مهمی در

^۱ حسین کردی: (یا حسین رومی)، حاکم جده بود که به دستور سلطان قانصوه غوری (حاکم مصر) به عنوان فرماندهی ممالیک مصر به یمن فرستاده شد (ابن‌تغری بردی، ۱۹۷۲: ۶/ ۲۸۴).

^۲ المتوکل یحیی شرف‌الدین که دعوت کننده‌ی چرکسی‌ها بود و پیش‌تر ممالیک را «غزاة کرام» می‌نامید، مجبور شد به رویارویی با آنها بپردازد (سالم، ۱۹۷۸: ۱۳۶).

^۳ Strategic

تجارت و مبادلات بازرگانی ایفا می‌کرد و فتح آن، ثروت و قدرت عثمانیان را افزون کرد.

هجوم پرتغالی‌ها

در قرن دهم، پرتغالی‌ها به‌عنوان یک قدرت دریایی نوظهور، در پی یافتن مسیرهای جدید تجاری به شرق و تسلط بر منابع و بنادر مهم بودند. یمن به‌عنوان یکی از اهداف مهم پرتغالی‌ها در نظر گرفته شد. حضور پرتغالی‌ها با اهداف استعماری در قرن دهم، تحولات سیاسی و نظامی عمیقی را در این سرزمین رقم زد. در هنگامه‌ای که امپراتور عثمانی، بال‌های قدرت خود را بر فراز یمن می‌گشود، پرتغالی‌ها، رقیبان جسور غربی، در پی چنگ‌انداختن بر این سرزمین زرخیز بودند (العمری، ۱۴۰۹: ۴۹). یمن، با موقعیت خود در دریای سرخ، گویی نگینی درخشان بر تاج قدرت هر دو امپراتوری بود. پرتغالی‌ها که از نفوذ فزاینده‌ی عثمانی‌ها در یمن به هراس افتاده بودند، با عزمی راسخ، ناوگان جنگی خود را به‌سوی عدن، دروازه‌ی یمن، گسیل داشتند (ابن‌دبیح، ۱۴۰۲: ۶۲؛ العمری، ۱۴۰۹: ۵۰-۴۹).

در سال ۹۱۸ ق، هجده کشتی جنگی پرتغالی، همچون اژدهایی آتشین، به بندر عدن هجوم بردند؛ اما عثمانی‌ها که از این توطئه آگاه بودند، با شجاعت و درایت، در برابر مهاجمان ایستادگی کردند (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۲۹). نبردی سهمگین در دریای سرخ در گرفت و غرش توپ‌ها، آسمان و دریا را به لرزه درآورد. سرانجام، پرتغالی‌ها که تاب مقاومت عثمانی‌ها را نیاوردند، با شکستی مفتضحانه، عدن را ترک کردند؛ اما اراده‌ی آن‌ها برای تسلط بر یمن، همچنان شعله‌ور بود. در پی این شکست، آن‌ها به بنادر المخا، البقعه و المتینة یورش بردند، اما در هر سه نبرد، طعم تلخ شکست را چشیدند. عثمانی‌ها با رشادت و پایداری خود، یمن را از چنگال پرتغالی‌ها نجات دادند (شرف‌الدین، ۱۴۲۴: ۲۹).

در سال ۹۲۳ ق، پرتغالی‌های جاه‌طلب، بار دیگر شهر بندری عدن را مورد هجوم وحشیانه‌ی خود قرار دادند. طاهریان، حاکمان یمن و عثمانی‌ها، قدرت نوظهور در منطقه، با شجاعت در برابر متجاوزان ایستادگی کردند و جنگی طولانی و خونین بین دو طرف در گرفت (سالام، ۱۹۹۳: ۷۰/۲). عثمانی‌ها که از دیرباز در آرزوی تسلط بر یمن بودند، این فرصت را مغتنم شمرده و با پرتغالی‌ها وارد جنگی تمام‌عیار شدند (سالام، ۱۹۷۸: ۱۴۴). سرانجام، پس از سال‌ها نبرد، عثمانی‌ها در سال ۹۵۲ ق، با غلبه بر پرتغالی‌ها، یمن را به قلمرو خود ضمیمه کردند (عبداللایم، ۱۹۹۶: ۱۶۶).

در این میان طاهریان که در روزهای آخر برای احیای قدرت حکومت خود تلاش می‌کردند با اتکا به قدرت نظامی خود، قدرت عملیات نظامی را از زیدیه سلب کرده بودند. زیدیه در این دوره، درگیر چالش‌های درونی و خارجی بود. زیدیه، با اشغال یمن توسط پرتغالی‌ها، به‌شدت مخالف بود. این مخالفت به چند دلیل بود:

۱. هجوم پرتغالی‌ها، به‌عنوان یک قدرت نوظهور و استعمارگر، وضعیت سیاسی یمن را به آشفتگی بیشتر می‌کشاند؛
۲. زیدیه به دلیل اعتقادات مذهبی و شیعی خود، با حضور و تسلط هر قدرت خارجی، به‌خصوص قدرتی مسیحی بر یمن مخالف بود؛
۳. زیدیه در آن زمان از نظر توان نظامی در وضعیت ضعیفی قرار داشت و توان مقابله مستقیم با پرتغالی‌ها را در مناطق جنوبی یمن نداشت؛ (ابن‌دبیح، ۱۴۱۳: ۲۳-۲۴؛ خلیل، ۲۰۱۳: ۲۱۷؛ شاکر، ۱۹۸۳: ۴/۲۳۶).

نتیجه‌گیری

در قرن دهم هجری، زیدیان یمن با مجموعه‌ای از عوامل داخلی و خارجی مواجه شدند که به تضعیف تدریجی و در نهایت سقوط سیاسی آنان انجامید. تحلیل این عوامل از منظر تاریخی و سیاسی نشان می‌دهد که فروپاشی قدرت زیدیان نه محصول یک عامل منفرد، بلکه نتیجه تعامل چندین بحران هم‌زمان و درهم‌تنیده بود که در سطوح ایدئولوژیک، اجتماعی، نظامی و دیپلماتیک بروز یافت. نخستین عامل مهم را باید در نبود مرجعیت مذهبی واحد و مقتدر در میان زیدیان جست‌وجو کرد. در این دوره، امامان مختلفی از جمله المتوکل یحیی بن شرف‌الدین، الوشلی و المطهر بن یحیی هر یک با دیدگاه‌ها و تفسیرهای متمایزی از آموزه‌های زیدی مواجه بودند. این تکثر آرا در عین پویایی فکری، به شکل‌گیری شکاف‌ها و رقابت‌های درون‌مذهبی انجامید و توان زیدیان را برای سازمان‌دهی مقاومت منسجم در برابر تهدیدهای خارجی به‌شدت کاهش داد. نبود یک رهبر واحد که بتواند مشروعیت فراگیر دینی و سیاسی را در میان پیروان زیدیه تثبیت کند، به فروپاشی وحدت سیاسی و نظامی آنان انجامید. به تعبیر برخی منابع، همین

پراکندگی مرجعیت موجب شد که امامان زیدی نتوانند در برابر امواج تهدید خارجی همچون عثمانیان و طاهریان جبهه‌ای مشترک تشکیل دهند. دومین عامل، بروز نارضایتی‌های عمومی در میان توده‌های مردم بود. حکومت‌های محلی زیدی، به‌ویژه در برخی مناطق تحت کنترل امامان، متهم به اعمال تبعیض‌های اجتماعی، ناکارآمدی اداری و فساد ساختاری بودند. این امر باعث کاهش وفاداری قبایل و نخبگان محلی نسبت به حکومت مرکزی زیدی شد. همچنین، برخی از عالمان برجسته زیدی، در اعتراض به این شرایط، به هجرت یا کناره‌گیری روی آوردند که این خود زمینه‌ساز ضعف فکری و مشروعیتی بیشتر برای حکومت زیدی شد. سومین عامل، خطای راهبردی امام المتوکل یحیی شرف‌الدین در اعتماد به ممالیک چرکسی بود. وی در پی یافتن هم‌پیمانی برای مقابله با تهدیدهای طاهریان و جلوگیری از نفوذ عثمانی، به نزدیکی با ممالیک مصر چرکسی گرایید؛ اما این اتحاد دیری نپایید و با فروپاشی سلطنت ممالیک در پی فتوحات عثمانی، روابط زیدیان با ممالیک به خصومت و بی‌اعتمادی کشیده شد. برخی از منابع تاریخی اشاره کرده‌اند که امام یحیی، پس از دست‌یافتن به حمایت نظامی ممالیک، به آنان اجازه حضور سیاسی در برخی مناطق یمن داد که این موضوع بعدها موجب تشدید نارضایتی داخلی و بی‌ثباتی بیشتر شد. چهارمین عامل و شاید تعیین‌کننده‌ترین رخداد، تهاجم و تسلط نهایی امپراتوری عثمانی بر یمن در واپسین دهه‌های قرن دهم هجری بود. امپراتوری عثمانی که پس از تسلط بر مصر و حجاز، بر آن بود تا سلطه خود را بر راه‌های دریایی جنوب دریای سرخ و تنگه باب‌المندب گسترش دهد، یمن را نقطه‌ای راهبردی برای کنترل تجاری و نظامی می‌دانست. لشکرکشی‌های منظم عثمانی که با بهره‌گیری از قدرت نظامی، دیپلماتیک و پشتیبانی برخی قبایل محلی همراه بود، در نهایت به تصرف صناعا و پایان حاکمیت زیدیان در بخش‌های عمده‌ای از یمن انجامید. در پی آن، امام المطهر بن یحیی و دیگر رهبران زیدی یا کشته شدند یا به مناطق کوهستانی پناه بردند و حکومت آنان عملاً به یک قدرت محلی حاشیه‌ای تنزل یافت. آخرین عامل مؤثر در این روند، سیاست‌های حکومت طاهریان سنی‌مذهب یمنی (حک. ۸۵۸-۹۴۵ ق) بود که در دشمنی با زیدیان نقش فعالی ایفا کردند. طاهریان با بهره‌گیری از حمایت قبایل سنی و برخی خاندان‌های رقیب امامان زیدی، به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم در تضعیف نهاد امامت زیدی نقش داشتند. آنان نه‌تنها خود را به‌مثابه قدرت مشروع در جنوب یمن معرفی کردند، بلکه در قالب سیاست‌های نظامی و اقتصادی، مسیر توسعه نفوذ زیدیان را محدود ساختند. علاوه بر این، روابط گسترده طاهریان با قدرت‌های خارجی نظیر ممالیک و در اواخر دوره با عثمانیان، موقعیت ژئوپلیتیکی آنان را تقویت کرد و مانع از تحقق وحدت در میان زیدیان شد.

در مجموع، ضعف و فروپاشی قدرت سیاسی زیدیان در قرن دهم هجری را باید محصول هم‌افزایی عوامل ایدئولوژیک، نارضایتی اجتماعی، اشتباهات دیپلماتیک و فشارهای بیرونی دانست. این دوره، اگرچه پایان یک مقطع از اقتدار زیدیه بود، اما زمینه‌ساز تحولات بعدی در بازسازی نهاد امامت زیدی در قرون بعد شد، خاصه در قرن‌های یازدهم و دوازدهم هجری که با ظهور امامان مبارز و مجددانی چون القاسم بن محمد و فرزندان‌ش همراه گردید.

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۴۰۷). الكامل فی التاریخ، بیروت، محقق ابراهیم شمس‌الدین، دارالکتب العلمیه.
- ابن تغری بردی، یوسف. (۱۹۷۲). النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، محقق فهیم محمدشلتوت، قاهره، المؤسسة المصریة العامة.
- ابن دبیع، أبی الضیا عبدالرحمن بن علی. (۱۴۰۲). الفضل المزیّد علی بغیة المستفید فی أخبار زبید، محمد عیسی صالحیه، کویت، المجلس الوطنی للثقافة.
- ابن دبیع، أبی الضیا عبدالرحمن بن علی. (۱۴۰۹). قرّة العیون فی اخبار الیمن المیمون، محقق محمد الأکوع، قاهره، السلفية.
- ابن دبیع، أبی الضیا عبدالرحمن بن علی. (۱۴۱۳). نشر المحاسن الیمانیة فی خصائص الیمن و نسب القحطانیة، به کوشش احمد راتب حموش، بیروت، دارالفکر المعاصر.
- ابو مخرّمه، عبدالله طیب بن عبدالله بن احمد. (۱۴۲۸). قلادة النحر فی وفیات أعیان الدهر، محقق بوجمه عبدالقادر مکری، بیروت، دارالمنهاج.
- اوزون چارشلی لی، حقی اسماعیل. (۱۳۷۹). تاریخ عثمانی، ترجمه ایرج نوبخت، تهران، کیهان.
- باسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۸۱). سلسله‌های اسلامی جدید: راهنمای گاهشماری و تبارشناسی، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- باقیقه، محمد بن عمر طیب. (۱۴۱۹). تاریخ السّحر و أخبار القرن العاشر، محقق عبدالله محمد حبشی، صنعاء، مكتبة الإرشاد.
- حجری، محمد بن أحمد بن علی. (۱۴۱۶). مجموع البلدان الیمن و قبائلها، محقق محمد بن احمد، اسماعیل بن علی اکوع، صنعاء، دارالحکمة الیمانیة.
- حنظل، فالج. (۱۴۱۸). العرب و البرتغال فی التاریخ ۹۳ هـ إلى ۱۱۳۴ هـ ابوظبی، المجمع الثقافی.

- خلیل، احمد محمود. (۲۰۱۳). تاریخ الكرد فی العهود الإسلامية، بیروت، دارالساقی.
- دايرة المعارف بریتانیکا. (۱۹۱۰). جلد ۲۰، (ویرایش یازدهم). انتشارات دانشگاه کمبریج.
- زباره، محمدین محمد. (۱۹۹۸). تاریخ الائمه الزیدیه فی الیمن حتی العصر الحديث، قاهره، مكتبة الثقافة الدينية.
- زرکلی، خیرالدین. (۱۹۸۹). الأعلام، بیروت، دار العلم للملایین.
- سالم، سیدعبدالعزیز. (۱۹۹۳). تاریخ البحریة الاسلامیة فی مصر و الشام، بیروت، موسسه شباب الجامعة.
- سالم، سیدمصطفی. (۱۹۷۸). فتح الثمانی الاول للیمن، ج ۳، قاهره، معهد البحوث والدراسات العربیة.
- شاکر، مصطفی. (۱۹۸۳). التاريخ العربی و المؤرخون، بیروت، دارالعلم للملایین.
- شرف‌الدین، احمدبن حسین. (۱۳۸۷). تاریخ الیمن الثقافی، صنعاء، جامعة صنعاء.
- شرف‌الدین، عیسی بن لطف‌الله الحسنی. (۱۴۲۴). روح الروح فیما حدث بعد المائة التاسعة من الفتن والمفتوح، محقق ابراهیم مقحفی، صنعاء، مكتبة الام.
- شلی یمنی، محمدین ابوبکر. (۱۴۲۵). السناء الباهر بتکمیل النور السافر فی أخبار القرن العاشر، محقق ابراهیم مقحفی، صنعاء، مكتبة الإرشاد.
- شوکانی، محمد. (۱۴۲۹). البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، محقق محمد حسن حلاق، بیروت، دار ابن کثیر.
- شهاری، ابراهیم بن قاسم بن مؤید بالله. (۱۴۲۱). طبقات الزیدیه الکبری، عمان، مؤسسه الإمام زید بن علی الثقافیة.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۰۸). تاریخ الطبری، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- عبداللایم، عبدالعزیز محمود. (۱۹۹۶). مصر فی عصری الممالیک و العثمانيين، قاهره، مكتبة نهضة الشرق.
- عرشی، حسین بن احمد. (۱۳۴۶). بلوغ المرام فی شرح مسک الختام فی من تولى ملک الیمن من ملک أو إمام، قاهره، مكتبة الثقافة الدينية.
- عصامی، عبدالملک بن حسین. (۱۴۱۹). سمط النجوم العوالی فی أبناء الاوائل و التوالی، محقق علی محمد معوض، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- العمری، حسین عبدالله. (۱۴۰۹). الأمراء العبيد والممالیک فی الیمن، بیروت، دارالفکر المعاصر.
- عیدروس، عبدالقادر بن شیخ. (۲۰۰۱). النور السافر عن أخبار القرن العاشر، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- عیدروس، عبدالله بن ابوبکر. (۱۴۳۲). دیوان العدنی، (دیوان محجة السالک و حجة الناسک)، محقق احمد محمد بركات، بیروت، دارالحاوی.
- محبی، محمد امین بن فضل‌الله. (۱۴۳۵). خلاصة الاثر فی أعيان القرن الحادی عشر، بیروت، دارصادر.
- مقریزی، احمد بن علی. (۱۴۲۲). المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط و الآثار، تحقیق ایمن فواد سید، انگلیس، مؤسسه الفرقان للتراث الإسلامی.
- منشی، احمد بن شرف‌الدین حسینی. (۱۳۸۳). خلاصة التواریخ، مصحح احسان اشراقی، تهران، دانشگاه تهران.
- نهروالی، محمد بن احمد. (۱۳۸۷). البرق الیمانی فی الفتح العثماني، ریاض، بی‌نا.
- واسعی، عبدالواسع بن یحیی یمانی. (۱۳۴۶). تاریخ الیمن، (فرجة الهموم والحزن فی حوادث و تاریخ الیمن)، قاهره، سلفیه.
- وجیه، عبدالسلام بن عباس. (۱۴۲۰). أعلام المؤلفین الزیدیه، عمان، مؤسسه الإمام زید بن علی الثقافیة.

Urmia University

A historical study of Wilayat-al Faqih in the history of Shiite political jurisprudence

Mohammad Heydarizad ¹

1- Islamic Education Department, Faculty of Literature and Humanities, Urmia University, Urmia, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/04/15 Accepted: 2025/06/02 pp: 73- 84 Keywords: Shia; Wilayat al-Faqih; Political Jurisprudence; Absolute Wilayat; Historical Biography.	From the teachings and advice of the Infallibles to their followers, it is clear that Shiites have two main duties during the occultation period: First, disbelief in the tyrant and refusal to turn to the tyrant and consider it forbidden. Second: turning to Islamic scholars and mujtahids to obtain religion and resolve their conflicts through their rulings as the deputies of the Imam and their argument against the people. The result of these two duties was the formation of a meaningful relationship between the people and the mujtahids and the institution of authority, which could be the source of great social changes and the cause of great revolutions, as happened during the Tobacco Movement, the demand for constitutionalism, and the Islamic Revolution. On the other hand, scholars and religious experts also have a heavy mission during the occultation of the Imam. In addition to explaining the teachings and rulings of religion to the people and guiding them to avoid the tyrant and accompany the general deputies of the Imam, they can lead the social system of Islam with the power of the people and establish the foundations of Islamic civilization. The important point is that the formation of the Islamic political system requires a profound and fundamental transformation in jurisprudence, and that is the transition from traditional jurisprudence to governmental and system-building jurisprudence. When we see Imam Khomeini's lofty view of jurisprudence and the concept of ijtihad, we understand very well that with this deep understanding of jurisprudence, he was able to systematize and enter into civilization-building. The purpose of this article is to answer this fundamental question: What stages and developments has the theory of the guardianship of the jurist gone through throughout the history of Shiite political jurisprudence so that it has been able to act as a revolutionary and formative theory of the political system? This article is based on a descriptive-analytical method and is compiled within the theoretical framework of the necessity of the state in Islam.
	Citation: Heydarizad, M. (2025). A historical study of Wilayat-al Faqih in the history of Shiite political jurisprudence. <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 73-84. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56102.1032 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.6.4

Extended Abstract

Introduction

Discussions related to the guardianship of the jurist have a very high status in the history of Shiite jurisprudence because, based on the theory of guardianship of the jurist during the great occultation of the Twelfth Imam, the leadership of the Islamic social system was entrusted to the fair jurist. Imam Khomeini, the wise jurist, was able to realize this theory in a world where materialistic ideas were dominant, in the form of an efficient political system. Although the issue of guardianship of the jurist has been discussed and contemplated in both theological and juristical discussions, in terms of the position and impact of the guardianship of the comprehensive jurist in human life, the sovereignty of religion in society, the implementation of Islamic limits, and the regulation of Islamic rulings, the great mujtahids of Shiite history have subjected the issue of guardianship of the jurist to deep and extensive research. Certainly, the Islamic nation was not left to its own during the occultation period, nor was its fate left to the hands of tyrannical governments. Islam always has a specific plan for man, and due to its comprehensive social system, it emphasizes serious attention to guaranteeing the implementation of divine laws and regulations in this social system, that is, the government and the state. And many of the laws of Islam are such that they can only be implemented under the shadow of the government, and the unwillingness of the legislator to suspend their implementation is a consensus among scholars and jurists. "Imam Khomeini says in his book *Velayat al-Faqih*: Whoever states that the formation of an Islamic government is not necessary has denied the necessity of implementing the laws of Islam and has denied the comprehensiveness and eternity of the revealed religion of Islam." Therefore, it is agreed that during the occultation period, the leadership of the Islamic social system is the responsibility of the jurist, who is fully qualified, and the

guardianship is fixed upon him. Although there have been differences of opinion regarding the scope of the affairs and the scope of the authority of the ruling jurist, they have carefully considered the following questions: Is the scope of the authority of the jurist limited or absolute? And if it is absolute, what does it mean, and in which affairs does it apply? Is the scope of the authority of the Wali-e-Faqih the same as the authority of the infallibles, or is it more limited than their authority?

The dimensions of guardianship in the leadership of the jurist, who is fully qualified, and the authority of the Islamic ruler should be discussed in terms of his duties and responsibilities. The dimensions of guardianship can be presented in three axes, which are derived from the duties and authorities of the Prophet of Islam and the infallible Imams.

1- Guardianship in issuing fatwas and explaining the Sharia 2- Guardianship in judging and resolving disputes 3- Guardianship in political leadership and managing society.

Material & Methods

This research is based on the descriptive-analytical research method and uses the library method to collect data.

Results and discussion

From the scientific works of Shiite jurists, especially the works of Imam Khomeini, the following points can be made about the powers of the Supreme Leader as a result of the discussion:

1- The limited powers that the jurist, who is fully qualified, has to administer the Islamic community during the occultation period are called absolute wilayat, which, in the words of many jurists, is interpreted as general wilayat.

2- The legislation of these broad powers for the jurist is in terms of the sovereign status of jurisprudence. It includes public affairs and governance of the community, and these powers do not include the private sphere of citizens.

3- Since the administration of the community in a good way is possible only through observing the public interests, another condition of absolute wilayat is the necessity of observing the public interests.

4- The meaning of the term "wilayah" is not that it is unconditional, but as mentioned, absolute wilayah has two important conditions: "being limited to public affairs" and "the need to observe public interests." As a result, absolute wilayah is completely different from absolute government, which means an authoritarian government. It is clear that in the case of conflict between personal interests and public interests, public interests will take precedence.

Conclusion

Through in-depth discussions and research, Shiite mujtahids were able to determine the evolution of the issue of guardianship of the

jurist and prepare it as a theory of government and the establishment of a political system. Imam Khomeini, by refining the theories of guardianship of the jurist, was able to present a practical theory of system-building and put the guardianship of the jurist system into practice.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

بررسی تاریخی ولایت فقیه در تاریخ فقه سیاسی شیعه

محمد حیدری زاد^۱

۱- گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	از تعلیمات و سفارشات معصومین بر پیروان خود چنین برمی‌آید که شیعیان در دوره غیبت دو وظیفه اصلی دارند اول: کفر به طاغوت و امتناع از مراجعه به طاغوت و حرام دانستن آن. دوم: مراجعه به فقهاء و مجتهدین اسلام‌شناس جهت اخذ دین و نیازهای شرعی و حل و فصل اختلافات خود از طریق حکم آنان به عنوان نایبان امام عصر (عج) و حجت ایشان بر مردم. نتیجه این دو وظیفه شکل‌گیری رابطه معناداری بین مردم و مجتهدان و نهاد مرجعیت بود که توانست منشأ تحولات عظیم اجتماعی و سبب انقلاب‌های بزرگ گردد چنانکه در جریان نهضت تنباکو و مشروطیت خواهی و انقلاب اسلامی اتفاق افتاد. از طرفی فقهاء و عالمان دینی نیز رسالت سنگینی در دوره غیبت امام عصر (ع) دارند که ضمن تبیین معارف و احکام دین به مردم و هدایت آنان جهت دوری از طاغوت و همراهی با نایبان عام امام زمان (ع) بتوانند با قدرت مردم نظام اجتماعی اسلام را رهبری نموده پایه‌های تمدن اسلامی را برپا نمایند و از این طریق به ساخت مدینه انتظار دست پیدا کنند. نکته مهم این است شکل‌گیری نظام سیاسی اسلامی و ساخت مدینه انتظار نیازمند تحول ژرف و اساسی در فقه است و آن گذار از فقه سنتی به فقه حکومتی و نظام ساز می‌باشد. وقتی نگاه بلند امام خمینی (ره) را به فقه و مقوله اجتهاد می‌بینیم به خوبی درمی‌یابیم که ایشان با این فهم عمیق از فقه توانست نظام سازی کرده و به تمدن سازی وارد شود. هدف این مقاله پاسخ به این سؤال اساسی است که: نظریه ولایت فقیه در طول تاریخ فقه سیاسی شیعه چه مراحل و تطوراتی را پیموده تا توانسته به عنوان نظریه انقلاب آفرین و شکل‌دهنده نظام سیاسی عمل نماید این مقاله مبتنی بر روش توصیفی تحلیلی و در چارچوب نظریه ضرورت دولت در اسلام تدوین گشته است.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۶	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲	
صص: ۷۳-۸۴	
واژگان کلیدی: شیعه، ولایت فقیه، فقه سیاسی، ولایت مطلقه، سیر تاریخی.	
استناد: حیدری زاد، محمد. (۱۴۰۴). بررسی تاریخی ولایت فقیه در تاریخ فقه سیاسی شیعه. نشریه یافته‌های تاریخی، (۱)۲، ۷۳-۸۴.	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56102.1032	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.6.4	

^۱ نویسنده مسئول: محمد حیدری زاد، پست الکترونیکی: m.heydarizad@urmia.ac.ir ، تلفن: ۰۹۱۴۳۴۱۹۷۲۴

مقدمه

مباحث مربوط به ولایت فقیه در تاریخ فقه شیعه از جایگاه بسیار رفیعی برخوردار است چراکه بر اساس نظریه ولایت فقیه در دوره غیبت کبرای امام زمان (عج) رهبری نظام اجتماعی اسلام به فقیه عادل جامع‌الشرایط تفویض شده است. حضرت امام خمینی (ره) فقیه حکیم عارف توانست این نظریه را در دنیایی که اندیشه‌های مادی والحدادی در آن حاکم بود به‌صورت یک نظام سیاسی کارآمد تحقق ببخشد. البته کسانی که با تاریخ فقه سیاسی شیعه آشنا هستند به‌خوبی می‌دانند که اصل موضوع ولایت فقیه از مباحث جدی بین فقها در دوره غیبت کبری بوده است و اینکه برخی منتقدان اظهار می‌دارند ولایت فقیه را حضرت امام وارد اندیشه فقهی کرده است سخن ناتمامی است بلکه در آثار فقهی فقهاء متقدم و متأخر جریان داشته است و در پژوهش‌های عمیق و نظریه‌های علمی آنان به چشم می‌خورد. اتفاقاً بسیاری از فقیهان درباره ولایت فقیه از اجماع و اتفاق اصحاب بحث می‌کنند؛ و آن را مقتضای فقه شیعه تحلیل می‌کنند و حتی برخی از آنان معتقدند ولایت فقیه از امور بدیهی است و تصور آن موجب تصدیق آن می‌شود. البته اختلاف نظر و آراء در ابعاد موضوع کاملاً طبیعی و از ویژگی‌های پژوهش‌های علمی به‌ویژه تحقیقات فقهی اصولی حوزه‌های علمیه می‌باشد. شایسته توجه می‌باشد که قلمرو اختیارات و مسئولیت‌های ولی فقیه از موضوعات اختلافی در نظریه‌های فقهی سیاسی بوده است (جعفر پیشه فرد، ۱۳۸۰: ۱۹).

گرچه مسئله ولایت فقیه هم در مباحث کلامی و هم در مباحث فقیه موردبحث و تأمل قرار گرفته اما به لحاظ جایگاه و تأثیرگذاری ولایت فقیه جامع‌الشرایط در طرز زندگی انسان‌ها و حاکمیت دین در جامعه و اجرای حدود اسلامی و انتظام بخشی به احکام اسلامی، مجتهدان بزرگ تاریخ شیعه موضوع ولایت فقیه را مورد پژوهش‌های عمیق و گسترده قرار داده‌اند؛ و عمده موارد اختلاف در تبیین این مسئله بوده است که آیا ثبوت ولایت از راه حسبه و یک تکلیف شرعی به نحو واجب کفایی است یا از باب نیابت از مقام ولایت کبری هم می‌تواند باشد که فقهاء سلف بیشتر بر مبنای دوم بوده‌اند؛ یعنی مسئله ولایت فقیه را به‌عنوان تفویض از جانب معصوم ارائه نموده‌اند (معرفت، ۱۳۷۷: ۱).

سیر مراحل تاریخی اندیشه ولایت فقیه در تاریخ فقه شیعه

در بررسی مراحل شکل‌گیری اندیشه ولایت فقیه می‌توان به شش مرحله که هر کدام ویژگی‌های خاص خود را داشته‌اند اشاره کرد.

مرحله اول: ولایت فقیه در دوره حیات امامان معصوم (ع)

در این عصر با هدایت ائمه هدی (ع) بنیان و شالوده ولایت فقیه در جامعه شیعی پی‌ریزی می‌گردد. در این مرحله دو نکته مهم موردتوجه می‌باشد:

نخست اینکه؛ فقها و مجتهدانی که به‌صورت نائب خاص از سوی امامان شیعه در نواحی مختلف منصوب می‌گردند به‌طور خاص در عصر امام هشتم و پس از ایشان، آنان به‌صورت شبکه سیستمی به‌هم‌پیوسته عمل نموده و توانستند با رهبری خویش از شیعیان یک شبکه انسانی به‌هم‌پیوسته و آگاه به مسئولیت‌های خویش ایجاد کنند و علاوه بر جمع‌آوری خمس نسبت به پاسخگویی و حل مسائل کلامی و فقهی شیعه نیز به‌خوبی ایفای نقش نمایند و همچنین در تثبیت و پذیرش امام بعدی نقش محوری داشته باشند دوم: مجموعه روایات و نصوصی است که از سوی امامان (ع) وارد شده و به‌عنوان ادله‌های نقلی برای اثبات مشروعیت ولایت فقهاء جامع‌الشرایط مورد استناد اندیشمندان اسلامی در تمام دوره‌های تاریخی قرار گرفته است؛ همانند مقبوله عمر بن حنظله.

مرحله دوم: دوره آغاز فقه اجتهادی (از شیخ مفید تا شیخ طوسی)

این دوره سرآغاز تحول جدی در فقه شیعه است شخصیت‌های بزرگی همچون شیخ مفید، ابی‌الصلاح حلبی، سید مرتضی علم‌الهدی، سلار دیلمی و شیخ طوسی در این دوره جریان اجتهادی را سامان داده‌اند. آثار مهم فقهی همچون المقنعه، الکافی، المراسم العلویه و تهذیب الاحکام از منابع اولیه ولایت فقیه به‌حساب می‌آیند. فقهاء این دوره که در مقطع حساس شروع غیبت کبری مسئولیت مهم را بر عهده دارند، به‌خوبی می‌دانستند که یکی از موضوعات مهم مرتبط با غیبت از بعد اندیشه سیاسی، بحث ولایت تدبیری عصر غیبت و سرنوشت رهبری طبق نظریه امامت بوده است. لذا در نظریه‌های فقهی ایشان به ولایت انتصابی فقیهان می‌رسیم که تحت عنوان نظریه حاکمیت سیاسی تشیع در عصر غیبت به‌حساب می‌آید.

«شیخ مفید در کتاب المقتعه در باب امر به معروف و نهی از منکر می‌نویسد: اجرای حدود و احکام انتظامی اسلام را که وظیفه مسلمانان اسلام است و در عصر حضور بر دست امام معصوم (ع) و نمایان خاص آنان اجرا می‌گردد، در دوران غیبت به فقهای شیعه واگذار می‌گردد تا در صورت امکان و با پشتوانه مردمی مسئولیت اجرایی آن را عهده‌دار باشند.» (مفید، ۱۴۱۰: ۸۱۰) همان‌طوری که جناب شیخ طوسی (ره) در کتاب شریف النهایه در باب جهاد و سیره امام می‌گویند: «... و قد فوضوا ذلك الى فقهاء شيعتهم في حال يتمكّنون فيه من تولّيهِ بانفسهم». امامان امر ولایت و رهبری را به فقهاء شیعه واگذار کردند در شرایط و زمانی که امکان این نیست که خودشان تولیت این امر را عهده‌دار باشند (طوسی، ۱۴۰۰: ۳۰۰).

مرحله سوم: دوره فاضلین (علّامه و محقق حلّی) تا عصر صفویه

در این دوره که متقن‌ترین متون فقهی توسط محقق حلّی و علامه حلّی و شهید اول... ارائه می‌گردد زمینه طرح نظریه منسجم در ولایت فقیه فراهم می‌شود. محقق حلّی فقیه را به‌عنوان «مَنْ اَیَّه الحکم» و دارای «حق النیابه» معرفی و از امور مربوط به منصب امامت در فقه که فراتر از قضاوت است، با واژه حاکم یاد کرده و آن را بر فقیه تطبیق می‌کند (حلی، ۱۴۰۹: ۱۸۴). از طرفی علّامه حلّی نخستین فقیه‌ای است که در عصر غیبت نصب عام فقیه امین را صریحاً اعلام می‌کند و می‌گوید: «لأنّ الفقیه المأمون منصوب من قبل الامام» فقیه امین از جانب امام معصوم منصوب می‌باشد (حلی، ۱۴۱۲: ۲۵۰). شهید اول به‌عنوان بزرگ‌ترین شارح مکتب فقهی علّامه و محقق حلّی در ولایت فقیه می‌باشد که در آثار خود بر نایب بودن فقیه از طرف ولی امر (ع) تأکید می‌کند (شهید اول، ۱۴۱۷: ۱۸۶).

مرحله چهارم: دوره رسمیت یافتن مذهب شیعه در ایران (عصر صفوی)

به قدرت رسیدن سلسله صفوی در ایران و رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران، فقهاء قدرت نسبی پیدا می‌کنند و زمینه ورود به مسئله حاکمیت و دولت فراهم می‌آید فقهاء بزرگی در این دو قرن (قرن ۱۰ الی ۱۲) درخشیده‌اند و در تعامل و همکاری بر جریان دولت نقش‌آفرین بوده‌اند؛ که در بین آنان محقق کرکی، شهید ثانی، محقق اردبیلی، علّامه مجلسی و علامه وحید بهبهانی نقش کلیدی داشتند. محقق ثانی با استدلال به مقبوله عمر بن حنظله و نقل اجماع برای فقیه جامع‌الشرایط نیابت عامّه و ولایت مطلقه را اثبات می‌کند. «ایشان در جامع المقاصد اظهار می‌دارد: انّهم (ع) قد نصبوا نائباً علی وجه العموم لقول الصادق (ع) فی مقبول عمر بن حنظله (فأئی قد جعلته الیکم حاکماً).»

همانا ائمه (ع) فقهاء را به‌عنوان نائب و به‌صورت عامّ نصب کرده‌اند به دلیل قول امام صادق در روایت عمر بن حنظله که می‌فرماید: همانا من فقیه جامع‌الشرایط را بر شما حاکم قرار دادم. این فراز از روایت دلالت بر نیابت کلی و مطلق دارد (محقق کرکی، ۱۴۱۴: ۲۷۷).

همان‌طوری که شهید ثانی منظور از «من اَیَّه الحکم» در روایت را فقیه عادل امامی جامع‌الشرایط می‌داند. چون او نائب امام و منصوب اوست (شهید ثانی، ۱۴۱۰: ۷۹).

فقیه نامدار این دوره یعنی محقق اردبیلی در اثر ارزشمند خود «مجمع الفائدة و البرهان» ضمن اثبات ولایت فقهاء و اقامه حدود به دست فقیه جامع‌الشرایط از روایت عمر بن حنظله، نیابت عامّه فقهاء در جمیع امور از جانب امام معصوم (ع) را اثبات می‌کند و حتی ایشان در مسئله استحباب پرداخت زکات به فقیه، فقیه جامع‌الشرایط را برای نخستین بار، به خلیفه امام بودن وصف می‌کند و می‌گوید: او خلیفه امام است (محقق اردبیلی، ۱۳۷۸: ۴۰۶).

مرحله پنجم: مرحله تکاملی فقه شیعه

این دوره که با ظهور فقهاء برجسته همچون کاشف الغطاء بزرگ و ملّا احمد نراقی و صاحب جواهر و شیخ انصاری و شاگردان ایشان به دوره توسعه و کمال اندیشه فقهی باید تعبیر گردد. مبانی عمیق حقوقی فقهی را به جهان عرضه داشتند که شعاع اندیشه فقهی آنان همچنان فضای درس و بحث حوزه‌های علمیه را تحت الشعاع قرار داده است. مرحوم محقق نراقی به ولایت انتصابی فقیه در عصر غیبت معتقد است و بر آن اصرار دارد ایشان در اثر گرانشنگ خویش عوائد الایام بحث مستوفایی را تحت عنوان «فی بیان ولایه الحاکم و ما له فیهِ الولایه» در حدود ولایت فقیه مطرح می‌کند (عوائد الایام، بی‌تا: ۵۸۱-۵۲۹) جناب صاحب جواهر که دائره المعارفی همچون جواهرالکلام را به فقه اهل بیت (ع) ارائه نموده است همانند اسلاف صالح خویش ولایت عامّه فقیه و انتصابی بودن آن را مطرح می‌کند و تردید و وسوسه در آن را غریب و ناشی از نچشیدن علم فقاهاست می‌شمرد (نجفی، ۱۳۶۷: ۳۹۷).

از جمله فقهایی که در آثار خود موضوع ولایت فقیه را مطرح نمود جناب شیخ اعظم شیخ انصاری (ره) که شایسته است او را خاتم الفقهاء و المجتهدین تعبیر آورد. ایشان در کتاب‌های خود «المکاسب» و «قضا و شهادت» «خمس» و «زکات» به تبیین علمی و بررسی ادله ولایت فقیه پرداخته است. در کتاب المکاسب پس از مفروغ عنه شمردن ولایت فقیه و پذیرش آن در دو عرصه افتاء و قضاء به بحث از سایر عرصه‌های دیگر می‌پردازد. همین روش را در شاگردان و فقهاء پس از ایشان مشاهده می‌کنیم. چنانکه در نظریه فقهی میرزای نائینی دیده می‌شود (نائینی، ۱۳۸۲: ۱۴۲).

مرحله ششم: عصر امام خمینی (ره)

به جرأت می‌توان ادعا کرد که آخرین مرحله از مراحل سیر تطور اندیشه ولایت فقیه توسط حضرت امام خمینی (ره) با استقرار نظام جمهوری اسلامی در ایران به تحقق رسید. ایشان ضمن اینکه در ابعاد نظری در آثار خویش همچون کتاب «ولایت فقیه و کتاب البیع» به این موضوع پرداخته است. اما هنر ایشان برپایی نظام سیاسی بر اساس ولایت انتصابی فقیه بود و پس از استقرار نظام سیاسی، ضرورت ولایت فقیه و کارآمدی این نظریه در عرصه نظام سیاسی و ارائه دولت مبتنی بر معارف و فقه اسلامی بر همگان روشن گشت.

از مباحث قبلی دو نکته مهم به دست می‌آید:

نکته اول: برخی از فقهای یادشده تصریح کرده‌اند که مسئله ولایت فقیه، امری اجماعی و مورد اتفاق فقیهان شیعه است و این، نشان می‌دهد که گرچه بعضی از آنان در کتاب‌های خود فصل خاصی را به «ولایت فقیه» اختصاص نداده‌اند، اما آن را امری مسلم و بدیهی پنداشته‌اند به گونه‌ای که به طرح و اثبات نیازی نمی‌دیده‌اند و از طرفی آنان در جای جای ابواب فقهی به بیان وظایف و شئون ولایت فقیه پرداخته‌اند در این باره جناب صاحب جواهر می‌نویسد: «نگاشته‌های فقها مملو از بحث رجوع به حاکم است و فقیهان شیعه به‌طور مداوم در موارد زیادی به ذکر ولایت فقیه پرداخته‌اند» (نجفی، ۱۳۶۷: ۳۹۵).

نکته دوم: از آنجاکه پاسخگویی به نیازهای شرعی مردم از وظایف فقها بوده، آنان خود را نسبت به رفع نیازهای شرعی توده مردم مسئول می‌دانسته‌اند. به همین دلیل، بیشتر به طرح مطالبی می‌پرداخته‌اند که مورد نیاز و ابتلای مردم بوده است و چون تا قبل از تشکیل حکومت صفویه مسائلی از این دست، کمتر مورد ابتلای جوامع شیعی بوده، فقیهان نیز علاقه‌ای به طرح مباحث حکومتی و وظایف حاکم نشان داده و تنها به‌طور پراکنده و به اندازهای که نیاز مؤمنان برآورده شود، بدان‌ها توجه کرده‌اند. (کتاب نقد، ۱۳۷۷: ۱۵۲).

سیر تاریخی دیدگاه‌های فقهای شیعه در قلمرو اختیارات ولی فقیه

به‌طور مسلم امت اسلامی در روزگار غیبت به حال خود رها نبوده و یا سرنوشت آن به دست حکومت‌های طاغوتی سپرده نشده است. اسلام همواره برای انسان برنامه مشخص دارد و به دلیل داشتن نظام اجتماعی جامع، توجه جدی به ضمانت اجرای احکام و قوانین الهی در این نظام اجتماعی یعنی حکومت و دولت تأکید دارد؛ و بسیاری از احکام اسلام به گونه‌ای است که تنها در سایه حکومت قابل اجراست و عدم رضایت شارع به تعطیلی اجرای آن‌ها اجماع بین علماء و فقهاست. «حضرت امام خمینی (ره) در کتاب ولایت فقیه خود می‌فرماید: هر کس اظهار کند که تشکیل حکومت اسلامی ضرورت ندارد منکر ضرورت اجرای احکام اسلام شده است و جامعیت و جاودانگی دین مبین اسلام را انکار کرده است.» (امام خمینی، ۱۳۴۹: ۲۵).

بنابراین در اینکه در دوره غیبت رهبری نظام اجتماعی اسلام بر عهده فقیه جامع‌الشرایط است و ولایت بر او ثابت است مورد اتفاق می‌باشد. گرچه در سعه شئونی و قلمرو اختیارات فقیسه حاکم اختلاف نظر داشته‌اند و پرسش‌های اساسی را مورد دقت نظر قرار داده‌اند: آیا قلمرو اختیارات ولایت فقیه مقید است یا مطلق؟ و اگر مطلق می‌باشد به چه معناست و در کدام شئون جریان دارد؟ آیا قلمرو اختیارات ولی فقیه با اختیارات معصومین یکسان است یا محدودتر از اختیارات آنان؟

ابعاد ولایت در رهبری فقیه جامع‌الشرایط و اختیارات حاکم اسلامی را باید با وظایف و مسئولیت‌های او مورد بحث قرار داد. می‌توان ابعاد ولایت را در سه محور مطرح کرد که برگرفته از وظایف و اختیارات پیامبر اسلام و امامان معصوم می‌باشد: ۱- ولایت در افتاء و بیان شرع ۲- ولایت در قضا و حل و فصل خصومات ۳- ولایت در رهبری سیاسی و مدیریت جامعه.

ولایت در افتاء یعنی فقیه شایستگی و صلاحیت بیان شرع را برای مردم دارد و مرجعیت علمی از آن فقیه است و کسی که فقیه نیست حق افتاء ندارد. از طرفی کسی می‌تواند خصومات و اختلافات بین مسلمانان و مردم را حل و فصل کند که از اجتهاد و فقاہت برخوردار باشد و رأی او منطبق با شرع مقدس باشد بر همین اساس از شرایط قاضی اجتهاد و فقاہت می‌باشد. ولایت در رهبری سیاسی یعنی شایستگی سرپرستی مسلمانان و جامعه اسلامی که امکان تشکیل حکومت را به رهبری فقیه جامع‌الشرایط فراهم می‌کند. فقهای شیعه در اینکه ولایت معصوم (ع) در دوره غیبت کبری به فقیه جامع‌الشرایط به‌عنوان نائب عام حضرت حجت (ع) از سوی امام معصوم (ع) تفویض شده است اختلافی ندارد. اما اینکه تفویض ولایت در تمام ابعاد آن یا تنها برخی از آن‌ها اختلاف نظر دارند. بر اساس این مبنا دایره اختیارات فقیه هم متفاوت خواهد بود.

دیدگاه فقهاء در مسئله

سه نظریه عمده در مورد شؤون ولی امر و محدوده اختیارات ولی فقیه در دیدگاه فقهاء متأخر می‌توان بیان کرد.

اول: نظریه‌ای که فقیه را مجاز به تصرف در امور حسبه می‌داند

ولی برای او ولایتی بر انجام این امور قائل نیست بلکه برای فقیه جواز تصرف در امور حسبه را قائل می‌باشد. «آیت ا... خوئی (ره) معتقد است: ولایت در زمان غیبت با هیچ دلیلی برای فقیهان اثبات نمی‌شود و ولایت تنها اختصاص به پیامبر و ائمه (ع) دارد آن چه از روایات برای فقیهان اثبات می‌شود دو امر است: نفوذ قضاوت و حجیت فتوای ایشان، اما حق تصرف در مال قاصران و غیر ایشان که از شؤون ولایت است را ندارد. فقیه تنها در امور حسبه جواز تصرف دارد، اما نه به معنای ولایت ادعا شده، بلکه به معنای نفوذ تصرفاتش و یا نفوذ وکیلش و نیز منعزل شدن وکیل فقیه بامر فقیه و این از بابت قدر متیقن است. قدر متیقن کسانی که مالک حقیقی (خداوند) راضی به تصرفاتشان است، فقیهان جامع‌الشرایط می‌باشند؛ بنابراین آنچه برای حجیت فقیه ثابت می‌باشد جواز تصرف است نه ولایت.» (غروی تبریزی، بی‌تا: ۴۳۴).

به نظر می‌رسد این نظریه مبتنی بر این مبنای فقهی است که در دوره غیبت ولایت معصوم تنها در دو بعد افتاء و قضاوت به فقیه تفویض شده است اما در سرپرستی و ولایت سیاسی این تفویض صورت نگرفته است. آن‌طوری که در نظرات میرزای نائینی (ره) دیده می‌شود.

دوم: نظریه‌ای که فقیه را دارای ولایت به تصرف در امور حسبه می‌داند.

امور حسبه عبارت است از کارهای اجتماعی ضروری که مطلوب بودن آن‌ها از دیدگاه شرع فتوای قطعی است و راضی به ترک آن‌ها در هیچ شرایط نیست مثل جهاد برای اسلام، امر به معروف و نهی از منکر، اجراء حدود، نگهداری اموال قاصرین (یتیم، مجنون، سفیه) و اموال غائبین، کفن و دفن مردگان و ... و مجموعه اموری که دارای رجحان الزامی و یا غیر الزامی شرعی یا عقلی بوده باشد. دلیل بر ثبوت ولایت حسبه عبارت است از ادله چهارگانه: کتاب، سنت، عقل، اجماع (بلغه الفقهاء، بی‌تا: ج ۳ / ۲۹۰). این نظریه در واقع ولایت مقیده فقیه را قبول دارد؛ یعنی ولایت در امور حسبه فقط جریان دارد و فراتر از آن فقیه حق اعمال ولایت ندارد.

نقطه مشترک این دو نظریه آن است که تصرف فقیه در امور حسبه جایز است. نظریه اول این تصرف را از باب قدر متیقن در ادله‌های مربوط به تصرف در این امور می‌داند اما نظریه دوم تصرف را از باب ولایت انتصابی تلقی می‌کند. اما دایره امور حسبه شامل کدام مصادیق خواهد بود، بحثی است که بین فقهاء اختلاف نظر وجود دارد. آیا مقصود از امور حسبه رسیدگی و تصرف در اموال غائبین و قاصران می‌باشد و یا مجموعه مسائل اجتماعی و امور عمومی مربوط به جامعه مسلمانان می‌باشد و حتی شامل حکومت و حفظ اسلام هم می‌شود. بسیاری از فقهاء مصادیقی همچون تصرف در امور غیب و قصر و اوقاف عامه را از قبیل تمثیل می‌دانند نه از باب انحصار و محدودیت مصادیق امور حسبه.

«مرحوم میرزای نائینی در تنبیه الامه و تنزیه المله می‌نویسد: از جمله قطعیات مذهب ما طائفه امامیه این است که در عصر غیبت، علی مغیبه السلام آنچه از ولایات نوعیه را که عدم رضای شارع مقدس به اهمال آن حتی در این زمینه، معلوم باشد، وظایف حسبه نامیده و نیابت فقهای عصر غیبت را در آن قدر متیقن و ثابت دانستیم. حتی با عدم ثبوت عامه در جمیع مناصب و چون عدم رضای شارع مقدس به اختلال نظام و ذهاب بیضه اسلام، بلکه اهمیت وظایف راجع به حفظ و نظم ممالیک اسلامی، از تمام امور حسبه

از اوضاع قطعیات است. لهذا ثبوت نیابت فقهاء و نوآب عام عصر غیبت، در اقامه وظایف مذکوره، از قطعیات مذهب خواهد بود.» (نائینی، ۱۳۸۲: ۴۶).

برخی از فقهاء دایره امور حسبه را بسیار وسیع دانسته‌اند «مرحوم شیخ عبدالکریم زنجانی در این مورد می‌گوید: باملاحظه جاودانگی اسلام و متکلف بودن آن نسبت به تمامی مسائل حیات و سعادت دنیا و آخرت وی و دقت در ادله وارد در شأن فقهاء و نیاز عصر غیبت به نظام اجتماعی، اطمینان به دست می‌آید که در تمامی اموری که مربوط به معاد و معاش زندگی فردی و حیات اجتماعی است و قابل تعطیل نیست و نظام دین و دنیا وابسته به آن است و مشروعیت آن ثابت شده، ولی متصدی اجرای آن مشخص نیست و به عبارت دیگر، هر امری که ضرورت و لزوم ایجاد آن ثابت، ولی مأمور آن و مأذونش مشخص نیست وظیفه فقیه است و او حق تصرف و ایجاد و یا اذن ایجاد آن را دارد.» (جعفری پیشه فرد، ۱۳۸۰: ۲۷۰).

البته امام خمینی (ره) از فقهائی است که نظام سیاسی را از واضح‌ترین مصادیق حسبه می‌داند و بر این باور می‌باشد که اگر کسی ادله ولایت فقیه را مخدوش بداند و تصرف فقیه در امور حسبه را به عنوان قدر متیقن بپذیرد، در این صورت هم باید حکومت با اذن فقیه باشد و آن‌ها، دخالت در حکومت کنند؛ و دخالت در امور حسبه جز با تشکیل حکومت عادلانه اسلامی ممکن نخواهد بود. (امام خمینی، بی تا: ۴۹۸).

فرق میان ولایت حسبه و ولایت اذن

همان‌طوری که از تعریف «ولایت حسبه» به دست آمد ولایت مزبور در جهت حکم تکلیفی است بدین معنا که سلطه فقیه را از جهت امثال تکلیف واجب یا مستحب می‌رساند و به عبارت روشن‌تر حق و سلطه انجام دادن کارهای ضروری و یا حقوق کارهای مطلوب با اوست و دیگری این حق و سلطه را ندارد اما ولایت اذن در جهت حکم وضعی است بدین معنا که اذن فقیه شرط صحت عمل دیگران است هر چند عمل مزبور بر آنان واجب باشد نظیر اذن فقیه یا ولی که شرط صحت و نفوذ معامله‌ی عقدی است که بر اموال قاصرین و یا اموال بیت‌المال واقع شود و یا قراردادهای دولتی که مشروط به نظارت و اذن ولی فقیه است (موسوی خلخالی، ۱۳۶۱: ۴۳).

آیا ولایت حسبه منحصر به فقهاء می‌باشد؟

برای پاسخ به این سؤال باید گفت: کارها و امورات مربوط به جامعه یکنواخت نیست برخی از کارها ضروری و فوری است و تأخیر آن مصلحت را از بین می‌برد مثل دفاع از دشمن مهاجم، نجات انسان از هلاکت، معالجه بیمار مشرف به مرگ، نجات غریق و... در این امورات به همه افراد واجب است اقدام نمایند اما برخی کارها غیر فوری است مانند اجرای حدود و یا گرفتن حقوق مالی از افراد و ... که ولایت غیر فقیه حتی اگر عادل هم باشد ثابت نیست. به نظر می‌رسد در غیر موارد اضطرار ولایت حسبه منحصر به فقهاء است. به همان ادله چهارگانه که گذشت و در موارد اضطرار همه مؤمنین عدول و سپس غیر آن‌ها باید به وظیفه عمل نمایند تا آن امورات تعطیل نشود.

نکته: بر اساس دو نظریه قبل که ولایت سیاسی به معنای سرپرستی جامعه را برای فقیه ثابت نمی‌داند. ولایت و حق تصرف فقیه در اموال عمومی و دولتی اثبات نخواهد شد چراکه این اموال وقتی در تصرف فقیه خواهد بود که حاکمیت و ولایت سیاسی با فقیه باشد و آن هم زمانی اتفاق می‌افتد که نظام سیاسی به رهبری فقیه جامع‌الشرایط تشکیل شود.

سوم: نظریه ولایت مطلقه فقیه

نظریه‌ای که فقیه جامع‌الشرایط را در تمام شئون امت و جمیع امور مربوط به جامعه و حکومت دارای ولایت می‌داند؛ یعنی تمام اختیاراتی که برای رسول خدا (ص) و امامان معصوم در جامعه و ارتباط با امت اسلامی ثابت بوده برای فقیه هم سزاوار و الزامی می‌دانند. بر این اساس ولایت فقیه جامع‌الشرایط مقید به امور حسبه نیست و هیچ چیز آن ولایت را مقید نمی‌کند. فقهاء بزرگی این نظریه را مطرح کردند از جمله محقق کرکی، علامه احمد نراقی، صاحب جواهر و امام خمینی (ره) و... برخی نویسندگان در توضیح مطلقه بودن ولایت به قلمرو وسیع اختیارات اشاره می‌کنند. «مرحوم آیت ... معرفت می‌فرماید: فقهاء وقتی اقسام ولایت‌ها را نام می‌برند محدوده‌ی آن را مشخص می‌کنند. مثلاً ولایت پدر بر دختر در امر ازدواج، ولایت پدر و جد در تصرفات مالی فرزندان نابالغ، ولایت عدول مؤمنین در حفظ و حراست اموال غائبین، ولایت وصی یا قیم شرعی بر صغار و مانند آن و... که در کتب فقهی از آن بحث شده است. ولی هنگامی که ولایت فقیه را مطرح می‌کنند دامنه آن را گسترده‌تر، در رابطه با شئون عامه و مصالح عمومی

امت که بسیار پر دامنه است می‌دانند، به این معنا که فقیه شایسته که بار تحمّل مسئولیت زعامت را بر دوش می‌گیرد در تمامی ابعاد سیاست‌مداری مسئولیت دارد و در راه تأمین مصالح امت و در تمامی ابعاد آن باید بکوشد و این مفاد ولایت مطلقه است.» (کتاب نقد، بی‌تا: ش ۷۰/۱۹۶).

«آیت ... مصباح یزدی در این خصوص معتقد است: قید مطلقه در مقابل نظر کسانی است که معتقدند فقیه فقط در موارد ضروری حق تصرف و دخالت دارد. معتقدان به ولایت مطلقه فقیه تمامی موارد نیاز جامعه اسلامی را چه اضطراری و چه غیر اضطراری در قلمرو تصرفات شرعی فقیه می‌دانند.» (کتاب نقد، بی‌تا: ش ۷۰/۶۹).

هم‌چنین «مؤلف کتاب نظریه‌های دولت در فقه شیعه در توضیح قید مطلقه آورده است: ولایت مطلقه فقیه یعنی: ۱- تقیید به امور عمومی در حکومت و سیاست، ۲- تقیید به مصلحت جامعه اسلامی، ۳- عدم تقیید به چارچوب احکام فرعیه الهیه اولیه و ثانویه، ۴- عدم تقیید به امور حسبیّه، ۵- عدم تقیید به قوانین بشری از جمله قانون اساسی.» (کدیور، ۱۳۸۷: ۷۱۰).

از نظر امام خمینی (ره) ولایت مطلقه یعنی ولایتی که در امور حسبیّه و افتاء و قضاء منحصر نباشد، بلکه مطلق می‌باشد، یعنی شامل تمام امور مربوط به جامعه و حکومت می‌باشد و فقیه در امور سیاست و حکومت دارای همان ولایتی است که پیامبر (ص) و ائمه (ع) دارا هستند. «ایشان تصریح می‌کند: در تمام اموری که ائمه به واسطه حکومتشان بر مردم در آن ولایت داشتند فقهاء نیز از جانب امامان (ع) در آن امور دارای ولایت می‌باشند.» (امام خمینی، ۱۴۲۱: ۱۷۰).

و هم‌چنین می‌فرماید: «این توهّم که اختیارات حکومتی رسول اکرم (ص) بیش‌تر از حضرت امیر (ع) و یا اختیارات حکومتی حضرت امیر (ع) بیش‌تر از فقیه است باطل و غلط است.» (حکومت اسلامی، بی‌تا: ۶۴). این اندازه اختیارات در زمینه ولایت همان است که امام در تعبیر دیگری آن را ولایت مطلقه نامید که حتی مقید به احکام شرعیّه اولیه هم نیست. بلکه مقدّم بر آن است. این، همان فرق بین ولایت عامّه فقیه با ولایت مطلقه فقیه است در ولایت عامّه فقیه، فقیه در همه امور ولایت دارد. اعم از سیاسی، افتاء قضاء و...، اما در چارچوب احکام شرعیّه، بنا بر ولایت مطلقه فقیه، ولایتش عمومی و در همه امورات و به احکام شرعیّه اولیه هم مقید نیست، بلکه مقدّم بر آن است. این همان چیزی است که «امام می‌فرماید: اگر اختیارات حکومت در چارچوب احکام فرعیه اولیه باشد باید عرض حکومت الهیه و ولایت مفوضه به نبی اکرم (ص) یک پدیده بی‌معنا و محتوا باشد.» (امام خمینی، ۱۳۶۶: ۱۷۰).

البته امام خمینی (ره) برای رفع شبهه و برداشت ناصحیح از این نظریه توضیح خوبی دارند و «می‌فرمایند: وقتی می‌گوییم ولایتی را که رسول اکرم (ص) و ائمه (ع) داشتند بعد از غیبت فقیه عادل دارد، برای هیچ‌کس این توهّم پیش نیاید که مقام فقهاء همان مقام ائمه و پیامبر اکرم (ص) است، زیرا صحبت از مقام نیست. بلکه صحبت از ولایت، یعنی حکومت و اداره کشور و اجرای قوانین شرع مقدس - که یک وظیفه سنگین و مهم است - می‌باشد، نه شأن و مقام برتر و غیرعادی ... ولایت فقیه از امور قراردادی و اعتباری عقلایی است و واقعیتی جز جعل قانون ندارد. وقتی کسی به‌عنوان ولی در موردی نصب می‌شود - مثلاً برای حضانت و سرپرستی کسی یا حکومتی - دیگر معقول نیست در اعمال ولایت، فرقی بین رسول اکرم (ص) و امام (ع) و فقیه وجود داشته باشد ... حاکم متصدی اجرای قوانین الهی است و باید حکم خدا را اجرا نماید. چه رسول‌الله (ص) باشد و چه امام معصوم (ع) یا نماینده او یا فقیه عصر.» (امام خمینی، ۱۳۴۹: ۵۶) می‌توان دو معنا در مورد مطلقه بودن ولایت فقیه مطرح کرد تا معنای منطقی از نظریه سوّم به دست آید:

اول: یکی از معانی «ولایت مطلقه فقیه» این می‌تواند باشد که اختیارات فقیه حاکم محدود به برخی از امور مثل قضاوت یا امور حسبیّه نمی‌شود بلکه شامل تمام امورات اجتماعی و حاکمیتی می‌باشد.

دوّم: معنای دوم مطلقه بودن اختیارات ولی فقیه این است که اگر مصالح مهم امت اسلامی و نظام اسلامی با برخی از احکام اولیه اسلام تزاخم داشته باشد ولی فقیه می‌تواند جهت تأمین مصالح عالیه احکام اولیه شرعی را موقتاً تعطیل نماید؛ مثلاً اگر در نقشه تفصیای شهر مسجد در مسیر خیابان قرار گیرد گرچه حکم اولی تخریب مسجد حرمت است اما ولی فقیه می‌تواند حکم به تخریب مسجد داده و زمینه احداث خیابان فراهم گردد. در این‌گونه موضوعات کسانی که به ولایت مطلقه معتقد نیستند می‌گویند صرف مصالح اجتماعی مجوز تخریب مسجد و امثال آن نمی‌شود اما از نظر قائلین به ولایت مطلقه لازم نیست حکومت آن‌قدر صبر کند تا به وضعیت معضل و بن‌بست و انفجار اجتماعی برسد تا مسجد را تخریب کنند بلکه اگر مصلحت مهمّه اجتماعی باشد کفایت

می‌کند در تخریب مسجد و اینکه آن مصلحت را به آن حکم شرعی مقدم کنند. بر این اساس می‌توان گفت ولایت مطلقه فقیه از قواعد رافع تراحم است. البته می‌توان چنین اظهار نمود که خود مطلق بودن ولایت فقیه از طرفی مقید به قیودی است. من جمله اینکه:

۱- ولی فقیه می‌بایست مصالحه مهمه جامعه را مبنای اقدامات و اعمال خویش قرار دهد و بدون مصلحت نمی‌تواند هرکاری را انجام دهد.

۲- البته وقتی سخن از مصلحت می‌شود مقصود مصلحت نظام اسلامی امت اسلامی بوده است نه صرفاً مصلحت شخص فقیه حاکم،

۳- البته مصالحی را می‌توان بر احکام اولیه شرعی مقدم داشت که از مصالح عالیه جامعه اسلامی بدوده و از طرفی شارع مقدس به تر آن‌ها رضایت ندارد (مجموعه آثار، بی‌تا: ج ۵ / ۷۸).

نتیجه‌گیری

از آثار علمی فقهای شیعه به‌ویژه آثار امام خمینی (ره) می‌توان نکات ذیل را در مورد اختیارات ولی فقیه به‌عنوان نتایج بحث مطرح کرد:

۱- محدوده اختیاراتی که فقیه جامع‌الشرایط برای اداره جامعه اسلامی در زمان غیبت دارا می‌باشد، ولایت مطلقه نامیده می‌شود که در کلام بسیاری از فقهاء، از آن به ولایت عامه تعبیر می‌شود.

۲- البته تشریع این اختیارات وسیع برای فقیه به لحاظ شأن حاکمیتی فقه می‌باشد و شامل امور عمومی و حاکمیتی جامعه می‌باشد و این اختیارات حوزه خصوصی شهروندان را شامل نمی‌شود.

۳- از آنجاکه اداره جامعه به نحو احسن فقط از طریق رعایت مصالح عمومی امکان‌پذیر است لذا قید دیگر ولایت مطلقه، لزوم مراعات مصالح عمومی می‌باشد.

۴- مقصود از اطلاق ولایت، بی‌قید و شرط بودن آن نیست بلکه همان‌طور که گفته شد ولایت مطلقه دارای دو قید مهم است: «محدود بودن به امور عمومی» و «لزوم رعایت مصالح عمومی» در نتیجه ولایت مطلقه با حکومت مطلقه که به معنای حکومت استبدادی است کاملاً متفاوت می‌باشد. پرواضح است که در مقام تقابل مصالح و منافع شخصی با مصالح و منافع عمومی تقدم با مصالح عمومی خواهد بود.

منابع

- انصاری، شیخ مرتضی. (۱۴۱۵ق). المکاسب. قم: المؤتمر العالمی بمناسبه الذکری المئویة الثانية لمیلاد الشیخ الأعظم الأنصاری. عابدی، احمد. (۱۳۷۶). مصلحت در فقه. نقد و نظر، ۳.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۲ق). مختلف الشیعه. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). قواعد الاحکام. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۴ق). تذکره الفقهاء. قم: مؤسسه آل‌البیت.
- خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۷۸). جایگاه مصلحت در حکومت ولایی. تهران: مجموعه آثار کنگره امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۴۹). ولایت فقیه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۶۸). صحیفه نور. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۹). البیع. تهران: انتشارات تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۴۰۹ق). تحریر الوسیله. قم: اسماعیلیان.
- خمینی، روح‌الله. (۱۴۲۱ق). کتاب البیع. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- حلی، یوسف بن حسن. (بی‌تا). تحریر الاحکام. مشهد: مؤسسه آل‌البیت.
- جعفرپیشه‌فرد، مصطفی. (۱۳۸۰). پیشینه نظریه ولایت فقیه. قم: دبیرخانه مجلس خبرگان.
- مزینانی، محمدصادق. (بی‌تا). مصلحت نظام از دیدگاه امام خمینی. حوزه، ۱۵ (۱ و ۲).
- مزینانی، محمدصادق. (۱۳۷۷). ولایت مطلقه فقیه از دیدگاه امام خمینی و قرائت‌های مختلف. قم: حوزه.

- محقق اردبیلی، احمد. (۱۳۷۸). مجمع الفائدة و البرهان. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- محقق کرکی. (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد. قم: آل‌البيت.
- مفید، محمد بن نعمان. (۱۴۱۰ق). المقنعه. قم: دفتر نشر وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۷۷). ولایت فقیه. قم: باران.
- مروارید، علی اصغر. (۱۴۱۰ق). سلسله الینایع الققهیه. بیروت: مؤسسه فقه الشیعه.
- موسوی خلخالی، سید محمد مهدی. (۱۳۶۱). حاکمیت در اسلام. تهران: منشورات آفاق.
- نائینی، محمدحسین. (۱۳۸۲). تنبیه‌الامه و تنزیه‌المله. قم: بوستان کتاب.
- نراقی، محمد مهدی. (۱۴۱۷ق). عوائد الایام. قم: النشر التابع لمکتب الإعلام الاسلامی.
- نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۷). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. تهران: دارالکتاب الاسلامیه.
- هاشمی، حسین. (بی‌تا). جزوات ولی فقیه. قم: دفتر فرهنگستان علوم اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۸). ولایت فقیه، ولایت فقاہت و عدالت. قم: نشر اسراء.
- کدیور، محسن. (۱۳۸۷). نظریه‌های دولت در فقه شیعه. تهران: نشر نی.
- شهید اول، محمد بن جمال‌الدین مکی. (۱۴۱۱ق). اللعۃ الدمشقیة. قم: دارالفکر.
- شهید ثانی، زین‌الدین. (۱۴۱۰ق). الروضه البهیة فی شرح اللعۃ الدمشقیة. قم: داورى.
- شهید ثانی، زین‌الدین. (۱۴۱۳ق). مسالک الأفهام. قم: بدون نام ناشر.
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۰۷ق). المصباح الفقاهه (المکاسب). قم: دارالهادی.